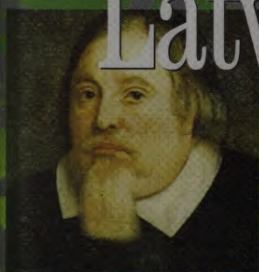

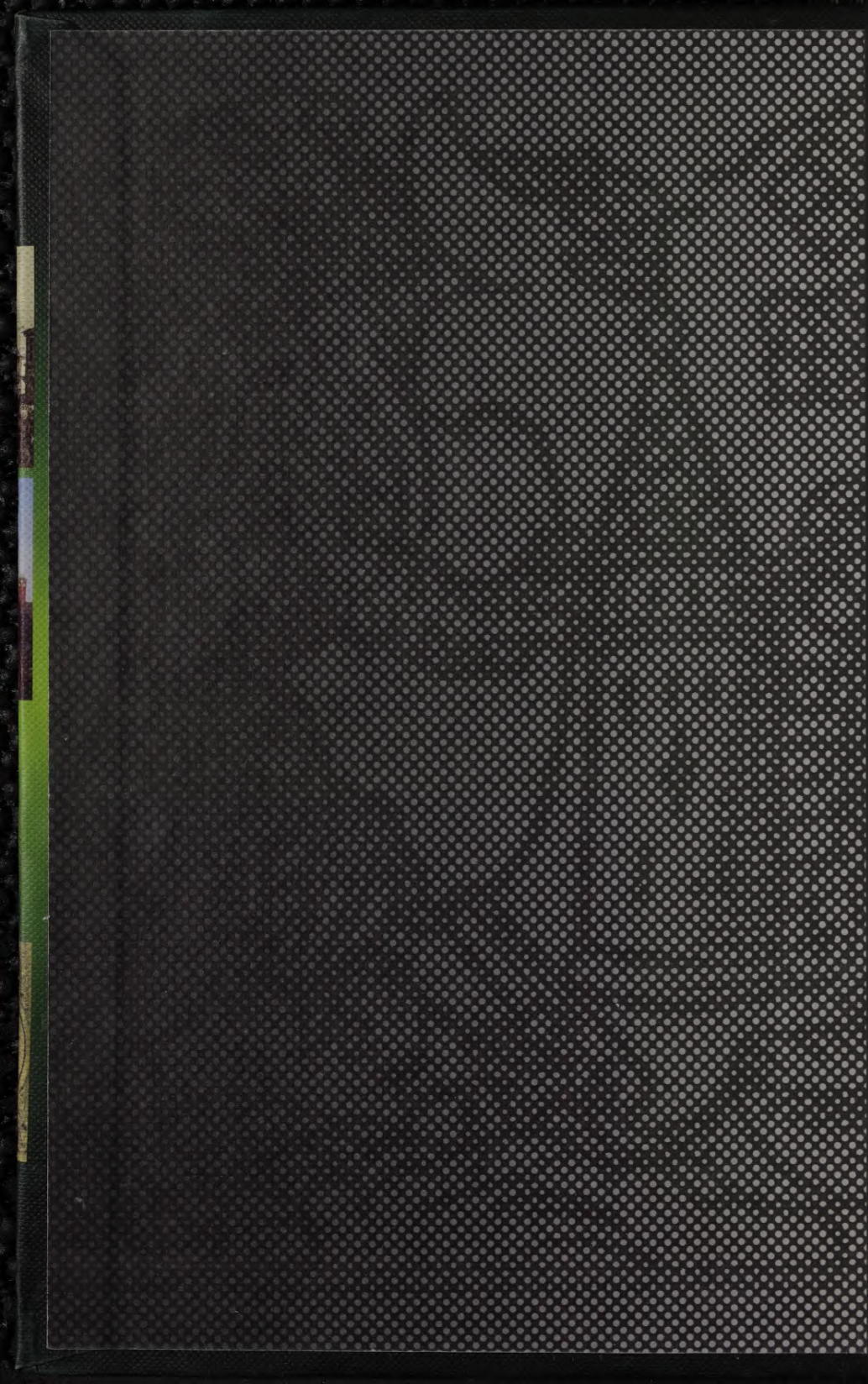
*Enciklopēdija
katrai ģimenei*

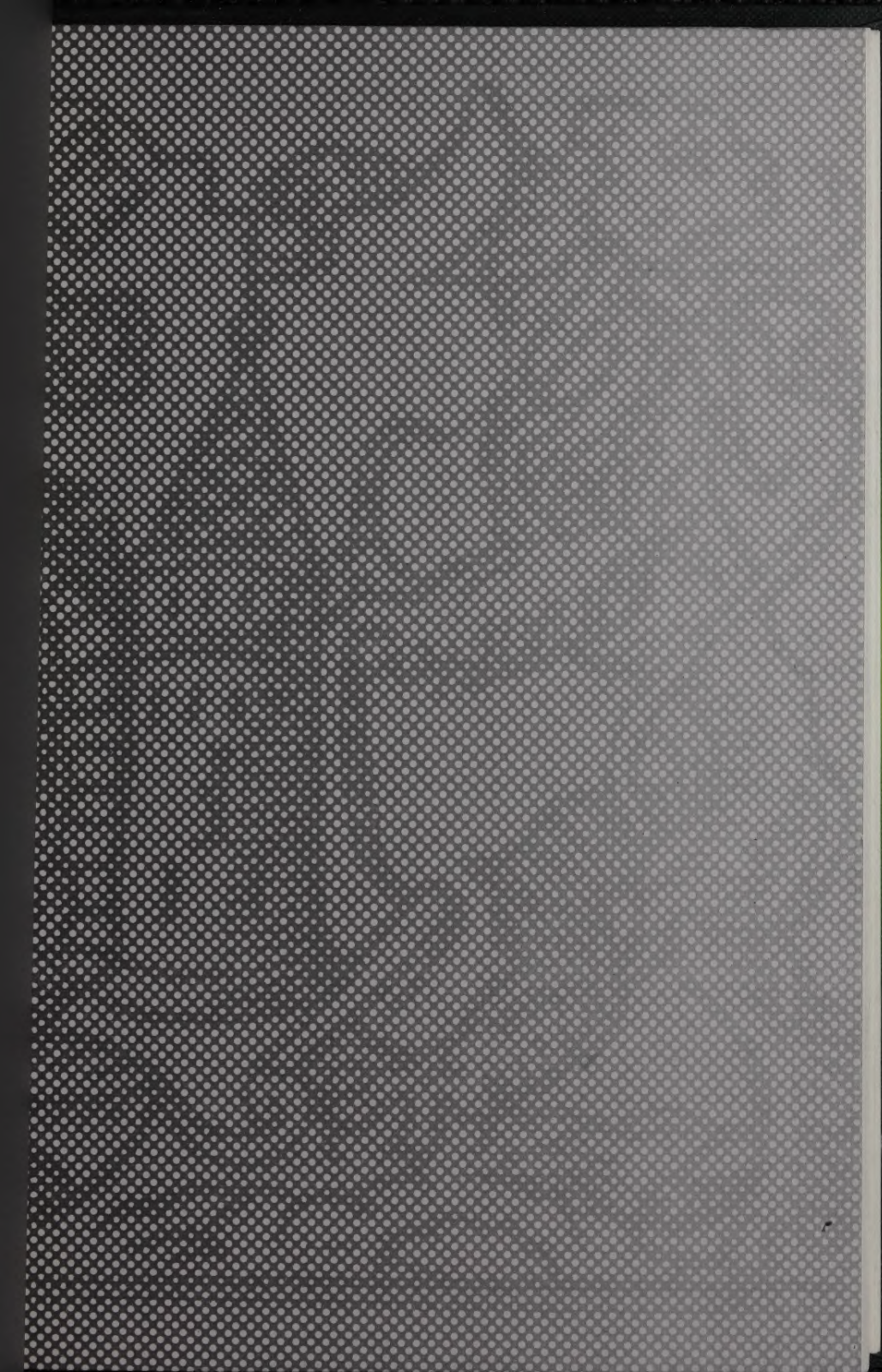
Tava
labākā
grāmata
par
Latviju

RIGA

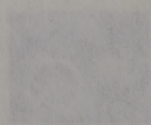

ENCIKLOPĒDIJA KATRAI ĢIMENEI

Tava *Enciklopēdija katrai ģimenei*
lābākā
grāmata
par
Latviju

RĪGA

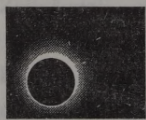
KĀRĒNĀS

98-4
- 215

L

Tava *Enciklopēdija katrai ģimenei*
lābakā
grāmata
par
Latviju

RĪGA

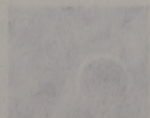
APLIS

UDK 908 (474.3) (035)
Ri 481

Autori: Diāna Albina, Ilona Audere, Muntis Auns, Oļģerts Tālvāldis Auns, Ruta Avotiņa, Austra Āboliņa, Margarita Barzdeviča, Ilgonis Bērsons, Anita Bormane, Uldis Bormanis, Vidvuds Bormanis, Janina Brance, Andris Caune, Juris Ciganovs, Jānis Čākurs, Gunārs Daija, Anita Gailiša, Ilgars Grosvalds, Mārite Jakovļeva, Guntis Kavacs, Irīna Kuļikova, Dace Lamberga, Ilze Martinsons, Andris Piterāns, Tarass Pūka, Rita Rotkale, Zinta Seisuma, Zandis Spuris, Rihards Treijs, Ruta Varzinska, Ilgonis Vilks, Edgars Vimba, Arnis Viksna un Zinaida Žukova.

Sastādītāji un redaktori Uldis Bormanis un Guntis Kavacs

Mākslinieks Vilnis Didrihsons

ISBN 9984-10-031-6

© "Izdevniecība Aplis", 2000
© Sastād. U. Bormanis,
G. Kavacs, 2000
© V. Didrihsons, māksl.
noformējums, 2000

Saturs

Rīgas tirdzniecības ceļi (<i>U. Bormanis</i>)	9
Rīgas stratēģiskā nozīme gadsimtu gaitā (<i>V. Bormanis</i>)	13
Rīga — viduslaiku spēcīgākais cietoksnis Austrumbaltijā (<i>V. Bormanis</i>)	18

Vēsture

Par ko liecina atradumi senās Rīgas ostā? (<i>A. Caune</i>)	25
Pie kādas tautības piederējuši Rīgas senajos kapulaukos apbedītie? (<i>A. Bormane</i>)	29
Aizsardzības mūris viduslaiku Rīgā (<i>A. Bormane</i>)	31
Kādas bija pirmās Rīgas pils? (<i>A. Bormane</i>)	34
Kā tika celta un postīta ordeņa pils? (<i>A. Bormane</i>)	37
Kur atrodas Dekoratīvi lietišķās mākslas muzejs? (<i>I. Martinsone</i>)	40
Kā arheologi un arhitekti meklēja seno bīskapa pili? (<i>A. Bormane</i>)	42
Kādus svētos godāja rīdzinieki? (<i>V. Bormanis</i>)	43
Cik Rīgai vārtu? (<i>U. Bormanis</i>)	45
Vai Rīgā ir pazemes ejas? (<i>V. Bormanis</i>)	49
Kas bija <i>Insula Regis</i> ? (<i>Z. Žukova</i>)	52
Uz kurieni veda Smilšu ceļš? (<i>Z. Žukova</i>)	55
Kur gāja senais Babates ceļš? (<i>Z. Žukova</i>)	57
Kā hercoga Ketlera vienošanās ar saviem muižniekiem ietekmēja “Babates kara ceļa” likteni? (<i>Z. Žukova</i>)	58
Kā rīdzinieki karoja ar Livonijas ordeni 13. gadsimta beigās? (<i>M. Auns</i>)	60
Kāpēc Limbažu ģerbonis ir tik līdzīgs Rīgas ģerbonim? (<i>A. Gailiša</i>)	62

Kādas bija senākās Rīgas iedzīvotāju organizācijas? (<i>A. Bormane</i>)	64
Kādas bija Rīgas ģildes? (<i>A. Bormane</i>)	66
Kādi latviešu amati bija senajā Rīgā? (<i>A. Bormane</i>)	71
Kas bija namnieku runas? (<i>M. Auns</i>)	72
Kā Rīgā vērsās pret monopoliem? (<i>A. Bormane</i>)	74
Kāds bija vecās Daugavgrīvas pils liktenis? (<i>A. Bormane</i>)	75
Kur atrodas Daugavgrīvas cietoksnis? (<i>V. Bormanis</i>)	79
Kas saista Sarkano torni ar Torņakalnu? (<i>V. Bormanis</i>)	83
Kā būvēja Kobronskansti? (<i>V. Bormanis</i>)	85
Kas bija Citadele? (<i>V. Bormanis</i>)	87
Kā Krievijas cars Aleksejs Mihailovičs aplenca Rīgu? (<i>M. Auns</i>)	90
Kāds bija Rīgas statuss no 1561. līdz 1581. gadam? (<i>M. Jakovļeva</i>)	93
Kāpēc Rīga padevās Gustavam II Ādolfam? (<i>M. Barzdeviča</i>)	95
Kā hercogs Jēkabs apdraudēja Rīgas tirgotāju ienākumus? (<i>M. Barzdeviča</i>)	98
Kādi notikumi Rīgā saistās ar Kārļa XII krēslu? (<i>A. Gailiša</i>)	100
Ar ko ievērojama Lucavsala? (<i>Z. Žukova</i>)	102
Ar ko senās Rīgas dzīvē ievērojams 1765. gads? (<i>Z. Žukova</i>)	104
Kā izveidojās Rīgas Latviešu biedrība? (<i>I. Audere</i>)	105
Kura ir viena no garākajām un likumainākajām ielām Vecrīgā? (<i>Z. Žukova</i>)	106
Kā radies Šarlotes ielas nosaukums? (<i>R. Avotiņa</i>)	108
Kad Rīgu apmeklēja Vācijas ķeizars? (<i>R. Treijs</i>)	109
Leitnants Kārlis Fihtenbergs — varonis vai mocekļis? (<i>J. Ciganovs</i>)	111
Kā veidojās Latvijas Kara skola? (<i>J. Ciganovs</i>)	116
Kur varēja iegūt militāro izglītību Latvijas virsnieki līdz 1940. gadam? (<i>J. Ciganovs</i>)	119

Kultūra

Kā senie celtnieki cēla Rīgas mūri? (<i>A. Bormane</i>)	123
Kā senajā Rīgā celtniecībai izmantoja koku? (<i>A. Bormane</i>)	126
Koka arhitektūra Rīgas priekšpilsētās (<i>A. Bormane</i>)	128
Kurā Rīgas muižā viduslaikos atradusies "Puķu ieleja"? (<i>Z. Žukova</i>)	130
Kas bija Šreienbuša? (<i>I. Bērsone</i>)	131
Cik bērnu bija rīdzinieku ģimenēs 18. gadsimtā? (<i>A. Bormane</i>)	133
Kā rīdzinieces baroja jaundzimušos pirms 200 gadiem? (<i>A. Bormane</i>)	134

Kādas "apgrēcības" un īpatnības bija Rīgas pilsoņu bērnu audzināšanā 18. gadsimtā? (<i>A. Bormane</i>)	135
Kāds bija Rīgas bērnu "atradeņu" liktenis 18. gadsimtā? (<i>A. Bormane</i>)	137
Kā Rīgā 18. gadsimtā sodīja par sava bērna nonāvēšanu? (<i>A. Bormane</i>)	138
Kā tapa pirmā bērnu slimnīca Latvijā? (<i>A. Viksna</i>)	139
Kas bija "zilā pirmdienā"? (<i>M. Jakovļeva</i>)	142
Kad Rīgā iznāca pirmais vakara laikraksts? (<i>R. Treijs</i>)	144
Kas bija pirmais latviešu ārsts ģenerālis? (<i>A. Viksna</i>)	145
Ko paveicis humānists Augusts Dombrovskis? (<i>R. Treijs</i>)	148
Rīgas pilsētas galva Alfrēds Andersons (<i>R. Treijs</i>)	150
Kas saistīja Herderu ar latviešiem un Rīgu? (<i>J. Čākurs</i>)	152
Par ko rakstīja "Vēstulēs no Rīgas" krievu publicists Jurijs Samarins? (<i>J. Čākurs</i>)	154
Ko Rīgā darīja lielais krievu fabulists? (<i>J. Čākurs</i>)	155
Ko Mihails Vrubels darīja Sarkankalnā un Šēnfelda klinikā? (<i>A. Viksna</i>)	156
Kādi iespaidi par Rīgu bija Ferencam Listam? (<i>D. Albina</i>)	159
Kā izraisījās polemika par Emīla Dārziņa poēmu "Vientuļā priede"? (<i>D. Albina</i>)	161
Kā senāk dēvēja Melngalvju namu? (<i>M. Barzdeviča</i>)	164
Kā tika pavadīts laiks Melngalvju namā? (<i>M. Barzdeviča</i>)	165
Rīgā zināmi "trīs brāļi", bet kur atrodas "divi brāļi"? (<i>A. Gailiša</i>)	167
Kad nodibināja Rīgas Pilsētas teātri? (<i>D. Albina</i>)	169
Kādus Rīgas operskatuves principus Rihards Vāgners pārņēma Baireitā? (<i>D. Albina</i>)	171
Kā izveidojās Latvijas Nacionālās operas trupa? (<i>D. Albina</i>)	173
Kādas latviešu oriģināloperas izrādītas uz Nacionālās operas skatuves 20. un 30. gados? (<i>D. Albina</i>)	175
Dailes teātrim — 80 (<i>R. Rotkale</i>)	178
Vija Artmane — Smilģa aktrise (<i>J. Brance</i>)	181
Rasma Roga — jubilāre (<i>R. Rotkale</i>)	186
Lilija Dzene (<i>J. Brance</i>)	188
Ko pauž latīņu teksti Rīgas ēku fasādēs? (<i>I. Audere</i>)	192
Kas ir Valsts Mākslas muzejs? (<i>D. Lamberga</i>)	194
Kur meklējami Latvijas ģeologu atradumi? (<i>I. Audere</i>)	197
Kur lasāmi Latvijas "dzelzs rumaku" stāsti? (<i>I. Audere</i>)	198
Kur varam iepazīties ar latviešu karavīru gaitām? (<i>J. Ciganovs</i>)	200
Kur apglabāja mirušos viduslaiku Rīgā? (<i>A. Bormane</i>)	204
Rīgas kapsētas — mākslas darbu krātuves (<i>O. T. Auns</i>)	207

Daba

Kā noteica Rīgas ģeogrāfiskās koordinātas? (<i>I. Vilks</i>)	213
Mārupīte (<i>R. Avotiņa</i>)	214
Kura ūdenstilpe ir pašu rīdzinieku veidota? (<i>R. Avotiņa</i>)	215
Par Rīgas otro augstāko "kalnu" (<i>T. Pūka</i>)	217
"Zaļie plankumi" Vecrīgas kartē (<i>T. Pūka</i>)	219
Kurš skvērs Vecrīgā pieder nesenai pagātnei? (<i>T. Pūka</i>)	221
Ko sākumā nozīmēja vārds "Esplanāde"? (<i>T. Pūka</i>)	223
Ko jūs zināt par Pētera parku? (<i>T. Pūka</i>)	226
Izcilās un savādās Rīgas kļavas (<i>T. Pūka</i>)	227
Vai Rīgā aug aknu sūnas? (<i>A. Āboliņa</i>)	229
Ieskats Rīgas koksngraužu faunā (<i>R. Varzinska</i>)	232
Nedaudz par vairogblaktīm (<i>R. Varzinska</i>)	235
Kurai Rīgas augstskolas fakultātei ir vairāk par 135 gadiem? (<i>G. Kavacs</i>)	237
Zviedru fiziķa Svantes Arrēnusa sakari ar Rīgu (<i>I. Grosvalds</i>)	240
Kurš ķīmiķis bija Rīgas korozionistu skolas dibinātājs? (<i>I. Grosvalds</i>)	242
Kas bija pirmais un daudzpusīgākais ķīmijas tehnologs Rīgā? (<i>I. Grosvalds</i>)	244
Kurš ķīmiķis izveidoja borātu pētniecības centru Rīgā? (<i>I. Grosvalds</i>)	247
Kura latviešu zinātniece piedalījies pirmās krievu gāzmaskas izveidē? (<i>I. Grosvalds</i>)	251
Pauls Valdēns — izcils latviešu ķīmiķis (<i>I. Grosvalds</i>)	255
Dārzniecība pašā Rīgas centrā? (<i>T. Pūka</i>)	259
Vai Vilis Lūkins bija tikai sēņu pētnieks? (<i>E. Vimba</i>)	262
Profesors Edgars Ozols — Latvijas lauksaimniecības entomoloģijas pamatlicējs (<i>Andris Piterāns</i>)	265
Kas bija Alfrēds Rasiņš? (<i>E. Vimba</i>)	268
Zoologs Zandis Spuris (<i>R. Varzinska, G. Daija</i>)	270
Aleksandrs Šulcs — entomologs un botāniķis (<i>R. Varzinska, Z. Spuris</i>)	276
Kādas ķīmiskās ražotnes bija Rīgā līdz Otrajam pasaules karam? (<i>I. Grosvalds</i>)	278
Kā pēc Otrā pasaules kara attīstījās Rīgas ķīmiskā rūpniecība? (<i>I. Grosvalds</i>)	281
Vai Daugavas grīvas grunti ir smagie metāli? (<i>Z. Seisuma</i>)	284
Vai Rīgas apkaimes ūdenstilpju zivis ir piesārņotas ar smagajiem metāliem? (<i>I. Kuļikova</i>)	286

Rīgas tirdzniecības ceļi

Rīgas uzplaukuma un bagātības avots bija tirdzniecība. Tirdzniecību savukārt veicināja pilsētas atrašanās vieta nozīmīgā preču tranzīta plūsmu krustojumā.

Kad vācieši 13. gadsimta sākumā netālu no Daugavas ietekas jūrā uzcēla mūra pili un iekārtoja ostu, tur izveidojās ērta preču pārkraušanas vieta un satiksmes ceļu mezgls, kas savienoja Daugavas un Baltijas jūras ūdensceļus, kā arī vairākus sauszemes ceļus. Tepat jūrā ietecēja arī Lielupe (vēl 18. gadsimta sākumā tai bija kopīga grīva ar Daugavu) un Gauja.

Daugava bija viena no galvenajām satiksmes un transporta artērijām Austrumeiropā. Tā ir vienīgā lielā upe, kas saista vairākus Lietuvas, Baltkrievijas un Krievijas rietumu novadus ar Baltijas jūru. Lielāko daļu pārējās Lietuvas savukārt caurauž Lielupes plaši sazarotais sīko pieteku tīkls. Visas šīs teritorijas kopā dēvē par Rīgas tirdzniecības aizmuguri.

No tās uz Rīgu veda vasku, labību, linus, kaņepājus, zvērādas, kokmateriālus un citas preces, kuras Rīgas tirgotāji uzpirka un izveda tālāk uz Vakareiropu. Tur viņi savukārt iepirka un eksportēja uz tirdzniecības aizmuguri sāli, vadmalu, garšvielas, metālpreces. Tādējādi Rīga kļuva par lielu preču pārpirkšanas un pārkraušanas punktu.

Rīgas tirgū parādījās preces arī no daudz tālākām zemēm, kas tāpat tika piegādātas pa Daugavas ceļu. Tas bija iespējams tāpēc, ka

Daugavas augštece atrodas netālu no citu lielo kuģojamo upju — Dņepras, Lovates, Volgas augštecēm. Šajās vietās kuģus un laivas pa valkiem pārvilka no vienas upes otrā. Tā veidojās ūdensceļu sistēma, kas aptvēra praktiski visu Austrumeiropu un deva iespēju no Daugavas nokļūt Dņeprā un tālāk Melnajā jūrā, bet pa Volgu un Kaspijas jūru apmeklēt Vidusāziju, Persiju un citas Austrumu zemes.

No Austrumiem Vakareirōpā un arī Latvijā ievada brokāta un zīda audumus, stikla krelles un aproces, greznus ieročus un smalkus sudraba izstrādājumus, kā arī dirhemus — islamicīgo zemēs kaltas sudraba monētas. Tās vēl šodien atrod depozītos, kas savulaik noglabāti “nebaltai dienai”. Pavisam mūsu zemē atrasti vairāk nekā 2200 šādu dirhemu (salīdzinājumam — Gotlandē vairāk nekā 40 000). Īpatnējs atradums ir kauri gliemežvāki — pāri par 10 000 —, kas nākuši no Indijas okeāna piekrastes. Tur vietējie iedzīvotāji tos lieto kā naudu, bet Latvijā atrastie parasti izmantoti kaklarotām.

Šodien pagrūti stādīties priekšā, kāda nozīme tajos tālajos laikos bijusi valku ceļiem. Arī Maskava izvirzījies tāpēc, ka tā atradās vietā, no kuras varēja pārvaldīt Viduskrievijas valku sistēmu. Piemēram, pārvēlot laivas no Jauzas (Maskavas upes pieteka) pa 1 km garu valku uz Kļazmu, ceļš no Kijevas līdz Vladimirai un Suzdaļai tika saīsināts gandrīz par 500 km!

Diemžēl politiskie notikumi, kas Krievzemē risinājās no 13. gadsimta līdz pat 17. gadsimta vidum (feodālā sadrumstalotība, kņazu patvaļa, svešzemju iebrucēji, mongoļu jūgs, autoritārā despotija, juku laiki) neļāva tajā attīstīties normālai tirdzniecībai. Līdz ar to savu nozīmi zaudēja arī ūdensceļu sistēma, un Rīga tā arī nekļuva par ievērojamu Austrumu tirdzniecības ostu.

Gaujas spēcīgā straume ļāva to izmantot gandrīz vai vienīgi koku pludināšanai no Valkas un Alūksnes mežiem. Tomēr jūrā izmestos plostus nebija viegli savākt un gar piekrasti atvilkt līdz Rīgai. Tāpēc jau 1622. gadā radās doma savienot Gaujas lejteci ar Daugavu. Dažādu apstākļu dēļ Gaujas–Daugavas kanālu uzsāka rakt tikai 1899. un pabeidza 1903. gadā, ūdensceļā ietverot arī Ķīšezeru un abus Baltezerus.

Toties pa Gaujas kreiso krastu no Rīgas uz ziemeļaustrumiem gāja visnozīmīgākā sauszemes maģistrāle, ko tūlīt aiz pilsētas vārtiem sauca par *Lielo smilšu ceļu*. Tālāk no tā atzarojās ceļi gar Vidzemes

jūrmalu uz Pērnavu, caur Limbažiem uz Rēveli (Tallinu), caur Straupi uz Tērbatu, caur Vastselinu* vai Alūksni uz Pleskavu un tālāk uz Novgorodu.

Pleskavai un Novgorodai nebija tiešas pieejas Baltijas jūrai, tomēr no abām pilsētām caur vairākām upēm un ezeriem varēja nokļūt Somu jūras līcī. Laiku pa laikam, kad līcī saimniekoja zviedri, zemes ceļš uz Rīgu kļuva par galveno. Lai parādītu, kurš ir īstais zemes saimnieks, ordenis dažreiz Alūksnes un Vastselīnas ceļus slēdza. Tad visa satiksme gāja caur Tērbatu, sagādājot Rīgas tirgotājiem ievērojamus zaudējumus.

Arī gar Daugavu pa tās labo krastu gāja satiksmes ceļš, ko kādreiz sauca par Veco Polockas ceļu. To izmantoja gan kā papildinājumu Daugavas ūdensceļam, gan arī intensīvai vietējai tirdzniecībai. Turklāt tam bija liela stratēģiska nozīme, jo tas pa sauszemi saistīja vācu nocietinātās pils Daugavas krastos.

Uz Lietuvu no Rīgas (precīzāk — no Pārdaugavas) veda trīs ceļi: caur Skaistkalni, caur Bausku (gar Iecavu) un caur Jelgavu (gar Katlakalnu vai gar Kalncienu). Īsākais un svarīgākais bija Bauskas ceļš. Bija vēl viens ceļš, kas gan negāja tieši no Rīgas, bet kuram tomēr bija liela nozīme, sevišķi pilsētas pastāvēšanas pirmajos gados. Tas bija *lietuviešu kara ceļš uz igauņiem* — aptuveni virzienā no Vecsaules uz Daugavas brasliem pie Doles un Ikšķiles. Ziemā lietuvieši veda preces pa kamanu ceļiem, kuriem labu pamatu deva aizsalušo Lielupes pieteku un arī Daugavas ledus.

Ceļš starp Lielupi un Babīti (Babatas ceļš) veda uz Lejaskurzemi un tālāk uz Ritrūsiju. Šim ceļam bija atzarojumi uz Liepāju, Alsungu, Ventpili un citām Kurzemes pilsētām. Uz Augškurzemi (Talsiem, Dundagu) gāja ceļš gar jūras līča piekrasti.

Preces, ko Rīgai piegādāja pa sauszemes un kamanu ceļiem, bija jāpārkrauj kuģos (vai otrādi). Bet pārkraut vajadzēja arī preces, ko uz Rīgu atveda kuģos pa upēm, jo pārvilkt pāri valkiem, kā arī pārvarēt daudzās krāces (Daugavā vien tādu bija ap 140) varēja tikai ar nelielas iegrimes kuģiem un plakandibena laivām (strūgām), kas nebija piemērotas braucieniem atklātā jūrā.

* Vastselīna — ordeņa pils Frauenburga Dienvidaustrumigaunijā, kas celta 1342. gadā vienlaicīgi ar Alūksnes pili Marienburgu.

Vikingi šo problēmu atrisināja 7. vai 8. gadsimtā, kuģojot cieši gar krastu pa maršrutu Zviedrijas piekraste—Ālandu salas—Somu līcis un tālāk vai nu uz Lādogas ezeru, vai arī gar Igaunijas piekrasti uz dienvidiem. Gotlandes vācu tirgotājiem jau bija lieli kuģi ar slēgtām tilpnēm, kas spēja pretoties vējam un viļņiem atklātā jūrā. Ar šādiem kuģiem varēja brīvi izvēlēties ceļu jūrā, bet upēs nevarēja iebraukt tālāk par pirmajām krācēm. Augstāk devās mazāki kuģi, kuros (un atpakaļceļā — no kuriem) pārkrāva preces no lielajiem kuģiem.

Tātad pārkraušana vairāk vai mazāk bija praktiska nepieciešamība. Vienlaikus precī arī pārdot, pie tam tikai Rīgas tirgotājiem — to pieprasīja attiecīgi likumdošanas akti. Jau 14. gadsimta 30. un 40. gados tika ieviesti t.s. izkrautņu spaidi, kas noteica, ka visas preces Rīgā jāizkrauj un jāglabā, līdz tās nopērk kāds Rīgas tirgotājs. Ap 1370. gadu tika tieši aizliegta tirdzniecība viesim ar viesi, bet 1376. gadā viesiem aizliedza arī mazumtirdzniecību. Lai gan šie likumi ar laiku sāka traucēt tirdzniecības attīstību, formāli Krievijas Senāts tos atcēla tikai 1861. gada 22. novembrī.

Daugavas ceļš savu nozīmi zaudēja pēc Rīgas—Dinaburgas dzelzceļa līnijas atklāšanas 1861. gadā un vēl vairāk pēc tās pagarināšanas līdz Vitebskai un Orlai. Drīz vien modernie transporta veidi un satiksmes ceļi kļuva par noteicošajiem arī citos virzienos.

Rīgas stratēģiskā nozīme gadsimtu gaitā

Rīgas stratēģisko nozīmi noteica tās ģeogrāfiskais novietojums netālu no Daugavas ietekas Rīgas jūras līcī.

Kā liecina Sakša Gramatiķa (1140–ap 1220) hronika “*Dāņu darbī*”, skandināvu tirgotāji par Daugavas ceļu sākuši interesēties jau 6. vai 7. gadsimtā. Tomēr arheoloģiskajos izrakumos nav atrastas materiālas liecības, ka tie būtu mēģinājuši nostiprināties arī Daugavas lejtecē.

Jājautā — vai viņi tiešām neizprata šīs vietas potenciālo nozīmi? Jo pietiek taču tikai uzvest skatienu Austrumeiropas kartei, lai pārlicinātos, ka ceļš “no varjagiem uz grieķiem” caur Rīgas līci, pa Daugavu un pāri valkiem uz Dņepru ir daudz īsāks nekā caur Somu līci, pa Ņevu, Lādogas ezeru, Volhovu, Ilmeņa ezeru, Lovati, valkiem, Daugavas augšteci un citiem valkiem uz Dņepru... Taču vikingi, kas vienlaikus bija tirgotāji, karotāji, laupītāji un melnstrādnieki (jo paši pārkrāva preces un pārvilka laivas) neskatījās kartē, bet izvēlējās drošāko ceļu. Baltijas jūrā viņi brauca gar Ālandu salām, nenovēršot skatienu no zemes. Slāvu zemēs tiem savukārt viesmīlīgāks šķita ceļš gar Ižoru (tag. Sanktpēterburga), Lādogu (Veclādogu), Novgorodu, kur jau 9. gadsimta otrajā pusē valdīja skandināvu izcelsmes *rusu* cilts ķēniņš (kņazs) Rjuriks. Drīz viņa pēcteču rokās nonāca arī Kijeva,

Smolenska, Polocka un citi svarīgi slāvu tirdzniecības centri. (Rjuriko-
viči pārvaldīja Krievzemi vairāk nekā 700 gadus.)

Taču 11. gadsimta vidū vikingu braucieni izbeidzās, pie tam ne tā-
pēc, ka Eiropā būtu zudis pieprasījums pēc viņu piegādātajām
Austrumu precēm. Gluži otrādi — līdz ar naturālās saimniecības sa-
irumu, pilsētu amatniecības attīstību, sabiedrības noslāņošanos un ba-
gātības uzkrāšanos garīgās un laicīgās aristokrātijas rokās radās jauni
noieta tirgi, kurus vikingi ar savu primitīvo, pusmežonīgo tirdzniecību
nespēja piepildīt. Viņus izspieda tirgotāji, kas tirgojās ar modernākām
metodēm un meklēja arī jaunus ceļus.

Tā 12. gadsimta otrajā pusē parādījās jauni pretendenti uz Dauga-
vas ceļa izmantošanu un pārvaldīšanu — vācu tirgotāji. Tie vairs nebi-
ja brašie jūrasbraucēji un pārgalvīgie dēkaiņi, kas tālos ceļojumos lika
uz spēles savu dzīvību. Tirdznieciskie darījumi tika slēgti ērtos kanto-
ros kaut kur Londonā, Lībekā vai Visbijā, vēlāk arī Rīgā. Pasaulē
tirgotājus pārstāvēja līgti aģenti, kreditus kārtoja īpašas iestādes
(Rīgā — rātes sekretārs), preces pārvadāja nofraktēti kuģi (rīdzinieki
bieži izmantoja holandiešu pakalpojumus). Pēc vajadzības nolīga arī
karavīrus. Austrumbaltijas iekarošanu būtībā finansēja Gotlandes un
Ziemeļvācijas tirgotāji (tāpēc Zobenbrāļu ordeni ironiski dēvēja par
“vācu tirgotāju biedrību”).

Lai saprastu, kāpēc aktualizējās tieši Baltijas jautājums, vēlreiz
pievērsīsimies kartei. Redzam, ka visu Viduseiropu un Dienvideiropu
aizņem gandrīz nepārtrauktas kalnu grēdas: Tatri, Sudeti, Karpati, Bal-
kāni, Rodopi, Alpi, Tiroles Alpi, Bohēmijas mežs, Tiringas mežs...
Vairāk uz ziemeļiem plešas nepārredzami purvu masīvi: Pripetes,
Poļesjes, Mazuru un citi. Donava tajos laikos bija kuģojama tikai atse-
višķos posmos, bet, piemēram, Dzelzs vārti, kur šī upe šķīra Balkānu
un Karpatu kalnus, nebija ne izbraucami, ne apejami.

Tāpēc smilšainā un lēzenā Baltijas piekraste no Dancigas (poļu
Gdaņska) līdz Ižorai ieguva stratēģisku nozīmi kā izdevīga vieta militā-
ro atbalsta punktu un preču pārkraušanas bāzu ierīkošanai. Ostas un pil-
sētas 12. gadsimtā šeit auga kā sēnes pēc lietus — Štetīne, Danciga, Ma-
rienburga (Malborka), Kēnigsberga, Mēmele (Klaipēda), Līvciems
(Liepāja), Ventspils, Rīga, Pērnava, Lindanise (Tallina), Ižora. Tās visas
atradās ērtās upju grīvās vai lagūnās pie tām. Taču īstu uzplaukumu

piedzīvoja vienīgi Rīga, jo tā bija ne vien piemērota osta jūras kuģiem, bet arī ievērojams iekšzemes ceļu mezgls. Līdzās ekonomiskajai vareņībai tās militāri stratēģisko nozīmi uz ilgiem gadiem noteica atrašanās dažādu Austrumu un Rietumu valstu militāri politisko interešu krustpunktā.

Pirmais, kas apzināti izmantoja Rīgas vietas izdevīgo stratēģisko stāvokli, bija bīskaps Alberts no Bukshēvdeniem. Viņam piedēvē arī pilsētas dibināšanu, lai gan, kā aizrādījis viduslaiku pētnieks Teodors Zeids (1912–1994), uzmanīga Livonijas Indriķa hronikas teksta analīze ļauj secināt, ka šajā vietā vēl pirms Alberta bijušas ne vien lībiešu apmetnes, bet arī vācu tirgotāju sēta, kurā atradusies vismaz viena lielā, dzīrēm piemērota telpa.

Tātad bīskapa Alberta vēsturiskais nopelns ir tas, ka viņš pārcēla savu rezidenci no Ikšķiles uz Rīgu. Vai viņš ģeniāli saprata, ka aizsardzībai labi piemērotā vieta aiz Doles krācēm neatbilst iekarošanas kara stratēģijai? Vai vadījās no tīri praktiskiem kuģniecības apsvērumiem (Ikšķilē nevarēja pienākt lielie Brēmenes kuģi)? Vai varbūt savu iesaīdu atstāja gandrīz sekmīgais lībiešu uzbrukums bīskapa kuģiem pie Doles krācēm? Vai arī viņš ieklausījās tirgotāju ziņojumos par izdevīgo vietu Daugavas un Gaujas ceļu sākumā?

Līdzās veiksmīgai vietas izvēlei ne mazāka nozīme bija “garīgā tēva” diplomāta un intriganta talantiem, bet par visām lietām — mērķtiecīgi realizētai iekarošanas kara stratēģijai, kas sastāvēja no trīs punktiem.

1. Atbalsta punkta (t.i., Rīgas) izvēle un nostiprināšana.
2. Satiksmes un transporta ceļu sagrābšana:
 - a) sagraujot vietējo cilšu atbalsta punktus gar tiem;
 - b) iegūstot vietu savu nocietinājumu celšanai;
 - c) ceļot mūra pils un citas aizsardzībai piemērotas celtnes šajās vietās.
3. Apkārtējo teritoriju pārņemšana savā pārvaldē.

Dažu desmitu gadu laikā izdevās pakļaut visu Latvijas teritoriju, izņemot Zemgali, turklāt teritoriālos ieguvumus apstiprināja ar vietējiem valdniekiem noslēgtie līgumi — tā padevās Tāļivalža dēli, Jersikas Visvaldis, kuršu Lamekins.

Rīgu kā militāru atbalsta bāzi apjoza dabiski šķēršļi un īpaši celti nocietinājumi (mūri un vēlāk zemes vaļņi ar grāvjiem), pārvēršot to

par vienu no stiprākajiem Baltijas jūras austrumu piekrastes cietokšņiem. Pilsētas stratēģiskās pozīcijas pastiprināja daudzi mazāki cietokšņi un nostiprinātas apdzīvotas vietas — Pērnavā, Limbažī, Straupe, Valmiera, Cēsis, Sigulda, Turaida, Salaspils, Dole, Lielvārde, Koknese, Bauska, Jelgava, Dobeļe, Tukums utt.

Tiešā Rīgas pievārtē bija vairākas stipri būvētas baznīcas un dzirnavas (Bukultu, Bertolda, Māras u.c.), vēlāk arī muižas un krogi. Bet par Rīgas atslēgu varētu uzskatīt Daugavgrīvas klosteri, kuru zaudējot būtu bloķēta visa pilsētas tirdzniecība. Stratēģiska nozīme bija Rīgas ekonomiskajai aizmugurei, kuras saimnieks viegli varēja kļūt arī par pilsētas patronu. Tā tas notika 1581. gadā, kad pilsēta pēc 20 gadu ilgas “vaļošanās” tomēr bija spiesta atzīt Žečpospolitās karaļa virskundzību.

Visu vēlāko Austrumbaltijas zemju tīkotāju stratēģiskajos plānos Rīgas ieņemšana ieņem centrālo vietu, izņemot varbūt vienīgi dāņus, kuri nejutās pietiekami stipri, lai riskētu uzsākt tiešu uzbrukumu Rīgai.

Līdz tam nenonāca arī krievu karaspēks Livonijas kara laikā (1558–1583). Par savām neveiksmēm tas atriebās, nežēlīgi postot Rīgas tuvāko un tālāko apkārtni. Vidzemē postījumi sasniedza 75%. Īpaši cieta ordeņa pils — Ērgeme, Marienburga (Alūksne), Cēsis u.c. Vairākas Rīgai tuvākās pils rīdzinieki nojauca paši, lai naidniekam nebūtu kur patverties. Lielāko daļu nojaukto un sagrauto mūru šajās pilīs pēc Livonijas kara beigām vairs neatjaunoja, bet ap Rīgu sāka intensīvi būvēt zemes vaļņus (atsevišķus zemes nocietinājumus ierīkoja jau agrāk).

Nesekmīgi bija tiešie uzbrukumi Rīgai, ko pasāka 1600. gadā zviedri, 1656. gadā krievi un 1700. gadā krievu sabiedrotie — sakši un poļi. Un atkal tie bija krievi, kas pamatīgi nopostīja Rīgas apkārtni, pārvērsdami laupīšanu un dedzināšanu par savas stratēģijas elementiem.

Atšķirīga attieksme pret pilsētu bija vērojama arī pēc tās ieņemšanas. “Jūras lielvalstis” centās izveidot Rīgu par nopietnu turpmākās darbības bāzi, jo tā viņiem bija pēdējais ekspansijas atbalsta punkts Baltijas piekrastē (Vācijai virzienā uz austrumiem, Zviedrijai — uz dienvidiem), kamēr “kontinentālajām valstīm” tā vairāk likās tikai kārtējā nocietinātā vieta to sauszemes aizsardzības sistēmā (Krievijai un Žečpospolitai).

1812. gadā Napoleons, virzīdams franču galvenos spēkus uz Maskavu, pat neturēja par vajadzīgu Rīgu ieņemt. Arī Pēterburgas virzienā aizvien pieauga Daugavpils nozīme, kā tas spilgti pierādījās Otrā pasaules kara sākumā. Rīga abu pasaules karu laikā parasti tika atstāta, tiklīdz tajā izvietotajam karaspēkam radās ielenkuma draudi (pretiniekam šķērsojot Daugavu rajonā no Rumbulas līdz Ogrei).

Sava nozīme bija arī tam, ka bruņotās cīņas tradīcijas, bet dažos gadījumos pat militārie priekšraksti noliedza kaujas darbības iespējamību pilsētās. Tieši tāpēc Latvijas armijas virspavēlnieka D. Šimonsona 1919. gada 9. oktobra lēmums organizēt Rīgas aizsardzību pret Bermonta karaspēku pašā pilsētā, pārvēršot to par kaujas lauku, ir uzskatāms ne vien par militāri pamatotu, bet arī par novatorisku (kamēr šabloniski domājošais Dienvidu frontes pavēlnieks J. Zemītāns bija devis pavēli pilsētu atstāt).

Tikai Otrā pasaules kara pieredze — kaujas pie Volgas 1942. un 1943. gada ziemā, pēc tam arī Varšavā un Berlīnē — pilnībā parādīja pilsētas kā cietokšņa nozīmi karā. Šī pieredze liecina, ka no militārā viedokļa Rīga bruņota konflikta gadījumā varētu būt grūti pārvarams šķērslis potenciālā agresora ceļā.

Bez tam Rīga joprojām saglabā stratēģisko nozīmi kā jūras osta, sauszemes transporta ceļu mezgls, armijas administratīvais un kara izglītības centrs, karamateriālu glabāšanas un tehnikas remonta bāze.

Rīga — viduslaiku spēcīgākais cietoksnis Austrumbaltijā

Lai gan senākā apdzīvotība Rīgas apkārtnē neapstrīdami ir konstatēta, sākot ar 12. gadsimta otro pusi, tomēr, pēc dažu vēsturnieku domām, iespējams, ka apmetnes Rīgas teritorijā varētu būt pastāvējušas jau 9. un 10. gadsimtā, kad Daugavas baseinā ienāca Kurzemes lībieši. “Rīgas vieta” atbilda visām atbalsta bāzes prasībām — šeit atradās Rīdziņas upīte, ko varēja izmantot kā ziemas ostu līvu kuģiem, upes ielokā varēja būvēt mājokļus. Arheoloģiskajos izrakumos nav atklātas pirmsvācu laika aizsardzības būves. Taču daži vēsturnieki pieļauj domu, ka tādas varētu būt atradušās uz 17. gadsimtā noraktā Senā (Kubes) kalna tagadējās Esplanādes rajonā.

Jāpiebilst, ka arī citās senajās līvu apmetnēs Daugavas lejtecē arheologi nav konstatējuši nocietinājumus. Šajā ziņā līvu apmetnes pat vairāk nekā grieķu senās pilsētvalstis atgādināja vārdes diķa malā, kuras jebkurš svešinieks varēja nobaidīt, lai tās ielēktu ūdenī. Atcerēsimies, ka sākotnēji līdz pat vācu ienākšanai 13. gadsimtā Rīga nebūt nebija ne nozīmīgākā, ne lielākā apmetne Daugavas lejtecē (svarīgāka nozīme bija Daugmalei, Ikšķilei u.c.). Ne velti bīskaps Meinhards pirmos nocietinājumus mūrus 1185. gadā cēla tieši Ikšķilē un gadu vēlāk — Salaspilī.

Rīgas militāri stratēģiskā nozīme pastiprinājās pēc 1201. gada, kad bīskaps Alberts pārcēla savu rezidenci no Ikšķiles uz Rīgu, tai

klūstot par vācu iebrucēju svarīgāko atbalsta bāzi, no kuras turpinājās Senlatvijas iekarošana un vietējo tautu pakļaušana. Lai nepieļautu konkurenci, bīskaps Alberts panāca, ka pāvests pat aizliedza citu ostu (piemēram, Zemgales ostas) izmantošanu.

Vēsturnieki uzskata, ka senākie Rīgas nocietinājumi puslokā apņēma laukumu, ko tagad ierobežotu Zirgu, Rozena, Krāmu, Kungu, Audēju un Kalēju iela. Tā kā smilšainajā Rīgas apkaimē bija maz akmeņu, pirmos nocietinājumus steigā cēla, uzberot zemes valni ar koka palisādēm un izrokot grāvi tā priekšā. Tomēr, kā rakstīja Latviešu Indriķis, "*Rīgā bija bailes iekšā tāpēc, ka pilsēta vēl nebija stipri izbūvēta*" (X, 12). Situācija mainījās pēc Rīgas tuvākās apkārtnes — Doles, Salaspils un Ikšķiles pakļaušanas, jo pilsētnieki sāka bagātīgi izmantot akmeņus un Daugavas radzes, ceļot ap pilsētu akmens mūri. Rīga pakāpeniski tika pārvērsta par spēcīgāko cietoksni šajā Daugavas piejūras (Rīgas jūras līča) austrumu—rietumu preču tranzīta reģionā.

Jau kopš pastāvēšanas pirmsākumiem Rīgai kā vācu agresijas centram bija jāstāpās ar mēģinājumiem to iznīcināt. Pirmo pārbaudījumu rīdzinieki piedzīvoja jau 1203. gadā, kad tiem uzbruka Jersikas karalis Visvaldis kopā ar lietuviešiem. 1204. gadā virsū nāca lietuvieši kopā ar Aizkraukles un Lielvārdes libiešiem. 1206. gadā lielāku karagājieni organizēja Salaspils libiešu vadonis Ako, tomēr tas tika sakauts vēl tālu no Rīgas nocietinājumiem. 1210. gadā Rīga piedzīvoja pašu bīstamāko — kuršu uzbrukumu, kas pierādīja, ka aizsardzības sistēma vēl nebija pietiekami droša, jo pilsētai varēja piekļūt no Daugavas puses. Pēc kuršu atvairīšanas aizsardzības mūra sienu nekavējoties pagarināja tālāk gar Daugavas krastmalu līdz Rīdzīņas upes grīvai un tad gar tās krastu augšup līdz bīskapa pilij.

Rīga ļoti strauji paplašinājās, un jau 1211. gadā tā bija visapkārt apjota ar mūriem. Tālākie Rīgas iznīcināšanas mēģinājumi saistījās ar 1215. gada sāmsaliešu uzbrukumu. Tomēr, Rīgai nostiprinoties, ceļi uz to tika stingrāk apsargāti, un pēkšņi tai uzbrukt gandrīz vairs nebija iespējams. Turpmāk Rīgas kā militāras bāzes pastāvēšana reducējās uz tās kā tirdzniecības centra nozīmi, pilsētas mūriem vairāk kalpojot par argumentu cīņās ar Livonijas ordeni, kad, rīdziniekiem sadarbojoties ar lietuviešiem, Rīga izveidojās par tādu kā nosacītu Lietuvas "priekšposteni". Visu Livonijas pastāvēšanas laiku (1237–1561) cīņa

par Rīgu norisinājās galveno feodālo senjoru — Livonijas ordeņa un bīskapa — un pilsētnieku starpā visdažādākajās kombinācijās.

Pēc Livonijas kara (1558–1583), sairstot Livonijas feodālajām valstiņām un apkārtējās valstīs (Krievijā, Žečpospolitā u.c.) nostiprinoties centrālajai varai, cīņa par Rīgu jau norisēja Baltijas jūras austrumu piekrastes lielvalstu starpā. Šajā laikā Rīgas nocietinājumu sistēma, lai arī visu laiku modernizēta, vairs neatbilda sava laika prasībām. Liela nozīme bija arī tam, ka virs Rīgas nebija centralizētas varas, kas rīdziniekus piespiestu parūpēties pašiem par savu aizsardzību. Pilsētas nocietināšanas darbi Rīgas brīvpilsētas laikos (1561–1581) tika pildīti diezgan negribīgi un pavirši — kamēr vienā pusē vaļņus būvēja, otrā pusē tie nogruva un nocietinājumu grāvis aizsērēja. Rīgas bagātie tirgotāji neilgojās šķirties no saviem smagajiem naudas zuteņiem pilsētas aizsardzības labā.

Tā kā Žečpospolitas karalim tad jau piederēja Daugavas augšteces rajoni, kas ir Rīgas saimnieciskā aizmugure (tagadējās Baltkrievijas, Lietuvas un daļēji Rietumkrievijas zemes), Rīga beidzot 1581. gadā bija spiesta tam pakļauties. Polijas un Lietuvas muižnieki bija ieguvuši drošu un uzticamu tirdzniecības starpnieku pie Daugavas ietekas jūrā. Poļu laikā (1581–1621) Rīgas militārā un stratēģiskā nozīme atkal pieauga. Lai arī bagātie Rīgas namnieki joprojām nesteidzās atvērt savus naudas makus un centās iespējami vairāk novilcināt fortifikācijas darbus, Polijas karalis Stefans Batorijs tomēr piespieda rāti sākt nocietinājumu joslas pārveidi pēc holandiešu parauga, kura pamatā bija ar koka nostiprinājumiem veidota zemes vaļņu un bastionu sistēma.

1621. gada 16. septembrī, Rīgā ienākot Zviedrijas karaļa Gustava II Ādolda karaspēkam, sākās jauns posms Rīgas militārajā vēsturē. Rīga zviedriem bija svarīgs priekšpostenis tās koloniālajiem centieniem, tāpēc tā sāka veidot varenu cietoksni pēc visiem karamākslas noteikumiem. Rīgas cietokšņa pilnveidošanā piedalījās slaveni sava laika fortifikācijas meistari — H. Toms, J. Rodenburgs, Ē. Dālbergs. Zviedru laikā izbūvēja Kobronskansti, jaunus Daugavgrīvas nocietinājumus, iekārtoja Citadeli. Plānoja arī izbūvēt otru plašāku ārējo nocietinājumu loku, ko gan nepabeidza, jo zviedriem tam pietrūka līdzekļu.

Pēc Rīgas pievienošanas Krievijai 1710. gadā Krievijas kara inženieri turpināja pilnveidot un modernizēt vecos zviedru nocietinājumus,

taču īpaši neattīstīja pašu Rīgas aizsardzības sistēmu, tā arī neizveidojot ārējo aizsardzības loku. Acīmredzot lielo izmaksu dēļ netika realizēts arī grandiozais krievu cara "militārista" Pāvila I projekts, kurš paredzēja Rīgu pārveidot par varenu cietoksni, apkārt tai uzbūvējot daudzus fortus, skanstis un redutes. Tikai pašā Pirmā pasaules kara priekšvakarā krievu valdība veica vērīenīgus Rīgas nocietināšanas darbus no jūras puses: ar pazemes kazemātiem un fortiem nostiprināja Daugavgrīvas cietoksni un Komētas fortu. Uztādīja jaudīgu, laika prasībām atbilstošu krasta apsardzes lielgabalu bateriju. Tādējādi gan pilsēta netika aizsargāta no visām pusēm, bet droši segtas tai bija pieejas no jūras puses.

Tajā pašā laikā nenoliedzami, kā raksta vēsturnieks Ilgvars Kļava, abu pēdējo pasaules karu pieredze rāda, ka, lai gan Latvija un tās galvaspilsēta Rīga (kā arī pārējās Baltijas valstis) neieņem centrālā kaujaslauka jeb centrālās ass lomu eventuālā austrumu un rietumu konfliktā, tomēr novietojums pie Baltijas jūras un svarīgās ostas padara šo teritoriju par stratēģiski nozīmīgu. Mūsdienās Rīga saglabā arī savu lomu kā ievērojams transporta mezgls.

VESTURE

Par ko liecina atradumi senās Rīgas ostā?

Vairāk nekā 800 gadus garš ir mūsu sirmās Rīgas mūžs. Daudz liecību par pilsētas raibo likteņstāstu atrodam hronikās un senrakstos. Tomēr rakstītās vēstures liecības bieži ir skopas un pret-runīgas, tās nedod iespēju pilnībā atainot pilsētas dzīvi senatnē. It sevišķi pilsētas pirmo gadsimtu vēsturē vēl aizvien ir daudz baltu lap-pušu. Ziņas par šī laika Rīgas iedzīvotājiem, viņu nodarbošanos, tirdz-niecības un kultūras sakariem slēpj biežais kultūras slānis, kas gadu gaitā pārklājis visu pilsētas teritoriju. Vecrīgā tas vietām ir pat vairāk nekā 6 m biezs.

Kultūras slānim kā vēstures piemineklim, kas slēpj sevī tautas senās kultūras vērtības, var likt "runāt" tikai arheologs, ar lāpstu, lāp-stiņu vai nelielu ķellīti rūpīgi un pacietīgi pārrokot zemi, ar otiņu attī-rot celtnu paliekas, katru seno priekšmetu. Arheologa acīm atklājas it kā no zemes izceltās senās pilsētas dzīve.

Šādu ieskatu senās Rīgas vēsturē 1970. gada vasarā guva arī mūsu Vēstures institūta arheologi, veicot izrakumus būvlaukumā Vecpilsētā starp Kalēju un 13. janvāra ielām, kur kādreiz atradies senās Rīgas ostas krasts.

Izrakumu laukums nebija liels — tikai 100 m². Kārtu pa kārtai no-rokot kultūras slāni, tajā — kaut fragmentāri — atainojās pirmās Rīgas ostas attīstības gaita — tās izveidošanās, uzplaukums un noriets.

Laukuma galā pie Kalēju ielas 4,5 m dziļumā atsedzās Rīdziņas upes pirmatnējais krasts, upes sanestu gaiši pelēku smilšu sēklis. Vietām smiltis bija vērojamas ūdenszāļu saknes, izskaloti gliemežvāki un skaidas. Lēzenajā krastmalā piestājušas zvejnieku laivas, žāvēti un lāpīti tīkli. To, ka te ilgi bijusi zvejnieku piestātne, liecināja daudzie atrastie tīklu pludiņi, kas gan izdrāzti no priedes mizas vai dēlīša, gan satīti no bērza tāss, kā arī svina tīkla gremds un koka irbuļi tīklu lāpīšanai. Kāds zvejnieks pat bija pazaudējis smiltis dzelzs nazi ar koka spalvu. Rīdzinieku dzīve ne vienmēr ritēja mierīgi. Šajā krastā piestāja arī austrumu un rietumu zemju tirgotāju kuģi, kas droši vien atveda skaistās stikla zīļu rotas, no kurām vienu krelli arheologi atrada iekritušu upes gultnē. No kādreizējās upes gultnes izceltais 11. vai 12. gadsimta damascētā tērauda šķēpa gals stāsta par rīdzinieku cīņām, aizstāvēt pilsētu pret sirotājiem.

Pilsētai augot, paplašinājās tirdzniecības sakari, Rīdziņas grīvā piestāja arvien vairāk kuģu. Kļuva nepieciešams nostiprināt krastmalu, lai viļņi to neizskalotu un lai būtu vieglāk iekraut preces. Pirmos krasta nostiprinājumus rīdzinieki šeit ierīkoja upē 5–6 m no krasta vietā,

Otrie Rīdziņas krasta nostiprinājumi

kur ūdens dziļums nepārsniedza 0,5 m, iedzenot cieši blakus citu citam 20–38 cm resnus, nosmailinātus ozola pāļus. Joslu starp pāļiem un pirmatnējo krastu vairākkārt aizpildīja ar pilsētas atkritumiem — skaidām, žagariem, būvgružiem u.c.

Par tradīciju krasta nostiprinājumu labošanai izmantot pilsētas atkritumus liecina arī 1515. gada ieraksts Rīgas pilsētas kases grāmatā. Tajā atzīmēti izdevumi 4 markas un 2 šiliņi par mēslu izvešanu no tirgus laukuma. Tie paredzēti krasta nostiprinājumu labošanai. Protams, kopā ar būvgružiem tika izbērti arī dažādi savu laiku nokalpojuši vai bojāti sadzīves priekšmeti un darba rīki. Tie šodien palīdz dokumentāli pilnīgāk izprast seno pilsētnieku ikdienas dzīvi. Ko tikai šajā slānī neatrada arheologa lāpsta! Nelielā joslā gulēja seši ar bērza tāsi apšūti kriju vāceļu vāki, kaula stabules fragments, svina zīmotne ar taisnības dieves attēlu, misiņa skārda rokturis ar iegravētu cilvēka attēlu — tajā, liekas, attēlota latviešu zemniece tautas tērpā. Arheologi atrada sevišķi daudz ādas apavu fragmentu un koka priekšmetu.

Spriežot pēc resno ozola pāļu nodrupušajiem galiem, pirmie krasta nostiprinājumi kalpojuši diezgan ilgi, varbūt pat vairākus gadsimtus. Satrunējušo ozola pāļu rinda, pie kuras vairs nevarēja piestāt ne kuģi, ne laivas, mudināja rīdziniekus celt jaunus nostiprinājumus. Atrastās senlietas liecina, ka jauno krasta nostiprinājumu celtniecība varēja būt uzsākta 16. gadsimtā. Šie nostiprinājumi ierīkoti 3 līdz 4 m attālumā no pirmajiem, vietā, kur upes gultne kļuva dziļāka. Nostiprinājumi būvēti ļoti masīvi. Rindā iedzīti seši 1,5–2 m gari priedes un ozola pāļi, uz tiem trīs rindās guldīti aptēsti priedes guļbaļķi 30–40 cm diametrā. Upes pusē uz malējā guļbaļķa veidota trīskārša priežu baļķu siena, kuras priekšā ik pa 1–1,5 m iedzīti līdz 28 cm resni priedes pāļi. Konstrukcijas noturības palielināšanai ap katru priedes pāli vēl iedzīti vairāki tievāki ozola pāļi. Krastā visa būve noenkurota ar 4 m garām enkursijām.

Liekas, šos Rīdziņas krasta nostiprinājumus attēlojis arī Nikolauss Mollins pazīstamajā 1612. gada gravīrā. Tajā skaidri redzams Rīdziņas kreisais krasts, kas, tāpat kā izrakumos atsegtais labais krasts, nostiprināts ar guļbaļķu sienu un tās priekšā iedzītiem vertikāliem pāļiem.

Izrakumos atsegtajā būvē varēja apbrīnot seno namdaru celtniecības māku un rūpīgo darbu. Koki izraudzīti un cirsti noteiktā laikā,

tāpēc tie visi sevišķi sveķaini un izturīgi. Visā masīvajā būvē nav izlietota neviena dzelzs detaļa vai nagla. Baļķi cieši sasaistīti kopā ar koka ieliktniem — savilcēm un tapām, kas ievietotas izkaltās ligzdās. Būvēts galvenokārt ar namdara cirvi.

Tāpat kā būvējot pirmos krasta nostiprinājumus, arī šeit josla starp masīvo būvi un krastu aizpildīta ar pilsētas atkritumiem un būvgružiem. Aizpildījuma slānis sniedza arheologiem ne vienu vien interesantu atradumu: koka trauku fragmentus ar īpašuma zīmēm, bronzas karotes, loga stiklu svina ietvarus ar tajos iestiprinātām mazām stikla plāksnītēm un daudzus citus priekšmetus. Šajā slānī 3 m dziļumā no pašreizējās ielas līmeņa mazās gaisa caurlaidības un pastāvīgā mitruma dēļ bija labi saglabājušies no organiskām vielām izgatavoti priekšmeti, kas parasti zemē citos apstākļos ātri sairst. Sevišķu pārsteigumu sagādāja trīs cimdi — divi dūraiņi un pirkstainis, kas bija adīti no rupjas, nekrāsotas vilnas dzijas. Vairāk nekā 300 gadus guļot zemē, dzīvnieku mēslu slānī tie bija ieguvuši gaiši dzeltenīgu nokrāsu. Izcelti dienas gaismā, cimdi gaisa un saules staru ietekmē pāris stundās kļuva pelēcīgi melni.

Ierobežotais izrakumu laukums kavēja arheologus izpētīt pašu Rīdziņas gultni un rast liecības par tās aizbēršanu.

Kā zināms no rakstītās vēstures avotiem, 17. gadsimtā jūras kuģu osta Rīgā bijusi jau pārcelta uz Daugavu un senā Rīdziņas osta pamazām zaudējusi savu nozīmi pilsētas saimnieciskajā dzīvē. Osta sāka strauji aizsērēt, tās krastus apbūvēja. Ziemeļu kara laikā aplenktās Rīgas vecajā ostā gan vēl slēpās rīdzinieku upju kuģi un laivas, bet jau 1735. gadā tika pieņemts lēmums par Rīdziņas pilnīgu aizbēršanu un krastu apbūvi. Neaizbērts palika tikai šaurs, ar dēļiem nostiprināts kanāls upes gultnes vidū, kuru izmantoja kā notekgrāvi. 19. gadsimta vidū, kad plosījās holeras epidēmija, šis vaļējais notekgrāvis kļuva par īstu slimības perēkli. Tā laika avīzes rakstīja, ka visvairāk saslimušo un mirušo bijis tieši namos pie vecās Rīdziņas. Liekas, ka tāpēc arī 1861. gadā, kad nojauc pilsētas vaļņus, pilsētas maģistrāts pieņēma lēmumu par Rīdziņas pilnīgu aizbēršanu un mūra kanalizācijas kolektora izbūvi zem Kalēju ielas. Drīz senās ostas teritorija tika apbūvēta ar daudzstāvu namiem. Senā Rīdziņa palika zem bieza zemes slāņa, un tikai arheologu darbs tai vēlreiz deva iespēju izstāstīt par savām likteņgaitām.

Pie kādas tautības piederējuši Rīgas senajos kapulaukos apbedītie?

Atcerēsimies, ka jau izsenis katrai etniskajai grupai ir bijis atšķirīgs, tikai tai vien raksturīgs tērps un rotas, kas, it īpaši sieviešu nēsātās, palīdz noteikt to kādreizējo īpašnieku tautību. Arheologs Andris Caune uzsver, ka gan 12. gadsimtā, gan vēl 13. gadsimtā Rīgas arheoloģiskajā materiālā ir labi atpazīstamas dažādu vietējo tautību — arī libiešu — atšķirīgās rotaslietas. Jāpiebilst, ka vēlākajos gadsimtos pilsētnieku materiālā kultūra vienveidojās, tāpēc tajā grūtāk izšķirt īpaši raksturīgās nacionālās pazīmes.

Ieviešoties kristīgajai ticībai, visus mirušos apbedīja pēc baznīcas noteiktajām tradīcijām ar galvu rietumu virzienā bez jebkādam kapu piedevām. Turpretī senajām pagāniskajām tautām apbedīšanas tradīcijas bija atšķirīgas. Izdarot pētījumus, arheologi konstatējuši, ka Rīgas kapulaukos pat vienas apdzīvotas vietas tuvumā mirušie apbedīti pēc atšķirīgām paražām. Pēc A. Caunes domām, tas ļauj secināt, ka šeit vēl pirms 13. gadsimta apbedītie rīdzinieki nākuši no dažādām etniskajām grupām. Arheologs Eduards Šturms 1934. gadā vērsa uzmanību uz Doma apkaimes apbedījumos atrasto senlietu lielo līdzību ar Ziemeļkurzemes kapu atradumiem. Zinātniskais strīds par to, kādai tautībai piederējuši Doma baznīcas teritorijā atrastie apbedītie, kam līdzī tika dotas kuršiem raksturīgas rotas — vai tie bija kurši, vendi vai pārkuršotie libieši —, ilga vairāk nekā 50 gadus. Zināmu risinājumu sniedza no 1986. līdz 1989. gadam veiktie izrakumi Doma laukumā pie Doma baznīcas austrumu gala, kur 1987. gadā tika atrasts vienīgais nepostītais apbedījums, kurš attiecas uz 12. gadsimtu — tādā vēl pirmsvācu Rīgu — un atradās vairāk nekā 4 metrus zem tagadējā Doma laukuma bruģa. Mirusi sieviete bijusi apmēram 40–45 gadus veca, apbedīta 0,5 m dziļā bedrē ar galvu uz rietumiem, ietērpta svētku ģērbā ar bagātām kursiskām rotām — lielu bronzas pakavsaktu, septiņām bronzas lentveida aprocēm uz abām rokām, ar bronzas vairogredzenu pirkstā un pie jostas koka maksti ievietotu dzelzs nazi. Arheologi kapā bedrē konstatēja arī ogles un deguma paliekas. Visas šīs apbedīšanas paražas

precīzi atbilst pārkuršoto libiešu — Kurzemes ziemeļdaļas iedzīvotāju apbedījumu veidam. Zem mirušās atrastās ogles ļāva noteikt kapa vecumu — tas datēts ar 1160. gadu. Gan pie Doma baznīcas, gan arī pie Pētera baznīcas atrastos 12. un 13. gadsimta kapus ar kuršiem raksturīgajām rotām tagad var droši uzskatīt par pārkuršoto libiešu apbedījumiem.

Vēsturnieki uzskata, ka starp pirmajiem rīdziniekiem bija arī Dau-gavas libieši. Tomēr Rīgā pat līdz 1995. gadam nebija atrasts neviens tiem raksturīgs apbedījums. Andris Caune stāsta, ka arheologi to atklājuši gluži nejauši. Gatavojoties Rīgas 800 gadu jubilejai, 1993. gadā sākās izrakumi kādreizējā Melngalvju nama vietā. Paplašinot izrakumu laukumu, 1995. gadā Rātslaukuma teritorijas pašā ziemeļaustrumu stūrī atrada deviņus jau senatnē postītus apbedījumus. Tie bija ierakti vēl zem kultūrlāņa ap 40 cm dziļi pamatzemes smilšu slānī. Andris Caune raksta, ka divi kapi varētu būt iznīcināti, rokot Melngalvju nama un tā piebūves pamatus, bet pārējos mantrači postījuši jau 13. gadsimta sākumā.

Senie vandaļi pieciem kapiem bija atrakuši kapa vidusdaļu un, noņemot mirušajiem līdzī dotās kapa piedevas, sajaukuši krūšu daļas un galvaskausa kaulus. Arheologi izteikuši pieņēmumu, ka apbedīšanas laikā virs zemes bijušas redzamas kapu kopīgas, kas iezīmējušas apbedījumu vietu un ļāvušas mantu meklētājiem precīzi noteikt iespējamo bronzas rotu atrašanās vietas. Visi apbedījumi orientēti ar galvu ziemeļu virzienā. Piecos kapos mirušie guldīti dēļu šķirstos, kas aiznagloti ar naglām. Pēc kapos atrastajiem galvaskausiem un kauliem noteikts arī mirušo vecums un dzimums: trīs mazi bērni, divi pusaudži (viens 16 līdz 18 gadus vecs zēns), viena 45 līdz 50 gadus veca sieviete, divi vīrieši (viens 45 līdz 50 gadus vecs, otrs 55 līdz 60 gadus vecs). Seno laupītāju darbības dēļ nevienā kapā nav atrasts pilns rotaslietu komplekts. Par daudzajām bronzas rotaslietām liecina tikai zaļās oksīda krāsojuma pēdas uz sajauktajiem kauliem.

Interesants atradums, kas liecina par senajām pagāniskajām apbedīšanas paražām, ir koniskas formas bedrīte ar sīkiem dzīvnieku kauliem, iespējamām ēdienu paliekām, kas tika atsegta kāda kapa kājgalī. Liekas, ka mirušajiem līdzī uz veļu valsti dots ziedojums no bērnu mīlasta. Vienai no apbedītajām sievietēm bijusi ap kaklu aplikta arī

kaklarota no stikla krellēm un kauri gliemežvākiem, kas līdz Rīgai bija mērojusi garu ceļu no Austrumiem, Indijas okeāna piekrastes. Andris Caune atzīmē, ka atrastās senlietas ir raksturīgas lībiešu sieviešu rotu sastāvdaļas, arī kapu orientējums ziemeļu—dienvidu virzienā raksturīgs tikai Baltijas somu tautām, tostarp visiem Vidzemes lībiešiem. Līdz ar to Rātslaukumā atklāta vietējo Daugavas lībiešu — Rīgas pirmo ciemu iedzīvotāju — kapulauka daļa. Mūsdienās gan vairs nav nosakāms, cik liels kādreiz bijis šis jaunatklātais kapulauks, jo saglabājusies tikai viena tā mala, pārējā daļa ir iznīcināta vēlākās apkārtējās pilsētvides izmaiņās.

Aizsardzības mūris viduslaiku Rīgā

*Lakstīgala kroni kala
Rīgas mūra maliņā.
Izkal manīm, lakstīgala,
Vez man' tautas šoruden.*

Tautas dziesma

Aizsardzības sistēma, ko veidoja akmens mūris ar daudzajiem torņiem un vārtiem, bija viduslaiku Rīgas pilsētvides nozīmīgākā sastāvdaļa — nocietinājumi iemūžināti laikabiedru zīmējumos kā viens no Rīgai raksturīgās ainavas elementiem.

Viduslaikos, kad kari bija parasts visdažādāko konfliktu risināšanas līdzeklis, viens no galvenajiem Rīgas rātes uzdevumiem bija nodrošināt pilsētas aizsardzības spējas. Rūpes par savu drošību skāra arī pilsētnieku dzīves ritmu un vidi, veidojot zināmu kārtību un pienākumu piedalīties nocietinājumu sistēmas uzturēšanā un pilnveidošanā. Laikam ritot, rātskungi izdeva arī dažādus reglamentējošus noteikumus, kas rīdziniekiem bija jāievēro. Vienā no tiem teikts, ka netiks apstiprināts neviens testaments, ja tajā zināms skaits ķieģeļu nebūs novēlēti mūru un torņu pārbūves darbiem. Bija stingri aizliegts gāzt atkritumus pie pilsētas mūriem — ne to iekšpusē, ne ārpusē.

Rīgas nocietinājumus sāka celt jau 13. gadsimta sākumā — pēc tam, kad, kā rakstīja Latviešu Indriķis, “*libji parādīja bīskapam pilsētas vietu*” (*Lyvones episcopo locum civitatis demonstrant*, IV, 5). Senākie Rīgas nocietinājumi puslokā apņēma laukumu, ko tagad ierobežo Zirgu, Rozena, Krāmu, Kungu, Audēju un Kalēju iela. Tā kā smilšainajā Rīgas apkaimē bija maz akmeņu (visapkārt auga skuju koku meži), pirmie Rīgas namnieki steigā cēla nocietinājumus, uzberot zemes valni ar koka palisādēm un izrokot grāvi to priekšā. Tie bija līdzīgi vietējo iedzīvotāju piļu nocietinājumiem. Nelielu daļu no pirmajiem vācu apmetnes nocietinājumiem atklāja 1938. gadā, ceļot tagadējo Finansu ministrijas ēku starp Zirgu un Smilšu ielām. Arheologi atraka grāvīti, kura malā bija uz-mests līdz 1 m augsts zemes valnītis ar stabu sētas paliekām.

Tomēr šie senākie Rīgas nocietinājumi bija visai nedroši. Par to raksta arī hronists Indriķis, stāstot par lībiešu un Polockas kņaza kopīgo uzbrukumu vāciešiem Ikšķilē un Mārtiņsalā. Viņš piemin, ka “*Rīgā bija bailes iekšā tāpēc, ka pilsēta vēl nebija stipri uzbūvēta*” (X,12).

Situācija izmainījās pēc tam, kad vācu apmetnes iemītnieki, pakļāvuši tuvāko apkārtni — Doli, Salaspili un Ikšķili —, celtniecībā varēja sākt izmantot turienes akmeņus un Daugavas radzes. Samērā ātri pilsētu apjoza ar akmens mūri. Mūru izbūvē 1207. gadā piedalījušies daudzi no Vācijas atbraukušie krustneši, kuri, kā vēsti hronists Indriķis, “*priecādamies par baznīcas mieru, pilsētas mūri tik augstu paaugstināja, ka pēc tam pagānu uzbrukums nebija bīstams*” (XI,1). Rīga nu izskatījās, kā tautas dziesmā teikts: “*Stūr’s pie stūra, mūr’s pie mūra.*”

Tomēr 1210. gadā piedzīvotais kuršu uzbrukums atgādināja, ka darbs vēl nav pabeigts, — aizsardzības sistēma nebija pietiekami droša, jo pilsētai varēja piekļūt no Daugavas puses. Tāpēc pēc uzvaras pār kuršiem (13. jūlijā, Svētās Margrietas dienā) aizsardzības mūra sienu nekavējoties pagarināja līdz Daugavai. Jaunais mūris pirmo reizi minēts 1211. gada 25. jūlija dokumentā, ar kuru bīskaps Alberts apstiprināja dāvinājumu Domkapitulam — zemes gabalu Daugavas malā pie mūra. Pilsētas nocietinājumu mūra sienu cēla tālāk gar Daugavas krastmalu līdz Rīgas upes grīvai un tad gar tās krastu augšup līdz bīskapa pilij, kas atradās pirmajā vācu apmetnē.

Rīdzinieki pakāpeniski apbūvēja arī jaunas, līdz tam neapdzīvotas teritorijas, kas atradās ārpus pilsētas mūriem. Tādējādi izveidojās

jauna pilsētas daļa, kurā uzcēla Doma baznīcu, klosteri, bīskapa otro pili, Jēkaba baznīcu un klosteri. Te atradās arī viens no galvenajiem politiskās varas centriem — bīskapa (no 1255. gada arhibīskapa) sēdekļis. Pēc 1210. gada, pievienojot pilsētai šo kādreizējo priekšpilsētu, nocietinājumu mūri pagarināja no Zirgu ielas līdz Pulvertornim. Tālāk mūris sniedzās gar tagadējo Trokšņu ielu (kur tas tagad daļēji restaurēts) līdz Rīgas pilij. Pagriežoties gar Daugavas krastmalu, mūris sašņiedza pilsētas senāko daļu.

Rīgas mūru tālāko likteni ietekmēja Rīgas pilsētas cīņas ar tās senjoriem — arhibīskapu un ordeni. 1297. gadā rīdzinieki nopostīja ordeņa baltakmens pili, kas atradās tagadējās Konventa sētas vietā. 1330. gadā, bloķējot Rīgu no visām pusēm, ordenis piespieda rīdziniekus padoties un lika būvēt jaunu pili — tagadējās pils vietā, kā arī noplēst pilsētas mūrus šīs pils rajonā līdz Jēkaba klosterim un bīskapa sētai. Rīga apņēmas necelt pret ordeņa pili nekādus nocietinājumus. Līdz ar to rīdzinieki nonāca neapskaužamā situācijā, jo ordenim nu bija brīvs ceļš uz pilsētu. Tajā pašā laikā ordeņa pils bija stipri nocietināta. Tā Rīgas mūros izveidojās robs, kas radīja ordenim ļoti lielas priekšrocības tā varbūtējos konfliktos ar pilsētu.

Izdevība šo robu aizpildīt radās tikai vairāk nekā pēc 100 gadiem — 1454. gadā ordeņa mestra Johana Mengdena laikā, kad Rīgas pilsēta kopā ar ordeni cīnījās pret arhibīskapu. Rīdzinieki mūri uzcēla arī pret ordeņa pili. Tas turpinājās gar Arsenālu virzienā uz Anglikāņu baznīcu. Atļaujā gan bija teikts, ka mūrī nedrīkst celt torņus, tomēr rīdzinieki neievēroja šo prasību. Līdz ar to Rīgas mūri atkal noslēdzās no visām pusēm un atradās pašas pilsētas pārziņā. Turklāt rīdzinieki ņēma savā ziņā arī Kapitula vārtus, kas veda no bīskapa sētas uz Daugavu.

Rīgas seno mūru fragmenti ir samērā labi saglabājušies teritorijā starp Torņa un Trokšņu ielām, rajonā no Jēkaba ielas līdz Smilšu ielai, no Amatu ielas līdz Kaļķu ielai, tālāk — no Konventa sētas (bijušā Svētā Gara konventa) līdz Jāņa ielai, no Audēju ielas līdz Staļļu ielai un no Kungu ielas līdz Daugavai. Kaut cik laika neskarta ir palikusi gan tikai mūru daļa no pamatiem līdz aizsargu ejai, vairākās vietās ir redzamas arī brustvēra šaujamās lūkas, precīzāk, to aizmūrētās vietas. Noārdot seno Jāņa skolas ēku un blakus esošo ēku Jāņa sētā, atklājas

mūris, kurā labi redzama mūra struktūra, aizsargu eja, divas šaujamās lūkas, kā arī velvju savienojumi ar mūri.

Pilsētas mūru kopgarums 16. gadsimtā sasniedza 2,2 km. Pilsētas aizsardzībai svarīgākie bija torņi, kas atradās vietās, kur mūri mainīja savu virzienu. Ja mūris kādā vietā lielāku gabalu gāja taisnā virzienā, tad torņus ierīkoja arī mūra sienā. Dažādos avotos ir minēts dažāds torņu skaits — no 25 līdz 30, atšķiras arī to nosaukumi. Kopumā Rīgas nocietinājumi bija viena no varenākajām aizsardzības sistēmām Baltijas jūras piekrastē.

Kādas bija pirmās Rīgas pils?

Svarīga viduslaiku Rīgas ainavas dominante bija pils (divas bīskapa pils un divas ordeņa pils), kuras no 13. līdz 16. gadsimtam piedzīvoja dažādus likteņa pavērsienus.

Pēc tam kad bīskaps Alberts savu varu Daugavas krastos jau bija kaut cik nostiprinājis, viņam bija nepieciešama arī sava rezidence. Visizdevīgākā tās atrašanās vieta bija Rīdziņas upes krasts, jo bīskapa sētā kuģos ieradās krusta karotāji no Vācijas, pa upi bija arī visērtāk piegādāt pārtikas krājumus. Tā pie Rīgas senās ostas tika uzcelta pirmā bīskapa pils — viena no senākajām mūra celtnēm Rīgā. Rīgas bīskapa sēta aizņēma teritoriju no tagadējās Jāņa ielas līdz Jāņa sētai.

Par Rīgas bīskapa pirmo pili diezgan trūcīgas ziņas sniedz senās hronikas. Latviešu Indriķis to pirmo reizi piemin 1207. gadā, kad bīskaps Alberts šajā pili uzņem Kokneses valdnieku Vjačko (XI,2). Indriķis latīņu valodā to sauc par *domus episcopi*, t.i., par bīskapa māju. Otrreiz pils hronikā minēta 1214. gadā (XVIII,1), kad bīskaps Alberts dodas uz Romas koncilu un savā namā (pili) atstāj Raceburgas bīskapu Filipu. Vēlreiz hronists par bīskapa pili raksta, pieminot 1215. gada ugunsgrēku Rīgā (XVIII, 6): “*Un Vastlāvju laikā nakts klusumā izcēlās liels ugunsgrēks Rīgas pilsētā, un nodega pilsētas pirmā daļa, tas ir — kas pirmā bija uzcelta un ar mūriem apjota, sākot no Svētās Marijas katedrāles, kas sadega līdz ar lielajiem zvaniem, līdz bīskapa pilij, kopā ar piegulošiem namiem līdz ordeņa*

baznīcai.” Tātad ne bīskapa pils, ne arī tās kaimiņš — ordeņa pils — netika skarta.

Tomēr pēc lielā ugunsgrēka Indriķis pirmo bīskapa pili vairāk nepiemin. Turpmāk pirmā bīskapa pils ir pieminēta tikai kādā ar 1234. gada 8. septembri datētā dokumentā, kad, izpildot pāvesta sūtņa Modenas Vilhelma vēlēšanos, Rīgas bīskaps Nikolajs dāvina dominikāņu ordeņa brāļiem savu mūra pili (*palacium nostrum lapideum*) līdz ar piederīgiem gruntsgabaliem, kas atrodas vecpilsētā pie Rīgas upes, turklāt ar nosacījumu, ka apdāvinātie tur apmetas uz dzīvi, lai sludinātu kristietību. Dominikāņu mūki šajā vietā dibināja klosteri un Svētā Jāņa baznīcu, veltot to Jānim Kristītājam. Klosters baznīca pirmo reizi rakstos minēta 1297. gadā. Dominikāņu klostera celtnes to sākotnējā veidolā līdz mūsdienām nav saglabājušās. Daži fragmenti, iebūvēti vēlāko namu sienās, atrodami kvartālā starp Kalēju, Jāņa un Skārņu ielu un Jāņa sētu. Virs zemes vēl redzami ieejas vārti klosterī, krustejas fragments.

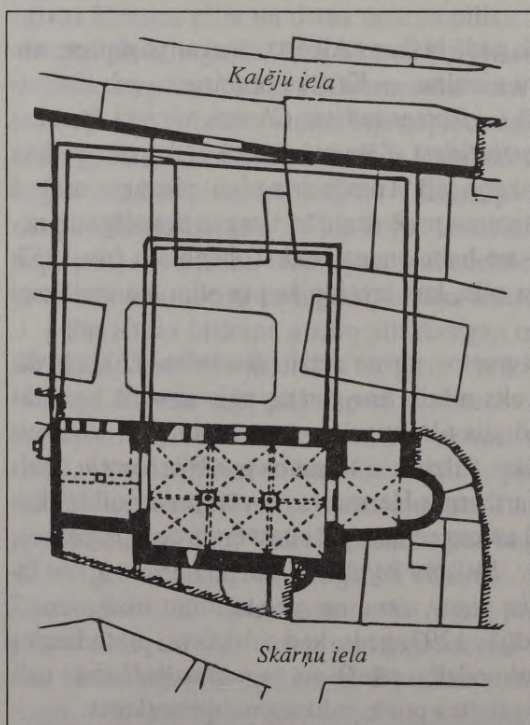
Atcerēsimies, ka 1202. gadā bīskaps Alberts cīņai ar pagāniem nodibināja pastāvīgu militāru vienību — Kristus bruņinieku jeb Zobenbrāļu ordeni (latīņu valodā — *fratres militae Christi*, vāciski šā ordeņa brāļus sauca — *Schwertbrüder*). Sākumā tas kā bīskapam padota karaspēka daļa dzīvoja bīskapa pilī. Tomēr drīz vien, pieaugot ordeņa patstāvībai, bīskapa pilij rietumu pusē uzradās diezgan draudīgs un neprognozējams kaimiņš — no baltakmens celtā Zobenbrāļu (no 1237. gada — Livonijas) ordeņa pils, kas izveidojās par stiprāko cietoksni pie Rīgas upes.

Ordeņa pils rakstītos avotos pirmo reizi pieminēta 1207. gadā. Starp abām pilīm tika uzcelts mūris, kas gan nespēja novērst konfliktus. 13. gadsimta vidū, kad pils tika stipri nocietināta un tajā novietoti 60 ordeņa brāļi ar karaspēku, rīdzinieki to sauca par *Wittenstein* (Balto klinti). Lūk, ko stāsta Vartbergas Hermanis “Livonijas hronikā”, kas rakstīta 14. gadsimtā. Tajā autors centās īpaši uzsvērt ordeņa nopelnus: “*Pēc pilsētas uzcelšanas... bīskaps kopā ar (ordeņa) brāļiem sev izraudzīja mitekli Rīgā tā, ka viņus vienu no otra atdalīja tikai siena.*” Ordeņa pilij liktenīgs izrādījās 1297. gads, kad rīdzinieki, pretodamies ordeņa centieniem gūt virskundzību pār Rīgu, to nopostīja, tomēr galvenā pils ēka, kas atradās pilsētas pusē, palika gandrīz neskarta.

Vartbergas Hermanis gadsimtu vēlāk, atcerēdamies šos notikumus, rakstīja: “Rīgas birģeri, apvienojušies ar lietuviešiem... nopostīja pili... kopā ar citām celtnēm, kas bija uzbūvētas brāļu vajadzībām, kā arī divus stiprus un augstus torņus. Viņi iznīcināja arī torni, kura pakājē atradās dzirnavas, kuras tika sauktas Bertolda vārdā, no tām viņi aizveda un saņēma gūstā 6 brāļus, visu pārējo sagrāba kā laupījumu.”

Kādas pēdas no šīs pils samanāmas mūsdienu Vecrīgas pilsētvidē? Tagadējā Konventa sēta saglabājusi bijušās pils pagalma regulārā četrstūra kontūras. Arhitekts Andrejs Holcmanis raksta, ka bijusī noliktava Skārņu ielā 10/16 ir viens no ordeņa pils korpusiem, kurā atradusies kapitula zāle un Jura kapela. 14. gadsimta pils dienvidrietumu korpusu pārbūvēja par Jura baznīcu.

Pēc 1215. gada ugunsgrēka sākās Rīgas jaunā Doma celtniecība tagadējā vietā. Sāka būvēt arī klosteri — domkapitula mītņi — un arī

1297. gadā izpostītās senākās Livonijas ordeņa pils novietne (iezīmēta ar dubultlīniju) un Sv. Jura baznīcas plāns

jauno bīskapa pili Bīskapa kalnā Daugavas krastā starp Daugavmalu un tagadējo Jaunielu, Pils ielu un Miesnieku ielu, kur tā pastāvēja līdz 16. gadsimtam. Zināms, ka pils pieklāvās pilsētas aizsargmūrim, lai gan par tās konfigurāciju sīkāku ziņu nav. Bīskapa jaunā pils ir attēlota viduslaiku Rīgas panorāmās. No pils uz pilsētu veda Rātsvārti (atradās tagadējā Tirgoņu ielā), kuri bija pastāvīgā pilsētas sargu uzraudzībā, uz Daugavmalu — Kapitula (Štīfta) vārti, kurus pārraudzīja konventa kungi. Tie reizēm stāvēja atvērti dienu un nakti bez kādas apsardzības. Beigās Rīgas rāte pārņēma Kapitula vārtus savā apsardzē un uz laiku tos pat aizmūrēja. Otrajai arhibīskapa rezidencei gan bija bēdīgs liktenis — tā 1547. gadā nodega un vairs netika atjaunota. Pilsēta tās atliekas izmantoja kā noliktavas un kareivju kazarmas. Zviedru laikos pils sāka strauji sabrukt un 18. gadsimtā jau bija izzudusi no Rīgas panorāmās.

Vai mūsdienās, staigājot gar Daugavmalu, var samanīt kaut vai kādas šīs pils atliekas? Pagājušā gadsimta 70. gados Vilhelms Bokslafs secināja, ka nojaucamās labības noliktavas korpusā esot saskatāmas pils un aizsargmūra atliekas (tagadējā 11. Novembra krastmalā 14). Kādas pils kompleksa ēkas fragments vēl joprojām saskatāms Miesnieku ielas 12. nama pirmajā stāvā.

Kā tika celta un postīta ordeņa pils?

Otro ordeņa pili rīdzinieki bija spiesti uzcelt pēc padošanās ordenim tā mestra Eberharda Monheima valdīšanas laikā 1330. gadā. To uzcēla vietā, kur agrāk atradās Svētā Gara hospitālis. Rīdziniekiem pils uzturēšanai bija arī jāmaksā 100 markas gadā, piešķirot pils komendantam balsstiesības pilsētas tiesā. Iespējams, ka ordeņa pili cēlis Dītrihs Kreige. Tā jau bija konventa tipa pils — ap taisnstūrveida pagalmu rindojās pils trīsstāvu korpusi, pagalma ārējos stūros augšup slējās četri torņi. Viens no tiem bija agrākais pilsētas aizsargtornis — Svētā Gara tornis. Rīdziniekiem pils rajonā līdz Jēkaba klosterim un bīskapa sētai nācās noplēst pilsētas mūrus, toties ordeņa pils

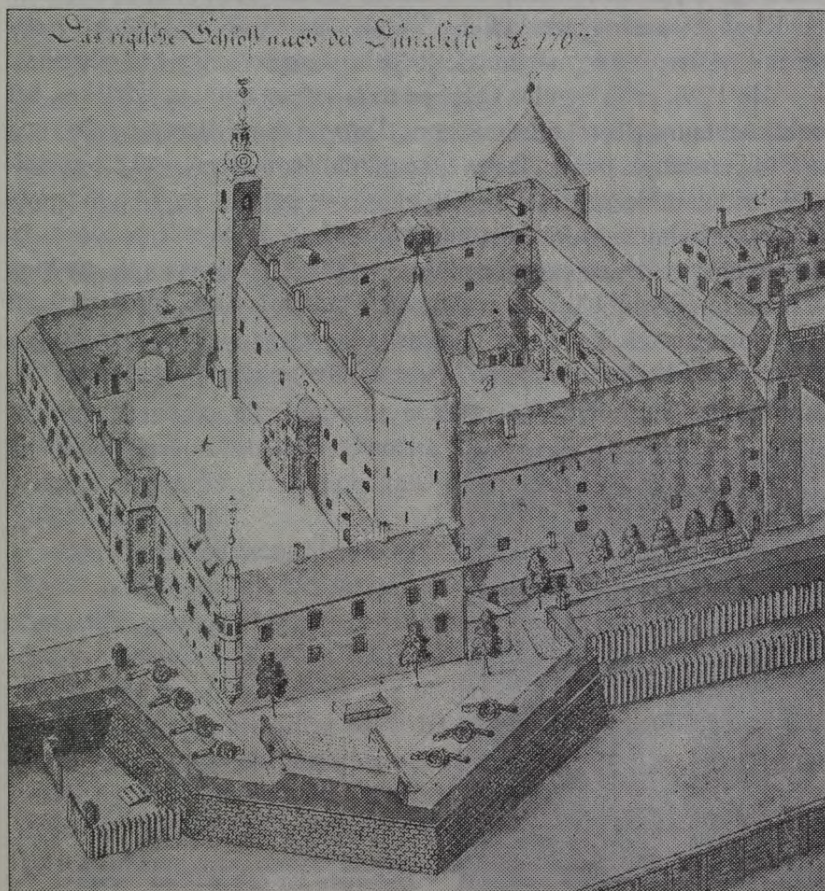
komandants jebkurā laikā varēja iebrukt nenocietinātajā pilsētas daļā pa tagadējo Pils ielu. Pēc 124 gadiem — 1454. gada jūlijā notika pirmā sadursme starp pils garnizonu un rīdziniekiem, kad pils ļaudis sešas dienas dedzināja un laupīja pilsētai un arhibīskapam piederošos īpašumus. Tomēr pils liktenīgā stunda sāta vēl pēc 27 gadiem — 1481. gada decembrī, kad pils komturs, nosūtot rātei cimdus, pieteica pilsētai karu.

Sākās apšaude ar lielgabaliem, kurā sevišķi stipri cieta pils svina tornis, bet pils dižlielgabals vārdā *Lauva* aizdedzināja Jēkaba baznīcas torni. Pēc ordeņa sakāves uz Daugavas ledus un Rīgas pils komtura Osthofa nāves, noslikstot Sarkandaugavā (1484. gada martā), pils palika bez aizstāvības. Rīdzinieki ap to bija izveidojuši tik ciešu blokādes mežglu, ka “pat vārma nevarēja tajā iekļūt”. Līdz maijam pils garnizons turējās, ēdot zirgu gaļu bez sāls un maizes. Turklāt rīdzinieki tišā ļaunprātībā bija sametuši pils grāvjos pūstošas maitas un citus atkritumus. Lai gan pils aizstāvji jau bija gatavi padoties, rīdzinieki tomēr nolēma uzbrukt. Pilsētnieku karaspēks pa Tirgoņu un Pils ielām devās uz pili, kur tieši tad pacēla padošanās zīmi. Padošanās noteikumos pilsēta atļāva pils garnizonam izvest pusi no ordeņa mantām, kā arī personiskās mantas, kuru piederība bija jāapstiprina zvērējot. Rīgas namnieki jau pirms uzbrukuma bija atteikušies no laupījuma par labu nolīgtajiem jātņiekiem. Hronikas vēsta, ka tie šo mantu pārvērta sudrabā un lika apkalt savas un savu zirgu lietas tik pamatīgi, ka tikko varēja staigāt un uzsēties uz zirga. Pēc trīs dienām rāte aicināja visus iedzīvotājus noārdīt pils mūrus, un rīdzinieki visi kā viens strādāja, noplēšot pils torņus, mūrus un ēkas līdz pašiem pamatiem. Drīz vien pils vietā rēgojās tikai drupu kaudze. Neaizskartas palika tikai tās pils daļas, kas agrāk bija pils aizsardzības sistēmas sastāvdaļa — mūris gar Daugavmalu, Svētā Gara tornis ar Svētā Gara vārtiem.

Tomēr kārtējo reizi bija mainījusies politiskā situācija — turpmākajās cīņās uzvarētājs bija ordenis, un 1491. gada Valmieras miera līgumā pilsētai tika pavēlēts 6 mēnešu laikā ordeņa pili atjaunot. Rīdzinieki, ordeņa varenākā mestra Valtera fon Pletenberga piespiesti, 1515. gadā šo darbu arī veica. Ceļot bija saglabāta pils pamatkompozīcija — četrstūris ar diviem apaļiem (Sv. Gara un Svina) torņiem un diviem apjomā mazākiem četrstūrīgiem torņiem. Ēkas un torņu sienas bija 8–12 m biezās. No koka galerijas pils pagalma pusē varēja nokļūt otrā stāva plašajās zālēs — Andreja kapelā, kapitula zālē, remterī

(ēdamzālē), dormitorijā (guļamzālē). Turpmāk, no 1783. līdz 1788. gadam, pils tika paplašināta, uzceļot jaunu trīsstāvu korpusu Pils laukuma pusē. Pagājušā gadsimta sākumā to par vienu stāvu paaugstināja, ziemeļu pusē priekšpili pārbūvēja par ģenerālgubernatora dzīvokli un pieņemšanas telpām. Kā atzinis arhitekts Andrejs Holcmanis, mūsdienās viduslaiku pils kodolu aizsedz vēlākās piebūves un pēc fasāžu piebūves tā ir zaudējusi cietokšņa raksturu, tomēr saglabājusi izcilo pilsētībūvniecisko nozīmi kā viena no Vecrīgas pilsētvides dominantēm.

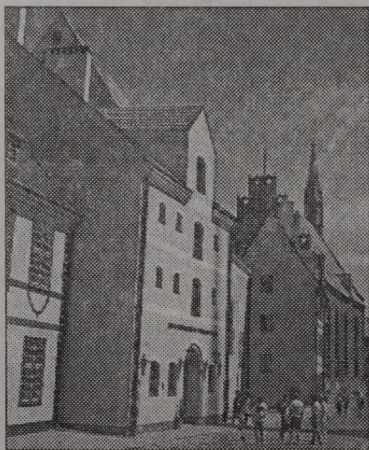
Rīgas pils no Daugavas puses 176[7]. gadā. J. K. Broces zīmējums

Kur atrodas Dekoratīvi lietišķās mākslas muzejs?

Bijusī Sv. Jura baznīca, kur tagad iekārtots Dekoratīvi lietišķais mākslas muzejs, ir vissenākā saglabājusies Rīgas ēka. Pēc Rīgas dibināšanas bīskaps Alberts savu rezidenci būvēja tagadējās Sv. Jāņa baznīcas vietā un tai blakām ierādīja vietu Zobenbrāļu pils celtniecībai. Zobenbrāļu pils baznīca — Sv. Jura kapela — pirmoreiz pieminēta Livonijas Indriķa hronikā 1209. gadā. Tā ir vienīgā palikusi ēka no visa pils kompleksa, kas atradās tagadējās Konventa sētas vietā. Kopš tiem senajiem laikiem baznīca pieredzējusi garu un raibu vēsturi, tostarp arī ne mazumu kulta celtnei nepiedienīgas vardarbības.

No 1226. gada baznīca kalpo ne tikai ordeņa brāļu vajadzībām, bet to atļauts apmeklēt arī pilsētniekiem. Taču reizē ar Rīgas pilsonību aug arī tās pretenzijas par ietekmes sfēru pārdalīšanu, kas noved pie asiņainām sadursmēm ar ordeni. 13. gadsimta beigās un 14. gadsimta sākumā rīdzinieki vairākkārt noposta un nodedzina pili (ir ziņas, ka uzbrukumiem izmantots pat netālās Sv. Pētera baznīcas tornis, no kura rīdzinieki apšaudījuši pili ar degošām bultām). Šajās cīņās cieš arī Sv. Jura baznīca, kurai tiek nogāzts mūra tornis un krusts. Galu galā Rīgas namnieki karu zaudē un ir spiesti būvēt ordenim jaunu pili Daugavas krastā (tagadējo Rīgas pili).

Dekoratīvi lietišķās mākslas muzejs

Bijušo pils teritoriju pārņem labdarības organizācija — Svētā Gara Konvents. Franciskāņu mūki te izveido hospitāli, klosteri un patversmi. Baznīca tiek atjaunota un pārdēvēta par Sv. Gara baznīcu.

Liktenīga baznīcas vēsturē kļūst Reformācija. 16. gadsimtā pāri visai Eiropai veļas baznīcu grautiņi, kas skar arī Rīgu. Tiek izpostīta arī Sv. Gara (Jura) baznīca.

Liekas, tieši par šiem drūmajiem notikumiem saglabājusies leģenda, kas vēsta, ka baznīcā sarīkota īsta asinspirts — svētās mises laikā nogalināti mūki un dievlūdžēji. Aizgājušo dvēseles nerod mieru līdz šai dienai, un drausmās ainas vecajā baznīcā atkārtojoties gadu no gada noteiktā datumā rudenī. Beidzot rīdzinieki ir svinējuši ilgi gaidīto uzvaru un atsvabinājušies no bīskapa un ordeņa varas. Taču baznīcas kā kulta celtnes mūžs nu bija galā. 1554. gadā baznīcai noņem zvanus un nodod tos Sv. Pētera baznīcai.

Sv. Gara Konvents turpina pastāvēt un izvēršas par varenu saimniecisku organizāciju, kas nodarbojas ar augļošanu, namu un noliktavu īri. Arī bijusī Sv. Jura baznīca tiek iznomāta kā noliktava. Te glabā kaņepes, vēlāk to izmanto par malkas šķūni. 17. gadsimta 2. pusē ēkā tiek uzsākti vērienīgi būvdarbi, kas tomēr nesokas bez problēmām. Šajā laikā pilsētā notiek vairāki postoši ugunsgrēki, kas, spriežot pēc netiešām liecībām, skāruši arī baznīcu.

Pēc pamatīgas pārbūves 17. un 18. gadsimta mijā ēkā tiek ierīkoti starpstāvu koka pārsegumi un bēniņos — preču paceļamais ritenis, kas saglabājušies līdz mūsu dienām. 1703. gadā šeit atver trīs noliktavas, kuras pēc Sv. Gara emblēmas nosauc par Zilā, Baltā un Brūnā baloža noliktavām.

Sv. Gara Konventu likvidē salīdzinoši nesen — tikai 1936. gadā. Tomēr noliktavas šajā ēkā turpina pastāvēt gandrīz visus padomju gadus. 1986. gadā pie baznīcas atjaunošanas ķeras poļu restauratori, kas ēkā saglabājuši gan senās baznīcas, gan vēlāko noliktavu iezīmes. 1989. gadā Sv. Jura baznīcā tiek atvērts Dekoratīvi lietišķās mākslas muzejs, kas nesen svinēja savu 10 gadu darbības jubileju. Muzeja divās pastāvīgajās ekspozīcijās skatītāji var iepazīties ar latviešu profesionālās lietišķās mākslas vēsturi no 19. gadsimta beigām līdz mūsu dienām. Lielajā 1. stāva zālē ekspozīcijas tiek mainītas — te skatāmas gan mūsdienu, gan retrospektīvas, gan pašmāju, gan ārzemju izstādes.

Muzejā bieži notiek arī koncerti un citi publiski pasākumi. Tur 1998. gada janvārī piedalīties sarunās visaugstākajā līmenī bija ieradušies 11 valstu premjerministri.

Kā arheologi un arhitekti meklēja seno bīskapa pili?

Vai mūsdienās varam gūt kaut aptuvenu priekšstatu par to, kā izskatījās bīskapa Alberta pils, kā tā iekļāvās Rīgas pilsētvidē? Pirmās bīskapa pils palieku meklējumos ir devušies gan arheologi, gan arhitekti.

19. gadsimta beigās vācbaltu arhitekts un mākslas vēsturnieks Vilhelms Neimanis remonta laikā atsedza Jāņa baznīcas sienas fragmentu, kā arī blakus baznīcas altāra apsīdai* konstatēja zem tur esošās jaunākās ēkas senākus viduslaiku celtnes pagrabus. 1930. gadā, ceļot dzīvojamo māju Jāņa ielā 7, nojauca kādu namiņu, kurā atrada divu romāņu stilā ieturētu kolonnu detaļas, kas acīmredzot ir bijušas senās bīskapa pils korpusa sastāvdaļas.

Arhitekte Tatjana Vītola pēc arhīvā atrastajām skicēm atjaunoja pazudušos 30. gadu uzmērojumus, kas deva priekšstatu par pirmās bīskapa pils novietojumu. Noskaidrojās, ka, piemēram, pagrabs sastāvējis no divām telpām: viena — šaura ar mucas veida velvi, otra — divjomu, kur krusta velves balstījuši resni (0,98x0,96 cm), masīvi mūra stabi. Pārseguma biezums velves cekulā bijis 30 cm. Pagraba sienas mūrētas no dolomītakmeņiem un lielizmēra (30x15 cm) ķieģeļiem. Jāņa baznīcas apsīdas ziemeļaustrumu sienā bija saglabāties kāds pirmās bīskapa pils mūris. Tatjana Vītola atklāja, ka akmens plātņu grīda, uz kuras bija novietotas romānisko kolonnu bāzes, salīdzinājumā ar mūsdienu apkārtējo zemes līmeni atrodas ap 0,9–1,0 m zem pašreizējā Jāņa ielas trotuāra. Sākotnējais zemes līmenis pie bīskapa pils 13. gadsimtā bijis vismaz 190–200 cm zem pašreizējā ielas bruģa.

* Apsīda — altārdaļas noslēgums pusapļa vai daudzstūraina izvirzījuma veidā.

30. gadu atsegumi radīja priekšstatu tikai parniecīgu bīskapa pirmās pils daļu (par divām pagraba telpām un vienu telpu pirmajā stāvā). Pils palieku meklējumi tika turpināti Jāņa baznīcas pagrabos. No sarkaniem ķieģeļiem izbūvētie pagrabi ziemeļu virzienā nesniedzas pat līdz altāra vidum, jo tur tos norobežo kāda senāka siena, kas mūrēta no lieliem, apstrādātiem dolomītakmeņiem. Arī pagrabs, kas pieejams no Skārņu ielas, nav konstruktīvi saistīts ar pašu baznīcu. Arī tā sienu mūrējumā izmantoti lieli dolomītakmeņi. Tika secināts, ka bīskapa pils kādreiz aizņēmusi arī Jāņa baznīcas teritoriju. Minētā telpa ar akmeni kaltām romāņu stila kolonnām, iespējams, bijusi viena no greznākajām pils telpām — kapitulzāle. Uz tādām domām vedina arī zināma līdzība ar attiecīgās telpas pirmo būvposmu Doma baznīcā, kas radies 13. gadsimta sākumā, drīz pēc pirmās bīskapa pils atdošanas dominikāņu mūkiem. Pilī tieši blakus kapitulā zālei pēc reglamenta vajadzēja atrasties kapelai. Tās sienu paliekas šodien acīmredzot varam saskatīt Jāņa baznīcas pagrabos. Vēsturnieki arī uzskata, ka sākumā nabadzīgais dominikāņu ordenis izmantoja tam atdotās pirms 30 gadiem uzceltās bīskapa pils ēkas atbilstoši to sākotnējai funkcijai, t.i., pils kapelu izmantoja kā klostera baznīcu.

Kā novietota Rīgas bīskapa pirmā pils arhitektes Tatjanas Vītoļas rekonstrukcijā? Atceroties hronista Indriķa vārdus par bīskapa māju un tās aizsargmūri, secināts, ka pils bijusi brīvi stāvoša ēka, kuras teritoriju austrumos norobežojis mūris, ziemeļos — pilsētas nocietinājumu siena, rietumos — Zobenbrāļu ordeņa pils siena. Iespējams, ka gar dienvidu robežu — tagadējo Skārņu ielu — bijusi situēta pils galvenā ēka. To varētu noskaidrot, tikai veicot izrakumus zem Jāņa baznīcas.

Kādus svētos godāja rīdzinieki?

Kā vēsta Latviešu Indriķa hronika, 1202. gadā, bīskapa Alberta aicināti, Rīgā ieradās vācu namnieki (mūsu dienās teiktu — pilsoņi). Tā kā pilsētniekiem bija nepieciešams savs dievnams, tika uzbūvēta Svētā Pētera baznīca, kura rakstos pirmo reizi minēta 1209. gadā. Kas tad bija Svētais Pēteris? Būdams viens no apustuļiem, Pēteris pretstatā

Pāvilam sludinājis kristīgo ticību arī rietumos Romā pie jūdiem. Rīgā godāja arī Pētera līdzgaitnieku — Svēto Pāvilu. Arheoloģiskajos izrakumos Jaunielā (apmēram tur, kur tagad atrodas pazīstamais krodziņš “Pūt, vējiņi”) tika atrastas Svētā Pāvila baznīcas atliekas. Pāvils (no latīņu val. *paulus* — mazais) sludinājis kristīgo ticību austrumos, tāpēc arī šis svētais ir tik populārs pareizticīgās baznīcas ikonogrāfijā.

Neapšaubāmi, ka viena no nozīmīgākajām svētajām Rīgā un visā Livonijā bija Svētā Marija. 13. gadsimtā dibinātā Baltijas feodālo valstiņu konfederācija (Livonija), tāpat kā tās lielākā baznīca — Doma katedrāle — tika nodotas Svētās Marijas aizbildniecībā, kuru par savu galveno aizgādni izvēlējās arī Rīgas tirgotāji. Marija, Māra faktiski ir vienīgais kristīgās baznīcas tēls, kas organiski saplūst ar vietējo dievību *Māru* (senprūšu *Maringu*). Kristīgās baznīcas vārds *Marija* radies no ebreju *mirjāma*, ko varētu iztulkot kā leknā, ražīgā.

Pašos Rīgas pirmsākumos tika daudzināts Svētā Nikolaja vārds, kas tagad vairāk asociējas ar pareizticību, taču viduslaikos bija tikpat populārs kā Pēteris vai Pāvils (vārds Nikolajs cēlies no grieķu val. *nikē* — uzvara un *laos* — tauta). Svētā Nikolaja tēla pirmsākumi meklējami 4. gadsimtā, un pēc tradīcijas viņam piemīt brīnumdarītāja un labdarības spējas — viņš palīdz nabagiem, glābj nelaimē nonākušos, īpaši sliktos un jūrniekus. Acīmredzot tieši tāpēc jau 1205. gadā bīskaps Alberts Daugavas grīvā pavēlēja celt cisterciešu ordeņa klosteri, kuru nodeva Svētā Nikolaja aizgādībā. Arī Krievu sētā (tagadējās Aldaru ielas rajonā) atradās Svētā Nikolaja baznīca (pirmo reizi rakstos minēta 1297. gadā). Šo baznīcu, tāpat kā visu Krievu sētu, pasliktinoties attiecībām ar Krieviju, slēdza 1549. gadā. 1792. gadā pie Jāņa baznīcas Rīgā nodibināja Svētā Nikolaja hospitāli, kurā varēja atrast patvērumu visi vecie cilvēki, kā arī invalīdi un vājnieki, neievērojot kārtas un reliģisko piederību. Arī mums visiem jau no mazotnes pazīstamais Ziemassvētku vecītis (krievu val. *ged moroz* — Salavecis, angļu *Father Christmas* — Ziemassvētku tētiņš, Ziemeļeiropā *Santa Klauss* — Svētais Nikolajs) ir šī tēla modifikācija.

Viduslaikos populārs bija arī Svētais Juris (Georgs, no grieķu val. *georgos* — zemnieks), kurš saskaņā ar kristīgajām un arī islama tradīcijām bijis kareivis—moceklis. Tas sevī ir apvienojis arī senās pagāniskās lopkopju un zemkopju dievības un tradīcijas. Leģenda stāsta, ka Svētais

Juris esot cēlies no vidējās aristokrātijas aprindām, uzkalpojoties līdz pat augstam militāram amatam. Kristiešu vajāšanu laikos romieši viņu ar mocībām centušies piespiest atteikties no kristīgās ticības un, tā kā tas nav izdevies, sodījuši ar nāvi, nocērtot galvu. Svētais Juris parasti tiek attēlots kopā ar pūķi, kas simbolizē jaunos spēkus, kurus viņš pieveic. Rietumeiropā šis tēls sevišķi populārs kļuva krusta karu laikā un tika uzskatīts par bruņinieku — augstākās militārās aristokrātijas — aizgādni. Nav brīnums, ka Svētais Juris bija īpaši populārs arī starp Zobenbrāļu ordeņa brāļiem — ne velti Svētā Jura baznīca atradās pirmās ordeņa pils teritorijā. Arī Rīgas melngalvj, cenšoties pārņemt bruņniecības tradīcijas, par savu aizgādni sākumā izvēlējās Svēto Juri, vēlāk tam pievienojot jaunu patronu — Svēto Maurīciju.

Cik Rīgai vārtu?

Viduslaiku Rīgā iekļūt varēja tikai pa vārtiem, turklāt tikai dienas gaišajā laikā. Vakaros vārtus aizvēra ar masīvām metālā iekaltām ozolkoka vērtņēm un noslēdza ar lielām dzelzs atslēgām.

Vārtus atvēra līdz ar saules lēktu, bet arī tad modri sardzes vīri izklausināja katru jaunpienācēju: kādu ļaužu? pie kā ejam? kādās darīšanās? Dažam labam pasaules lāpītājam nācās apdomāt, kas viņam šajā pilsētā īsti meklējams.

Senākie Rīgas vārti, kuriem 1211. gada dokumentos minēts arī nosaukums, bija *Lielie vārti* (latīniski *Porta magna*). Pa tiem no pirmās vācu apmetnes bijis iespējams nokļūt uz galveno satiksmes artēriju ar Vidzemi, t.s. Lielo Smilšu ceļu. Vārti atradušies apmēram tur, kur tagad krustojas Šķūņu un Zirgu ielas.

Bijuši vēl *Mazie vārti* uz Rīgas Domu, ko, kā zināms, arī sāka celt 1211. gadā ārpus senākajiem nocietinājumiem. Turpat netālu aiz vecā rātsnama Tirgoņu ielas galā pēc 1226. gada ierīkoti *Rātes vārti*. Kādi vārti būs veduši arī uz seno Rīdziņas ostu.

Pilsētai augot un saimnieciski attīstoties, tai apkārt uzcēla jaunus mūrus un tajos savukārt ierīkoja jaunus vārtus. No 13. līdz 16. gadsimtam dokumentos var saskaitīt 25 aizsargmūra vārtu nosaukumus.

Vecos plānos un zīmējumos (senākie gan tikai no 16. gadsimta) tomēr redzami tikai 14 vai 15. Atšķirība skaita ziņā varētu būt skaidrojama ar to, ka dažādos laikos vieniem un tiem pašiem vārtiem būs bijuši dažādi nosaukumi.

Mainījās arī paši vārti. Naidniekam tuvojoties, nelielos vārtus parasti likvidēja. Kad briesmas bija garām, tos atkal atjaunoja, pie tam ne vienmēr vecajā vietā; mazāk lietotos tā arī atstāja aizmūrētus. Nepieciešamības gadījumā izsita pavisam jaunus vārtus. Šajā ziņā uzskatāms piemērs ir visjaunākie — 1698. gadā ierīkoti *Zviedru vārti*. Tie ir vienīgie mūra vārti, kas saglabājušies līdz mūsu dienām. Šie vārti ierīkoti Torņa ielā 11 kā caurbrauktuve no iekšpilsētas uz Torņa ielas mūrim piebūvētajiem namiem, kādus tur sabūvēja pēc tam, kad 17. gadsimtā mūri atļāva izmantot par ēku kapitālajām sienām.

Pa labi no Zviedru vārtiem (ejot no Vecpilsētas puses) kādreiz atradās pilsētas galvenie un acīmredzot visvecākie 13. gadsimtā celtā aizsargmūra vārti — *Smilšu vārti*. Tos sargāja masīvais Smilšu tornis un vārtu priekšā izbūvētais cvingers jeb “akmens maiss”, nedaudz vēlāk — arī pirmais pusapļa veida zemes vaļņu nocietinājums Rīgā, t.s. rondelis, kuru pēc tam pārbūvēja par Smilšu bastionu. Aiz rondeļa bija tilts pār Rīdziņas upi, bet pēc Smilšu grāvja izrakšanas — arī pār to.

Smilšu grāvis, ko baroja Šmerļupīte, bija tik bagāts ūdeņiem, ka uz tā 1582. gadā pat ierīkoja ūdensdzirnavas, kuras darbojās līdz 1756. gadam. Arī tās, saprotams, sauca par Smilšu dzirnavām. Ar laiku pie Smilšu vārtiem izvērās vairākas ražotnes, kuras pilsētā bija aizliegts ierīkot sanitāru apsvērumu dēļ. Tieši šo vārtu apkaimi bija iecienījuši ādmiņi — vairākās miecētavās šeit izstrādāja gan kažokādas, gan zolādas, gan smalkādas.

Gar Rīdziņas krastu mūrī bijuši vairāki vārti gan uz seno ostu, gan Pārrīdziņas sakņu dārziem, gan kalēju būdām turpat aiz vārtiem. Vārtu priekšā parasti bija laipas un tiltiņi, kurus varēja viegli nojaukt. Mūra posms līdz Rīdziņas likumam bija viens no pirmajiem, kuru jau 16. gadsimtā daļēji sāka nojaukt, bet daļēji — apbūvēt ar ēkām. Tāpēc ziņas par tajā kādreiz bijušajiem vārtiem bieži vien atrodamas dokumentos, bet arheoloģiskajā materiālā tos pagrūti identificēt un lokalizēt. Tūlīt aiz Smilšu vārtiem atradās *Gilžu vārti*, tad *Pelēko mūku vārti* (arī Laipu vārti) un tad arī *Kaļķu vārti* (arī Kurpnieku) — nozīmīgākie vārti

šajā posmā, pret kuriem pāri Rīdziņai bija puslīdz kapitāli būvēts tiltiņš. Šie vārti pēc 1639. gada pārbūves kļuva par pilsētas galvenajiem vārtiem. Tālāk šajā virzienā atradās *Jāņa sētas vārti* (arī Jāņa), *Melno mūku vārti* un *Bebru vārti* (vēlāk Vēveru, pēc tam Audēju vārti).

Aiz Rīdziņas pagrieziena uz Daugavas pusi sākās upes paplašinājums. Tam pāri laipu vairs nebija, toties tās veda uz kuģu enkurvietām. Tilts senajos plānos parasti iezīmēts tikai viens — pie pašas Rīdziņas grīvas, kur upe atkal kļuvusi šaurāka, bet krasti stāvāki. Pie tā sākās vecais Polockas ceļš.

Galvenie vārti uz Pārīdziņu un seno ostu bijuši *Pietava vārti* Rēzes ielas galā. Vai tomēr bijuši vēl vieni *Rēzes* (arī Rēzena) vārti? Turpinot uzskaitījumu, gar senās ostas krastu jāmin *Rigemundes vārti*, *Šēra vārti* un *Mārstaļu vārti* pie lielā Mārstaļu stūra torņa, jau vairāk Daugavas pusē. Kad Daugavas krastā sāka būvēt vaļņus, pie šī torņa 1567. gadā uzcēla vēl vienus — t.s. *Ostas vārtus* (arī Kuģu, Ūdens jeb Rīdziņas vārti), tikai pa tiem nebrauca vis karietes, bet laivas un strūgas uz seno Rīdziņas ostu.

Pavisam citāds raksturs bija vārtiem aizsargmūrī gar Daugavu. Ikviena iela krastmalas virzienā sasniedza to caur ostas vārtiem, kas bija ierīkoti katras ielas galā. Daugavas ūdens plašums, dzīvā tirdzniecība un pilsētas ūdensapgādes vajadzības noteica to, ka vārtu vietas te nemainījās gadsimtiem. Pēc Mārstaļu vārtiem bija *Cūku vārti* (vēlāk Peldu), caur kuriem pa Cūku ielu pilsētnieki dzinuši padzerties savas cūkas. Tad sekoja *Sundera vārti*, kurus mūsdienu literatūrā piemin arī kā Grēcinieku vārtus.

Par galvenajiem vārtiem uz Daugavmalu tomēr uzskatīja *Šāļu vārtus*, jo no tiem pa Svērtuves ielu varēja nokļūt uz pilsētas svariem. Bet nosvērt vajadzēja visu Rīgā ar kuģiem un laivām (strūgām) atvesto sveramo preci, tikai pēc tam to varēja aplikt ar nodokļiem un novietot pilsētas noliktavās. Precei, kas gaidīja savu kārtu uz svēršanu, bija saceltas pagaidu novietnes turpat krastmalā.

Tālāk atradās Jaunielas jeb vienkārši *Jaunie vārti*, kas arī bija vieni no jaunākajiem, jo tika ierīkoti jau 17. gadsimtā, toties tiem blakus atradās vieni no vecākajiem — *Bīskapa vārti* (arī Kapitula), kas minēti jau 1272. gada dokumentos. Pēdējie vārti mūrī gar Daugavmalu bija *Miesnieku vārti*, aiz kuriem atradās pilsētas lopkautuves.

Visiem Daugavmalas vārtiem bija vēl viena svarīga nozīme — aizsargāt pilsētu pret pavasara paliem un lediem, dažreiz arī pret rudens vēju dzītajiem uzplūdiem. Plūdu gaidās vārtus noslēdza un nostiprināja, tomēr gadījās, ka ūdens un ledus masas tos izlauza un trakojošā ūdens stihija pārņēma pilsētu.

Ziemeļu mūri līdz 1330. gadam bija *Vārti pie Sv. Gara torņa*, tad tos iekļāva jaunās ordeņa pils nocietinājumos. Iepretī ordeņa pilij pēc pilsētas aizsargmūra pilnīgas atjaunošanas 1454. gadā Pils ielas galā tika uzcelti *Pils vārti* (arī Sileka vārti), tomēr galvenie šajā virzienā bija *Jēkaba vārti* ar torni un attīstītu cvingeru, pa kuriem varēja nokļūt pilsētas ganībās.

Rīgas vaļņos 17., 18. un vēl 19. gadsimtā bija astoņi vārti, kas veda tiem cauri kā šauri tuneļi. Tie bija *Smilšu, Kārļa, Peldu, Grēcinieku, Šāļu, Jaunie, Biskapa* un *Miesnieku* vārti. Savas aizsargfunkcijas vaļņu sistēmā kādu laiku vēl saglabāja arī pieci mūru vārti: *Jēkaba, Pietava, Šēra, Ostas* un *Mārstaļu*. Piemēram, *Jēkaba* bastionā nebija īpašu vārtu, to lomu it kā pildīja *Jēkaba* vārtu cvingers.

Tātad pavisam Rīgas vaļņu nocietinājumos var saskaitīt trīspadsmit vārtus. Jaunākie tā laika vaļņu zīmējumi to apstiprina. Tomēr pāri aizsarggrāvīm ārā no pilsētas veda tikai trīs tilti. Tas arī nosaka to, ka galvenie vārti, neskaitot Daugavmalas ostas vārtus, bija tikai trīs: *Jēkaba* vārti, *Smilšu* vārti un *Kārļa* vārti.

Atbilstoši tam arī palisādēs bija tikai četri vārti: *Ganību, Balinātāju* (Blieķu), *Raunas* (Rudzu, arī Pēterburgas) un *Jāņa* (Elizabetes, arī Maskavas) vārti. Visi šie vārti atradās uz ceļiem, kas veda no augstāk uzskaitītajiem galvenajiem vaļņu vārtiem, izņemot *Balinātāju* vārtus, kas atradās uz jaunās Ziemeļvidzemes ceļa trases.

Par godu Krievijas uzvarai pret Napoleonu Rīgā 1817. gadā pacēlās vēl vieni — t.s. *Aleksandra* vārti, kuriem gan nebija nekādas militāras nozīmes. Sākumā tie atradās tagadējā Gaisa tilta rajonā, 1904. gadā tika pārcelti pie Šmerļa ielas, bet 1936. gadā — uz Viesurdāru.

Ja vēl atceramies, ka par Rīgas vārtiem mūsdienās mēdz saukt arī tās satiksmes terminālus — pasažieru staciju, preču staciju, autoostu, lidostu, jūras ostu —, tad katrs pats var viegli saskaitīt, cik pavisam Rīgai vārtu.

Vai Rīgā ir pazemes ejas?

Viduslaiku Eiropas pilsētu dzīvestelpa mūsdienu cilvēka izpratnē saistās ar dažādiem it kā mistiskiem, it kā noslēpumainiem un tomēr reāli pastāvējušiem elementiem, par kuriem gadsimtu gaitā radušās leģendas. Arī ar Rīgu ir saistīti daudzi nostāsti par pazemes eju labirinti, kuriem katru dienu dodas pāri gājēju un braucēju tūkstoši. Lūk, viena no teikām.

“Tas noticis pirms vairāk nekā 100 gadiem. Kādā rudens naktī, kad rīdzinieki jau gulējuši dziļā miegā, pie Doma baznīcas zvaniķa dzīvokļa durvīm atskanējuši dobji klaudzieni. Vecais zvaniķis, vēl samiegoties, gājis atvērt durvis un ieraudzījis mājas priekšā uz kāpnēm stāvēt trīs melnos apmetņos ietinušos vīrus ar dziļi pār acīm uzmauktām platmalēm. Viens no svešajiem lauzītā valodā prasījis, lai zvaniķis iedodot baznīcas atslēgas, jo viņiem jānokāpj apakšzemes velvēs. Zvaniķis sākumā nepiekritis, bet pēc garākas sarunas viņi vienojušies un svešie solījuši, ka viņiem nav ļaunu nodomu un zvaniķis varēsot viņus pavadīt, ja vien ļaus sev aizsiet acis. Tā viņi devušies uz baznīcu. Zvaniķis ar aizsietām acīm vests caur vairākām durvīm, viņi kāpuši daudzus pakāpienus lejup, saliekušies gājuši pa drēgnajām apakšzemes ejām, līdz svešie atvēruši smagas dzelzs durvis. Zvaniķim noņemts acu aizsējs, un līdzpaņemtais lāpas gaismā atklājusies neliela velvēta telpa. Gar sienām plauktos atradušies noputējuši pergamenta vīstokļi, kaktā stāvējusi ar dzelzi apkalta lāde, pilna ar zelta un sudraba naudas gabaliem. Svešinieki paņēmuši trīs zelta gabalus un iedevuši tos zvaniķim, sakot: “Ņem tos un paturi, lai no rīta nedomātu, ka sapņoji.” Pēc tam vecajam vīram atkal aizsietas acis un viņš pa tām pašām ejām izvests no pazemes baznīcā. Kad zvaniķis no rīta pamodies, viņš atradis zelta gabalus un atcerējies pagājušās nakts notikumus. Nākamajās dienās zvaniķis baznīcā rūpīgi meklējis slepenās ejas, bet neko nav atradis.”

Kādā citā teikā ir skaidri manāma kristietisma tradīcijas ietekme.

“Pēc mēra gada (1773) krievu valdība aizliedza mirušo apglabāšanu baznīcās. Toreiz zem baznīcas pamatiem aiztaisiya vai aizmūrēja visas kapu vietas un ejas. Kāds strādnieks, uzgājis garu eju lielā ģērbkambara pusē, iegājis tajā, neko par atradumu neziņojis darbu vadītājam. Pēkšņi strādnieka lampa izdzisusi, un pēdējā gaismīnā viņš

vēl ieraudzījis, ka atrodas eju krustcelēs. Meklējot kramu, viņš aizmirsis virzienu, no kura bija nācis, un, nevarēdams dabūt uguni, iegājis kādā ejā, kas viņam likusies tuvāka izejai. Strādnieks klejojis, kamēr no bada un paguruma pakritis un tajā brīdī pēkšņi izdzirdējis cilvēku balsis. Viņš nekavējoties steidzies balss skaņu virzienā un pēc kāda laika sasniedzis laukumu, kur atradušies vairāk nekā 50 rindās sakārtoti akmens šķirsti. Katrā no tiem gulējis mūks melnā talārā. Visi mūki gulējuši aizvērtām acīm, bet miegā dziedājuši skaistas svinīgas himnas kādā svešā valodā. Strādnieks uz pirkstgaliem aizzadzies garām gulētājiem un drīz sasniedzis kādu upi (iespējams, ka tēls saistāms ar Stikšas upi — sengrieķu tradīcijā — mirušo upe), pār kuru vedis pāļu tilts. Tur stāvējis kāds bruņās tērpts kareivis (iespējams, saistāms ar Svēto Juri) un, atspiedies uz vairoga, snaudis. Ejot pāri upei, strādnieks ieraudzījis vairākas klinšu alas. Vienas alas priekšā stāvējusi atvērta muca, bet tai blakus māla krūze. Neciešamu slāpju nomocīts, strādnieks tvēris pēc krūzes, smēlis no mucas putojošo dzērienu un to izdzēris. Acumirkli viņš zaudējis samaņu un pakritis, dzirdot pa miegam vēl kādu balsi: “Tautieši, aiznesīsim šo svešo uz robežu!” Strādnieks vēlāk nezinājis, cik ilgi viņš īstenībā nogulējis. Atkal nācis pie samaņas, viņš ieraudzījis, ka atrodas kādā tumšā ejā, kurā no tālienes iespid die-nasgaisma. Viņš devies gaismas virzienā, iznācis no kāda pagraba un izbrīnā apstājies. Izrādījās, ka viņš atrodas Pulvertorņa tuvumā, bija redzama Pētera baznīcas smaile un vaļņu zaļums. Tomēr apkārtne bija kaut kādā ziņā mainījusies — bija pazudis Kubes kalns ar Krusta baznīcu, zudušas bija arī visas būves starp agrāko kalnu un vaļņu grāvjiem. Strādnieks gājis uz pilsētas pusi un pēkšņi pamanījis, ka visi pretimnākošie laudis ir jocīgi gērbušies — vīrieši vairs nevalkājuši bizes, viņu apģērbi bijuši pavisam citādi, arī sieviešu frizūrās vairs nebija lietots pūderis un mākslīgais matu sakārtojums. Pienācis pie vārtiem, strādnieks nevarējis vien beigt brīnīties par kareivju neparastajiem tērpiem. Kad viņš vārtu skrīverim pateicis savu uzvārdu un adresi, tā tikusi ierakstīta ar 1823. gadu datētā grāmatā. Beidzot strādnieks šausmās sapratis, ka apakšzemes ejās pavadījis veselus 50 gadus. Viņš turpat arī sabrucis. Kad Rīgas rāte uzzinājusi par šo notikumu, tā pieņēmusi lēmumu turpmāk aizliegt baznīcas eju un velvju apmeklēšanu visas pilsētas robežās.”

Kā redzams, detalizētāk un mistiskāk teikās stāstīts par notikumiem, kas saistīti ar kristīgās baznīcas rituāliem un tradīcijām. Acīmredzot, šo teiku un leģendu pirmavots ir seno kristiešu vai vēl senāki nostāsti un apbedīšanas paražas. Vēlās Romas impērijas pastāvēšanas laikā (ap 2.– 4. gadsimtu), kad sāka izplatīties kristietība, viens no visplašāk izplatītajiem apbedīšanas veidiem bija guldīšana mākslīgi vai dabiski veidotās klinšainā iezī izcirstās pazemes kapenēs, kuras veidoja plašus pazemes labirintus ar šaurām galerijām un nelielām zālēm, — tā sauktajās *katakombās*. Atcerēsimies, ka Vidusjūras reģionā ir klinšaina augsne, tāpēc tur kapus un zārkus neveidoja pie mums pieņemtajā veidā, vienkārši izrokot bedri. Vēlāk vārdu *katakombas* attiecināja uz pamestām akmens lautzuvēm un arī plašām un sarežģītām cilvēka roku veidotām pazemes ejām. Acīmredzot šie senie nostāsti par pirmo kristiešu katakombām tika piemēroti vietējiem Rīgas apstākļiem, tāpēc šajās teikās figurē mūki melnos apmetņos, sveša valoda, zārki utt.

Pazemes eju pastāvēšana Rīgā ir saistīta arī ar apkārtējās vides apstākļiem — vietējā augsne sastāvēja galvenokārt no smiltīm un upes sanesumu iežiem (dūņām), kas laika gaitā pārvērtās par kūdrai līdzīgu vielu. Arī augstais gruntsūdeņu līmenis neļāva veidot kaut cik plašas pazemes ejas. Baznīcās dižciltīgie iekārtoja sevišķas dzimtas kapenes — kapličas, kas īpaši populāras kļuva 16. un 17. gadsimtā, kad cilvēka darbības ietekmē Rīgas zemes līmenis bija tā cēlies, ka gruntsūdeņi vairs netraucēja iekārtot pazemes ejas. Vēl tagad pie tās Pētera baznīcas sienas, kas atrodas Audēju ielas pusē, redzamas uz leju ejošas kāpnes un sienā iemūrēta plāksnīte ar uzrakstu: “*General — Adjut v. Borgen...*”.

Ļaužu valodās pazemes ejas vairāk saistījās ar to praktisko pielietojumu — iespēju izbēgt no ielenkuma kara gadījumā. Kā saka — nav dūmu bez uguns. Rīgā atrastajām pazemes ejām patiešām ir bijusi militāra nozīme — gan citāda, nekā iepriekš minēts. Parādoties sprāgstvielām, viens no nocietinājumu ārdīšanas veidiem bija pazemes eju rakšana un spēcīga sprāgstvielas lādiņa — mīnas — novietošana zem mūra vai vaļņiem. Taču — katrai indei var atrast pretindi. Arī pret mīnām izgudroja aizsardzību, rokot pretmīnu galerijas. Sākumā tās raka tikai aplenkuma laikā, ja likās, ka ienaidnieks rok pazemes eju, taču vēlāk, 17. gadsimtā, šīs ejas jau iepriekš tika paredzētas nocietinājumu

būvplānā. Acīmredzot šādas pazemes ejas saskaņā ar tā laika kara-mākslas likumiem tika ierīkotas arī zem Rīgas vaļņiem.

Un tiešām — arheologi ir atklājuši šo slepeno eju pēdas. 1897. gadā Raiņa bulvārī kanālmalā, kur atradās Rīgas pilsētas pirmā gāzes rūpnīca, atraka 50 metru garu ejas posmu. Arī 1925. gadā Raiņa bulvāra un K. Valdemāra ielu stūrī tika atrasts 15 metru garš nogabals. 1979. gada vasarā, rokot pamatus viesnīcai “Rīdzene”, strādnieki atklāja 30 metru garu pretmīnu galerijas posmu.

Rīgas māju pamatos atrastās pazemes telpas parasti tika izmantotas kā pagrabi, jo gadsimtu gaitā Rīga paplašinājās, bet tās teritorija iekšpus noietinājumu vaļņiem visus viduslaikus faktiski palika nemainīga. Rezultātā saspiestība pilsētā aizvien palielinājās, gruntsgabali bija līdz pēdējai iespējai apbūvēti. Māju un gruntsgabalu īpašnieki izdomāja saprātīgu risinājumu un sāka būvēt pagrabus un noliktavas zem viņiem piederošā ielas posma. Pazemes “ejas” ir konstatētas zem 14 Vecrīgas ielām. Šāds pagrabs bijis arī zem Mencendorfa nama Grēcinieku ielā 18. Pagrabu griesti parasti atradās apmēram metru zem ielas virsmas, to augstums un platums bija aptuveni 2 metri, garums — 5–20 metri, pagrabu velves tika celtas no dolomītakmens un ķieģeļiem. Dažos gadījumos pazemes pagrabs sniedzās zem ielas seguma tik tālu, ka pat saskārās ar pagrabu ielas otrajā pusē. 1998. un 1999. gada arheoloģiskajos izrakumos Vecrīgā Kaļķu un Audēju ielās ir atrastas līdzīgas konstrukcijas pazemes būves. Starp citu, atjaunojot Melngalvju namu un Rātslaukumu, Melngalvju nama priekšā zem zemes tika iebūvēta līdzīga konstrukcija, taču atbilstoši laika garam tā veidota no betona un tērauda.

Kas bija *Insula Regis*?

“*Sensenos laikos kādam ķēniņam piederēja sala...*”

Tā varētu sākties teika par Doles salu, jo 13. gadsimta dokumentos to tā arī sauca: *Insula Regis*. Tomēr ne dokumentos, ne arheoloģiskajos izrakumos līdz šim nav rasta atbilde uz jautājumu — kas bija šis noslēpumainais ķēniņš?

Atbilde nesniedz ne Livonijas Indriķa, ne Atskaņu hronika, pat vairāk — abās hronikās Doles sala nav pieminēta ne ar pušplēstu vārdu, bet tā taču bija lielākā saldūdeņu apskalotā teritorija Austrumbaltijā! Turklāt tās tiešā tuvumā — Ikšķilē, Salaspilī, Rīgā — 13. gadsimtā risinājušies visai Baltijai izšķirīgi notikumi. Toties mazā Mārtiņsala, ko uz kartes blakus lielajai Doles salai pat grūti pamanīt, Indriķa hronikā, piemēram, minēta 17 reizes!

Doles sala bijusi apdzīvota jau no aizvēsturiskiem laikiem. Pats Daugavas lejteces rajons — kur tagad atrodas Rīga un Vecdaugava — ar neauglīgo smilti, klejojošām kāpām un upes grīvas nepastāvīgo gultni īpaši nevilināja apmesties zemkopju un lopkopju ciltis. Pavisam citi apstākļi bija uz Baltijas ledus ezera senkrasta tajā vietā, kur Daugava pirms 11 vai 12 tūkstošiem gadu bija iegrauzusies pamatiežos tagadējā Katlakalna rajonā pāris desmit kilometru garumā uz augšu no tā. Tur varēja atrast stabilu pamatni apmetnei, kā arī izveidojās auglīgas palienes.

Tāpēc Doles salā un tās apkārtnē rodami daudzi agrā metālu laikmeta arheoloģiskie pieminekļi: nocietinātās apmetnes — Kļauņukalnā, Daugmalē, Ķivutkalnā, Vīnakalnā, Salaspilī, Sauliešos; atklātās apmetnes — Vecdolē, Vampeniešos, Laukskolā, Vējstūros, Raušos, Jaunaučos, Pļavniekkalnā; uzkalniņkapi — Rēznās, Vējstūros, Vampeniešos, Ķilpjos; lidzenie kapi — Ķivutkalnā, Lipšos un citur.

Ļoti nozīmīga nocietināta apmetne bijusi Doles Ķivutkalnā, viens no baltu lielākajiem bronzas un citu ievesto materiālu (dzintara, krama) apstrādes un tirdzniecības centriem. Arheologa Jāņa Graudņa vadībā 1966. un 1967. gadā veiktajos izrakumos tur atrasti akmens krāvuma vaļņi, stāvbaļķu celtņi, pavadu atliekas, 2700 senlietu vai to fragmentu, 38 000 māla trauku lausku, 11 600 dzīvnieku kaulu. Visi šie atradumi datējami no 800. līdz 500. gadam pirms Kristus dzimšanas.

Starp Ķivutkalna atradumiem jāatzīmē 191 tīģelis bronzas kausēšanai un 544 lejamveidnes vai to daļas. Lielākajos tīģeļos kausēti līdz 2 kg metāla — tik lieli kausi pagaidām nav atrasti nekur citur Austrumeiropā. Par attīstītu tehnoloģiju liecina arī saliekamās vairākkārt lietojamās veidnes. Interesanti, ka gatavo bronzas izstrādājumu klāsts ir samērā neliels — 65 atradumi. Savukārt par augsti attīstītu lopkopību liecina saglabājušies mājdzīvnieku kauli — vairāk nekā 90% no visiem kauliem. Zem apmetnes atklāts vēl viens, apmēram par 300

gadiem senāks slānis — kapulauks ar 268 skeletkapiem un ugunskapiem.

Neviļus rodas jautājums — varbūt Ķivutkalns bijis arī apkārtņē ievērojams administratīvais centrs, kura valdnieks atstājis atmiņās par sevi salas nosaukumā?

Sākoties bronzas laikmeta norietam, paputēja arī Doles un tās apkārtnes baltu nocietinātās apmetnes (izņemot Daugmali), jo to eksistencei zuda ekonomiskais pamats — bronzas pārstrāde un ar to saistītā tirdzniecība. 1. gadu tūkstoša sākumā visā Latvijas teritorijā tās iedzīvotāji balti sāka pāriet uz līdumu laukkopību un vietējās purva dzelzsrūdas ieguvu un pārstrādi. Bet Doles salā apmetās lībieši, kuru eksistences pamats bija zvejniecība, laukkopība un prasme izvadīt laivas cauri krācēm.

Lībieši devuši Ķivutkalnam arī nosaukumu (*kivi* — lībiski akmens), jo seno akmens krāvumu paliekas traucēja lauku darbiem. Paši tie nocietinājumus necēla un, tuvojoties ienaidniekam, parasti pameta savu apmetni, vērtīgākās mantas paslēpjot zemē izraktās bedrēs. Tāpēc nav nekāda pamata apgalvot, ka Ķivutkalnā būtu dzīvojis kāds varens lībiešu valdnieks, uz ko, lūk, norādot kalna lībiskais nosaukums.

Turklāt 12. un 13. gadsimtā lībiešu cilšu vadoņus Daugavas un Gaujas lejestecē vācu iebrucēji negodāja par ķēniņiem, bet gan par “valdniekiem” un “vecākajiem” (latīņu val. *princeps* un *seniores*). Izņēmums ir vienīgi Kaupo, bet arī to Indriķa hronikā godā nevis par ķēniņu, bet par “it kā karali” (*quasi rex*).

Par ķēniņiem vēl dēvēja Zobenbrāļu, vēlāk Livonijas ordeņa vasaļus no vietējo valdnieku un augstmaņu vidus. Pirmās ziņas par šādiem lēņu kungiem dokumentos sastopamas 1207. un 1209. gadā Mālpils apkārtņē. Mazliet vēlāk ir ziņas arī par Salaspils leimaņiem, iespējams, Doles salas pirmsvācu laika lībiešu valdnieku pēctečiem. Bet Kurzemē vairākas kuršu ķēniņu jeb ķoniņu dzimtas iznesušas savu neatkarību un nosargājušas privilēģēto stāvokli cauri visiem garajiem verdzības gadsimtiem.

Liktos — lūk, atrisinājums! Diemžēl pats vārds “ķēniņš” (“ķoniņš”) dokumentos parādās ne ātrāk par 14. gadsimtu...

Bet kā radies salas tagadējais nosaukums? Indriķa hronikā ir pieminēti brāļi Doleni, kas ieradušies Zobenbrāļu ordeņa kalpībā ap 1210.

gadu no Lejassaksijas. Viens no brāļiem — Johans — drīz vien kļuvis par ordeņa vasali ar lēni Dolē; viņš arī cēlis Vecdoles pili.

Būdams dūšīgs karotājs, šis Johans izcēlies ar saviem varoņdarbiem Igaunijā, par ko arī pieminēts hronikā (*Johannem de Dolen*). Diemžēl 1225. gada rudenī viņš pārsāvis pār strīpu, iebrukdams jau dāņu pakļautajā Viru zemē un laupīdams un slepkavodams kā jau dažkārt ienaidnieka zemē.

Te nu neiztika bez Romas pāvesta iejaukšanās. Pēc viņa domām, visiem iekarotājiem vajadzēja rīkoties kopīgi, neplēšoties savā starpā. Strīdu izšķirt ieradās pāvesta legāts Modēnas Vilhelms. Liegšanās neļīdzēja — Dolenu vaina tika neapšaubāmi pierādīta, un brālis Johans zaudēja savu lēni līdz ar jauncelto pili (spriedums taisīts 1226. gada 23. maijā).

Par Doles īpašuma tiesībām sākās gara prāvošanās, kuras gaitā pamazām aizmirsās salas ķēnišķais nosaukums, — nu jau visi to dēvēja vienkārši par Dolena salu (*Dahlholm*) jeb Doli.

Uz kurieni veda Smilšu ceļš?

*Visapkārt smilšu kalni,
Pati Rīga ūdenī...*

Tā vēstī mūsu tautas dziesma. To pašu apgalvo arī senās hronikas: “*Rīga bija tā ūdeņu ierobežota, ka iekļūt viņā pa zemes ceļu varēja pa tā saukto Smilšu ceļu.*”

Kur tad īsti 13. gadsimtā atradās šis Smilšu ceļš un kā tas likumojā ap tā laika Rīgu?

Smilšu ceļš (tajos laikos vienīgais) savienoja Rīgu ar Vidzemi un tālāk ar Tērbatu un to dienu Pliskavu. Tuvāk Rīgai tas gāja starp Juglas un Ķīšu ezeriem pāri Juglas upei, tad turpinājās pa ārpilsētas Smilšu ielu.

Vecajā Rīgā tas nogriezās gar Rīdziņas krastmalu pa Vaļņu (agrāko Smilšu) ielu un, apliecot Rīdziņas galu ar seno ostu, pagriezās pa tagadējo Šķūņu ielu līdz Šķūņu un Tirgoņu ielas krustojumam.

Pie Tirgoņu ielas senais Smilšu ceļš sadalījās: viens atzars pa Tirgoņu un tagadējo Kungu ielu — agrāko Siļķu ielu — veda uz Rīgas ostu, otrs — pa Šķūņu un Skārņu ielu aizlikumoja gar ordeņa un bīskapa pilim līdz vecpilsētai un tirgum.

Savukārt no Smilšu ceļa jau aiz Rīgas nodalījās Kaļķu ceļš. Šis atzars veda uz kaļķu ceļiem Daugavas malā un tālāk gar Salaspili pa Daugavas krastu, kur to sauca par Polockas ceļu, veda uz Koknesi un turpinājās līdz pašai Krievzemei.

Kad ap 1210. un 1211. gadu vecās Rīgas robežas paplašinājās un skāra arī libiešu ciemus, kad bīskaps pirmais atstāja šaurās vecpilsētas robežas, lai pie Rīdziņas augšpus pirmās pilsētas mūriem dibinātu savu sētu un pili, vecie satiksmes ceļi joprojām pastāvēja un paturēja savu primāro nozīmi.

Tolaik jau pilsētas mūros ietverti visi Smilšu ceļa atzarojumi, Tirgoņu un Skārņu iela. Pilsētai bija tikai vieni — Lielie jeb Smilšu vārti. Tie atradās Šķūņu ielā pie Zirgu un Rozena ielas.

Protams, Rīgai bija arī vairāki nelieli vārti, kas veda gan uz Daugavu, gan uz Rīdziņu, gan uz dārziem un ganībām, taču noteicošā loma bija Smilšu vārtiem, jo tikai caur tiem Rīgā satecēja visa satiksme gan ar Vidzemi, gan ar Ziemeļkrievzemi.

Kad pilsētu apjoza ar augstiem zemes vaļņiem, pilsētas centru un tā dēvēto Ārrīgu savienoja šaurs koka tilts, kas sasaistīja abus pilsētas kanāla krastus un atradās gandrīz turpat, kur tagad. Abus tilta galus noslēdza Smilšu vārti (iekšējie un ārējie).

Bija vēl agrākie un vēlākie Smilšu vārti. Agrākie atradās tā laika Lielās Smilšu ielas galā, Pulvertorņa tuvumā. Bet aizsardzības nolūkos šos pirmos Smilšu vārtus slēdza. Jaunos jeb Kaļķu vārtus uzcēla Kaļķu ielas galā un paraduma pēc arī sāka dēvēt par Smilšu vārtiem. Vīrs vārtiem anagramma vēstīja: "Ne vārti, ne vaļņi, ne torņi sargā pilsētu, — dievbijība, miers un saderība pasargā pilsētu." Jaunos jeb vēlākos Smilšu vārtus pabeidza celt 1639. gadā.

Arī šos galvenos pilsētas vārtus līdz 1822. gadam slēdza līdz ar vakara krēslu un atvēra tikai rītausmā. Slēgšanu un atvēršanu vēstīja bungu rīboņa, tad mainījās sardze, vārtu sardzes rakstveži pieņēma un izsniedza pasu grāmatas, kurās ierakstīja visus iebraucējus un izbraucējus.

Tumsai iestājoties, virs vārtu vaļņa tika iedegts sarkanais vējluksnis, bet pilnīgi tukšajās ielās, sasaukdamies savā starpā, patrulēja naktssargi un kareivju vienības.

Smilšu vārti pastāvēja līdz 1857. gada 15. novembrim, kad daudzu tūkstošu rīdzinieku klātbūtnē, karogiem plīvojot, mūzikai skanot un koriem dziedot, pilsētas birģermeistars E. Grimms iedūra lāpstu Smilšu vārtu valnī.

Vienlaikus ar Smilšu ceļu Daugavas kreisajā krastā pastāvēja arī Bauskas ceļš, vecais Jelgavas ceļš, Babates ceļš un daži mazāki ceļi "uz Kurzemi". No Smilšu ceļa uz ziemeļiem ar laiku atzarojās arī ceļi gar Vidzemes jūrmalu uz Pērnavu un caur Limbažiem uz Tallinu, tomēr nevienam no visiem šiem ceļiem nebija tādas nozīmes kā Lielajam Smilšu ceļam.

Kur gāja senais Babates ceļš?

Kādreizējās senās Rīgas vietu, kur tapa šodienīgās Rīgas aizsākumi, veidoja smilšu pakalni, Daugava ar daudzām pietekām, attekām, salām un pussalām, upes un upītes, purvi, smiltāji un priežu meži. Satiksmes ceļu nebija daudz un cīņa par to pārvaldīšanu bija visai sīva jau pirms 13. gadsimta, kad Baltijā arvien lielākā skaitā

1 – Vecā Rīgas ceļa pēdas
Bulļos; 2 – ceļojošā kāpa
(1931)

iespiedās vācu tirgotāji, misionāri, avantūristi un karotāji. Laikā, kad iebrucēji sāka dalīt mūsu zemi, būvēja mūra pilis un pirmās akmens baznīcas, galvenie bija ūdens ceļi. Bet bija arī zemes ceļi, kas gāja pa sausākām vietām ar cietu pamatu.

Ja senās Krievzemes virzienā galvenais bija Lielais Smilšu ceļš, bet šodienīgā Bauskas iela bija galvenais tirdzniecības ceļš ar Lietuvu, tad ordeņa ļaudīm sauszemes satiksmei ar savu dzimteni vajadzēja meklēt piemērotu ceļu, jo starp Vāczemi un seno Rīgu atradās staig- nais Žemaites un Zemgales mežu, purvu un tīreļu apgabals.

Satiksmei tika izraudzīta Kurzemes jūrmalas piekraste “pār Baba- ti”. Tā toreiz dēvēja Babītes ezeru.

Pats pirmais sauszemes ceļš no Rīgas uz Kurzemi un tālāk uz Prūsiju gājis gar Spilvi, pa Lielupes labo krastu pa vidējo kāpu līdz tagadējai Slokai un Kauguriem, turpinājās gar jūrmalu uz Tukuma ap- vidu un tālāk pa sausākajām vietām pagriežās uz dienvidiem. Toreiz pār Lielupi cēlās pāri Jāņaraga sēkli. Šī vieta atradās kādu kilometru augšpus tagadējās Slokas, kur upe bija ap 2 m dziļa. Pie šīs pārceltu- ves bija uzcelta baznīca un līdzās baznīcai — krogs.

Šis Babates ceļš līdz pat 1693. gadam vedis gar Lielupes krastu uz Jāņaragu. Salas mežos šo veco ceļu pēdas ir nojaušamas pat mūsdie- nās. Tāds bija “Babates kara ceļa” vissenākais maršruts no Rīgas uz Rītprūsiju caur Kurzemi.

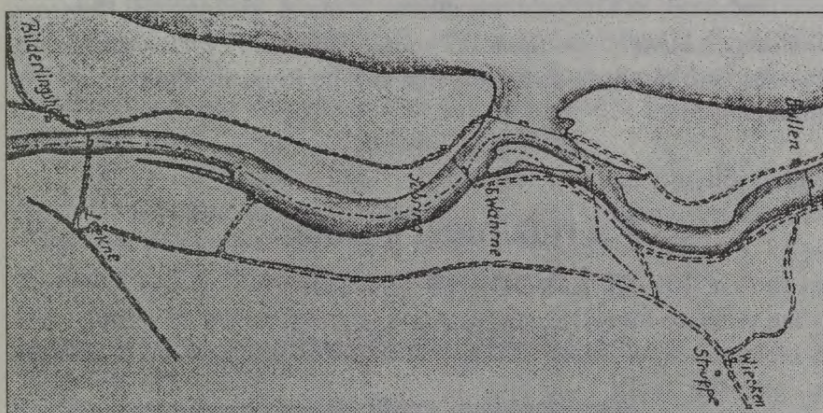
Kā hercoga Ketlera vienošanās ar saviem muižniekiem ietekmēja “Babates kara ceļa” likteni?

Hercogs Ketlers 1568. gadā noslēdza vienošanās aktu ar Kurzemes muižniecību, kurā bija rakstīts: *“Kurzemes ceļi ir brīvi visiem ceļotājiem. Jārūpējas par to, lai pie šiem ceļiem netrūktu krogu un iebraucamo vietu...”* Šīs pavēles izdošanas laikā “ceļš uz prūšiem” jau gāja pa līdzeno, samērā cieto noblietēto pludmali aiz Buļļu muižas, kur tika uzbūvēts arī plosa prāmis. Vienošanās aktā vienlaikus tika

stingri noteikts, lai nekur citur nebūtu plostu pāri Lielupei kā vienīgi Buļļos. “Visai labības un citu lauksaimniecības ražojumu vešanai uz Kurzemi un atpakaļ jānotiek vienīgi ar Buļļu plostu”. Buļļu muižas īpašnieki šīs savas tiesības arī jo stingri sargāja.

1758. gadā mūžam mainīgā un dumpīgā Lielupe radīja sev jaunu izeju uz jūru. Izveidojās situācija, ka pāri ūdeņiem vajadzēja celties

Pārceltuves pār Lielupi ap 1832. gadu (no labās): senākā pie Buļļu muižas, pār grīvu, pie Vārnu kroga, jaunākā pie Bulduru muižas (ierīkota 1825. gadā)

Plosts pie Vārnu kroga. J. K. Broces zīmējums

divas reizes — pāri Buļļupei un Lielupes jaunajai grīvai. Vienlaikus Lielupes grīvas abos krastos bija radušies ceļojošo kāpu vaļņi. Tālab Buļļu muižas īpašnieki pārcēla prāmi uz jaunu vietu — Vārnu krogu, bet Lielupes kreisajā krastā ceļojošās kāpas pakājē uzbūvēja vēl vienu krogu.

Un tomēr strīdi par pārcelšanas tiesībām joprojām turpinājās. Vidzemes ģenerālgubernators 1738. gadā izdeva pavēli, ka visi, kas ceļas pāri citās vietās, sodāmi ar plosta naudu, bet pārcelājumiem neatļautās vietās atņemamas un sacērtamas laivas...

Taču no 1843. gada rakstītiem avotiem zināms, ka *“hercogu laikos gar Lielupes krastiem dzīvojošie “upenieki” piekopusi kontrabandas tirdzniecību”*. Tāds, lūk, bija ceļš no Rīgas uz Kurzemi un Rītpūsiju.

Kā rīdzinieki karoja ar Livonijas ordeni 13. gadsimta beigās?

Starp dažādiem konfliktiem Livonijas iekšienē pats svarīgākais laikam gan bija cīņa par varu Livonijas metropolē Rīgā, par ko spēkojās Livonijas ordenis, Rīgas arhibīskaps un paši rīdzinieki. 13. gadsimta beigās ķildas pārauga īstā karā. 1297. gada 30. septembrī pēc dažādām sadursmēm, kas bija sākušās jau pavasarī, rīdzinieki, kas tajā laikā biedrojās ar arhibīskapu, ieņēma un nopostīja ordeņa pili tagadējās Konventa sētas vietā. Ar nāvi tika sodīti sagūstītais pils komturis un 60 ordeņa brāļi. Savukārt nākamā gada sākumā ordenis iekaroja arhibīskapa Johana III pilis Turaidā un Koknesē, pie tam arhibīskaps pats tika sagūstīts, uzsēdināts klepera mugurā un, ordeņa brāļu visvisāda apsmiekla pavadīts, aizvests ieslodzījumā uz Cēsu pili.

Rīdziniekiem, kas nu bija palikuši vieni, palīdzību piedāvāja Lietuvas valdnieks Vītenis. Drīz vien sekoja panāktās vienošanās rezultāti: 1298. gada 9. aprīlī rīdzinieku un lietuviešu karaspēks sakāva

ordeni pie Bukultu dzirnavām — svarīga nocietinājuma Rīgas pievārtē. Bukultu dzirnavas tomēr palika neieņemtas, toties pēc citas sabiedroto uzvaras tika pilnīgi nopostīts cits ordeņa cietoksnis — Bertolda dzirnavas (pie tag. Maskavas un Slāvu ielas krustojuma). Lietuvieši, piedaloties arī rīdziniekiem, devās tālāk uz Igauniju, kur ieņēma ordeņa pili Karksi, tad atpakaļceļā netālu no Cēsīm atkal sakāva ievērojamus ordeņa spēkus, pie tam kaujā krita pats mestrs Bruno, Vilandes komturs un vismaz 24 ordeņa brāļi, kā arī lielāks skaits ordeņa karakalpu.

Lai nejauši kaut ko nenokavētu, savu palīdzību Rīgai piedāvāja Dānijas karalis Ēriks VI Menveds, kuram tolaik piederēja Ziemeļigau-nija. Karalis solīja līdz ziemei atsūtīt palīgspēkus, par to pretī saņemot ordenim piederošo Zemgali un dažus novadus Sēlijā. Palīgspēki tomēr neieradās, un tā Latvijai “dāņu laiki” gāja secen.

Tikmēr rīdzinieki ar lietuviešiem atkal uzbruka Bukultu dzirnavām. Jāpos dzirnavas tika ielenktas, uzbrukumā bija iesaistīta arī flote. Cīņas par dzirnavām ilga veselu nedēļu, un pamācoši bija tas, ka pat rātskungi paši ar zobenu rokās piedalījās cīņā, nevis sēdēja rātsnamā pie vīna kausa, gaidot ziņas no kaujas lauka. Negaidot ordenim palīgā atsteidzās Vācu ordeņa spēki no Prūsijas. Ļoti sīvā kaujā rīdzinieki un lietuvieši tika sakauti, pie tam kaujā krita pieci Rīgas rātskungi un daudzi ievērojami namnieki. Rīdzinieki zaudēja daudz ieroču, kara tehnikas un kuģu.

Rīga 1298. gada vidū izrādījās zaudētāja. Nespēdama šajā laikā vairs karot, pilsēta sūtīja sūdzības pāvestam par ordeņa netaisnībām, un nākamā gada janvārī ordenis saņēma no pāvesta rīkojumu neuzbrukt Rīgai. Atbalstu sniedza arī Hanzas pilsētas Lībeka, Vismāra, Rostoka, Štrālzunde un Greifsvalde, kuras panāca pamiera noslēgšanu starp Rīgu un ordeni līdz 1299. gada decembrim. Vēlāk pamiers tika pagarināts. Drīz vien atbrīvoja arī Johanu III, kurš steigšus pameta briesmīgo Livoniju, tomēr jau 1300. gadā droši vien no izciestajiem pārdzīvojumiem nomira.

Sākās ilga prāvošanās pie pāvesta starp Livonijas ordeni un Rīgas arhibīskapiem. Pašā Livonijā karadarbība ik pa laikam atjaunojās, un tikai 1330. gadā karš beidzās ar pazemojošu Rīgas sakāvi. Jāpiebilst, ka karā aktīvi piedalījās arī Rīgas lībieši un latvieši.

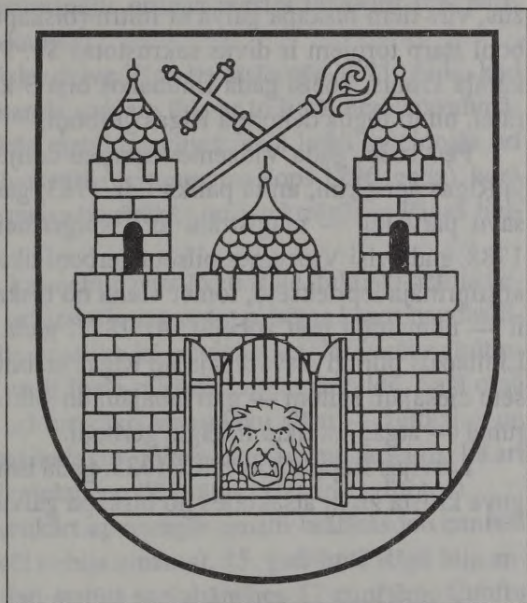
Kāpēc Limbažu ģerbonis ir tik līdzīgs Rīgas ģerbonim?

Rīgu no Limbažiem šķir 87 līdz 88 km liels attālums, bet tas netraucēja Rīgas bīskapu Albertu jau 1223. gadā šeit blakus lībiešu pilskalnam Lemiselei uzcelt savu mūra pili. Albertam bija nepieciešama atbalsta bāze plašā Metsepoles novada kontrolei (starp Gaujas lejasgalu un Salacu), kā arī lai turētos pretī Zobenbrāļu ordeņa tādiem pašiem centieniem.

Drīz vien mežainajā apvidū uz dzīvi apmetās arī vācu tirgotāji un amatnieki. 14. gs. *Lemsal* (Limbažu vāciskais nosaukums) kļuva par *Hanzas* — Ziemeļvācijas pilsētu savienības locekli, un 1352. gadā šeit notiek pat visas *Hanzas* savienības pilsētu sanāksme. Par ātri uzplaukušās pilsētas piederību starp ordeni un arhibīskapu kādu laiku notika sīva cīņa, bet virsroku paturēja Rīgas bīskapija. 1385. gadā Rīgas arhibīskaps Jānis IV Limbažiem piešķīra Rīgas pilsētas tiesības. No tā laika Limbažu pilsoņi zvērēja uzticību arhibīskapam, un par šo padevību arhibīskaps piešķīra pilsētas izbūvei zemi, mežus, uzbūvēja tai nocietinājumus. Limbažus sadalīja 80x40 pēdu lielās mājvietās — par katru mājvietu bija jāmaksā arhibīskapam 1 vērdirš. Arhibīskapa pārstāvis sprieda tiesu un ar veto tiesībām atradās vietējā pārvaldē.

Rīgas arhibīskaps ar savu svītu Limbažos uzturējās no Sveču dienas līdz Vasarsvētkiem — vairāk nekā četrus mēnešus — un deva maizi un darbu apmēram 6000 iedzīvotāju. Vasarsvētkos uz t.s. “maksājuma dienām” līdz ar bruņniecības ierašanos Limbažos bija ap 20 000 cilvēku. Tika ēsts un dzerts, svinēti “maija grāfa” svētki un, protams, arī baznīcas svētki. Pēc 1531. gada “maksājuma dienu” svētkus pārcēla uz Miķeļiem, jo ražas novākšanas laiks deva lielākas no-devas.

Limbaži, tāpat kā pārējās Vidzemes pilsētas, stipri cieta Livonijas kara laikā. 1558. gadā to nodedzināja krievi, 1567. gadā izlaupīja zviedri, 1576. gadā atkal krievi, 1600. gadā Limbažus ieņēma zviedri,

Limbažu ģerbonis

bet 1601. gadā poļi. 1602. gadā pilsētu nodedzināja zviedri, pilnīgi nojaucot arī pils nocietinājumus.

15. un 16. gadsimtu gaitā Limbažu pilsēta izmantoja ģerboni, kas ir saglabājies 1418. gada zīmoga attēlā. Tā centrā bija attēlots pilsētas patrons Sv. Labrencis (*Laurencijs*) ar piecrežģu cepamām restēm un evaņģēliju rokās. Uz šīm restēm savā laikā Romas valdnieks Valeriāns esot līcis cepināt kristīgās ticības aizstāvi Laurenciju.

Jaunas attiecības starp Rīgu un Limbažiem sākās 1621. gada 19. novembrī, kad Zviedrijas karalis Gustavs II Ādolfis uzdāvināja Limbažus Rīgas pilsētai uz mūžīgiem laikiem. Rīgas rāte turpmāk iecēla visus Limbažu pilsētas ierēdņus un pieprasīja arvien lielākus nodokļus. Pilsētai apstiprināja arī jaunu ģerboni, kas tikai apliecināja Rīgas varu arī ģerboņa izvēlē. Kā Rīgas, tā arī Limbažu pilsētas ģerboņa pamatā kopš tā laika ir attēlots sarkans pilsētas mūris ar 2 torņiem un zeltītu lauvas galvu vārtos. Atšķiras vienīgi torņu jumti — Limbažiem apaļi, Rīgai smaili. Starp torņiem Limbažu ģerbonī ir arhibīskapa zīme zelta krāsā — Sv. Andreja krustā salikti divi bīskapa ziņļi — krusta un Mo-

zus, virs tiem bīskapa galva ar mitru (bīskapu galvassegu). Rīgas ģerbonī starp torņiem ir divas sakrustotas Sv. Pētera atslēgas un zviedru karaļa kronis. 1638. gadā Limbažos bija 3 krogi, kas piederēja Rīgas rātei, un to logus dekorēja Rīgas ģerboņi.

Pēc 1636. gada Vidzemes apriņķu dalījuma Limbaži jau piederēja Rīgas apriņķim, un tā palika līdz 1783. gadam, kad Limbaži dabūja savu pārvaldi — maģistrātu ar 1 birģermeistaru un 2 rātskungiem. 1788. gadā visi Vidzemes pilsētu ģerboņi tika pārskatīti un Limbažiem apstiprināja iepriekšējo, tomēr vienu no bīskapa zižļiem — krusta zizli — nomainīja pret zobenu. Ar 1877. gada Krievijas pilsētu likumu Limbažus pilnīgi atsavināja no Rīgas aizbildniecības, un par abu pilsētu ciešajām saitēm — gan labajām un sliktajām, tomēr 600 gadu garumā — atgādina tikai līdzīgie ģerboņi.

Latvijas Republikas laikā 1925. gadā limbažnieki savā ģerbonī atguva krusta zizli, atsakoties no bīskapa galvas attēlojuma.

Kādas bija senākās

Rīgas iedzīvotāju organizācijas?

Tāpat kā citās viduslaiku pilsētās, arī Rīgā sāka veidoties pirmās sabiedriskās organizācijas. Par to jau 1211. gadā liecina bīskapa Alberta rīkojums, kas aizliedza organizēt šādas savienības bez viņa atļaujas, — ja jau tādas nebūtu, tad nevajadzētu arī aizliegt!

Patiesībā bīskaps baidījās no organizētas pilsētnieku opozīcijas, par kādu Ziemeļvācijā viscaur kļuva birģeru apvienības jeb brālības. Lai gan sākotnēji radītas reliģisku motīvu dēļ un savstarpējai palīdzībai, tās ātri vien kļuva par laicīgās un politiskās dzīves centriem, kas vadīja cīņu pret pilsētas feodālo senjoru.

Varbūt tāpēc nemaz tik ļoti nav pārspilējusi Rīgas nastnesēju brālība, kas vēlāk savā karogā uzrādīja skaitli 1150 kā pirmās lībiešu sālsnesēju draudzes dibināšanas gadu (A. Švābe. "Latvju enciklopēdija", 291. lpp.). Tāpat jau 12. gadsimtā būs radusies līģeru brālība, jo vāciski par *ligger* sauca svešas firmas vietējo pārstāvi kādā pilsētā. Ļoti senas ir bijušas arī lībiešu un latviešu zvejnieku draudzes, kuru privi-

lēģijas jau 1220. gadā apstiprinājis ordeņa mestrs Folkvins (tas pats, kuru vēlāk sakāva Saules kaujā).

Tomēr tā īsti sabiedriskā dzīve Rīgā izvērās pēc 1221. gada, kad pilsētnieki padzina dāņu karaļa soģi un līdz ar to lielā mērā atsvabinājās arī no bīskapa politiskās aizbildniecības. Šajā laikā izveidojās arī pilsētas pašpārvalde — Rīgas rāte (dokumentos kopš 1226. gada), kurā gan bija pārstāvētas tikai pašas bagātākās un ietekmīgākās Rīgas liel-tirgotāju ģimenes.

Pārējiem tirgotājiem, kas nebija pārstāvēti Rātē, faktiski nebija nekādu politisku tiesību, ne arī iespēju izmantot pilsētas kases naudas līdzekļus. Viņiem nekas cits neatlika kā apvienoties, lai varētu cīnīties par piedalīšanos pilsētas un it īpaši pilsētas kases pārvaldē. Šajā cīņā viņi centās sev piesaistīt arī turīgāko amatnieku slāni — zeltkaļus un sudrabkaļus, vēlāk tāpat maizniekus, miesniekus un muciniekus, kā arī augstākos ierēdņus, garīdzniekus un “literātus” (tas ir, izglītos).

Citu amatu pratēji savukārt apvienojās amatu brālībās jeb cunftēs (lai gan vārds *cunfte* tad vēl nebija zināms). 15. gadsimtā Rīgā bija apmēram simt tādu amatu, bet statūti saglabājušies 12 cunftēm. Cunftu ietvaros savas brālības dibināja arī zeļļi. Tās tomēr darbojās stingrā cunftes meistarų uzraudzībā.

Lielākās tirgotāju un amatnieku apvienības dēvē arī par ģildēm, bet daži autori vārdus ģilde un brālība uzskata par pilnīgiem sinonīmiem, jo dažādās vācu pilsētās ar šiem vārdiem apzīmēja vienu un to pašu. Turpretī citi iesaka vārdu brālība lietot visplašākā nozīmē, ietverot šajā jēdzienā gan vietējo iedzīvotāju draudzes, gan tirgotāju ģildes, gan amatnieku cunftes un to apvienības.

Brālības plašākā nozīmē var uzskatīt par pirmajām sabiedriskajām organizācijām Rīgā. To dalībnieki — brāļi un māsas — nāca no visdažādākajām pilsētas iedzīvotāju aprindām. Tajās bija pārstāvēti gan vācu, gan nevācu amatnieki, gan arī tirgotāji. Pēdējie bija visizvēlīgākie biedrošanās ziņā — tas vēlāk arī izraisīja pirmatnējo brālību šķelšanos.

Atcerēsimies, ka 13. gadsimtā rīdzinieki gandrīz nepārtraukti bija spiesti karot. Tāpēc arī senāko Rīgas iedzīvotāju brālību galvenais uzdevums bija organizēt pilsētas aizstāvību pret ienaidnieku. Gadījās arī, ka brāļus vajadzēja izpirkt no gūsta, samaksājot par viņiem izpirkšanas

maksu — maisu sāls. Visbeidzot nācās ar godu apglabāt kritušos brāļus un noturēt par viņu dvēselēm aizlūgumus.

Viduslaiku Rīgā bieži notika briesmīgi plūdi un ugunsgrēki. Arī tad brālības steidzās palīgā. Aizvien lielāku nozīmi guva rūpes par savu biedru garīgās un kulturālās dzīves kopšanu. Svarīga brālību darbības joma bija palīdzības sniegšana saviem slimajiem un trūcīgajiem locekļiem un to palicējiem nāves gadījumā. Svētā Gara ģildes statūtos bija pat īpašs noteikums: *“Ja kāds šīs ģildes brālis Rīgā vai arī jūdzes attālumā no pilsētas nomirst, noslikst vai to nosit, tad visiem brāļiem jāieņodas, lai mironi ar svecēm un liķa pārklāju uz kapu aizvadītu, un tas arī jāapzvanī.”* Minēts arī sods par neierašanos — 5 mārciņas vaska.

Svarīgs notikums brālību sadzīvē bija mielasti, kas tika ilgi un rūpīgi gatavoti. Rūpējās arī par apmeklētību. *“Ja kāds brālis uz kārtīgo mielastu neierodas, bet brāļiem par spīti šai laikā staigā pa ielu, tad tam, tāpat kā citiem, jāmaksā kārtīgā mielasta izdevumi.”* Ir saglabājušās ziņas, kas liecina par kopīgo pasākumu plašo vērienu. Piemēram, līģeru mielastā 1697. gada Vastlāvjos noēsti 3 vērši, 5 teļi, izdertas 26 mucas alus. Atbildot uz pārmetumiem par pārlieku ēšanu un dzeršanu savos mielastos, līģeri uzsvēra, ka tie tomēr pildot arī citus pienākumus un apgādājot savu mirušo biedru ģimenes tā, ka tām neesot jāstaiģā gar namnieku durvīm un jālūdz dāvanas.

Kā jau minēts, brālībās pulcējās arī Rīgas nevācu iedzīvotāji. Pēc J. Strauberga domām, tieši pirmās garīgās brālības bijušas Rīgas latviešu iedzīvotāju senākie sabiedriskās dzīves centri.

Kādas bija Rīgas ģildes?

Jau 13. gadsimta pirmajā pusē Rīgā izveidojās Svētā Krusta un Svētās Trīsvienības ģildes. 1252. gadā tās apvienojās Svētā Gara ģildē, kuras statūtu oriģināls viduslejasvācu valodā ir saglabājies līdz mūsdienām. Vēl Rīgā bija vismaz 9 brālības — Svētās asins, Svētā Olava, Svētā Nikolaja, Svētā Jura un citas ģildes, kuru statūti nav saglabājušies.

Kā redzam, ģildes parasti tika nosauktas kāda svētā — ģildes patro-

na — vārdā, kuram par godu tās rīkoja gadskārtējus svētkus, kā arī turēja altāri kādā Rīgas baznīcā. Par ģildes locekli — brāli vai māsu — varēja kļūt ikviens, kurš samaksāja iestāšanās naudu. Svētā Gara ģildē šī nauda bija 6 Rīgas šķiliņi. Nekādi tautību ierobežojumi nebija paredzēti, kas gan vēl nenozīmē, ka tādu nebija, jo, piemēram, nekas nebija minēts arī par reliģisko piederību, tomēr ir pašsaprotami, ka uzņēma tikai katoļticīgos.

Svētā Gara ģildē neuzņēma “kauna amatu” pārstāvjus, proti, lin-audējus un pirtniekus. Sākumā par brāļiem varēja būt arī ārzemju tir-gotāji, kas drīz vien atdalījās, veidojot atsevišķu Svētā Jura (vēlāk Melngalvju) brālību. Par līdztiesīgām locekļēm varēja kļūt arī sievie-tes — atraitnes, ja tās pēc vīra nāves turpināja vadīt viņa uzņēmumu. Vēl statūtos bija noteikts: *“Ja kāds ir šīs ģildes brālis, tad tam citās ģil-dēs nav brīv iestāties. Sods — trīs mārkas.”*

Ģildēs brālības garu uzturēja kopīgi pasākumi: reliģiskās ceremo-nijas, rituālās dzīres (patrona dienā un citos svētkos), kā arī locekļu sanāksmes. Tās atklājot, ģildes vecākais (arī *oldermanis* jeb *eltermānis*) lasīja priekšā statūtus, tā ka neviens nevarēja aizbildināties ar to nezināšanu. Ģildes vecākajam bija arī piesēdētāji. Vēl ģildes priekšgalā bija tās gados vecākie un cienījamākie locekļi, kā arī kasie-ris, rakstvedis un garīdznieks.

Statūti noteica arī iekšējās kārtības noteikumus: *“Nevienam brā-lim vai māšai nav brīv ierasties ģildē ar dunci vai kādu citu ieroci, sods — mārciņa vaska.”* Arī, ja *“kāds brālis ielej otram alu acīs vai iesit ar kausu pa galvu”*, bija jāmaksā sods — puspods vaska. Sods bija jāmaksā arī tiem, kas runāja ģildē *“pēc zvana”*, neļaujot eltermanim teikt savu sakāmo, vai strīdējās ar eltermani, *“pretojoties pie tāfeles”*. Lielāks sods — 5 mārciņas vaska — bija paredzēts tiem, kas dzeršanā nezināja mēru vai dzēra ārpus ģildes. Vissmagākais sods bija izslēgša-na no ģildes, un to piemēroja tiem, kas vēlējās nemanot paņemt līdzī kādu galda piederumu par suvenīru...

Pakāpeniski Svētā Gara ģilde izveidojās par Rīgas sabiedriskās dzīves centru. Tās telpās notika arī namnieku sapulces, un ģildes ve-cākos sāka uzskatīt it kā par visu Rīgas iedzīvotāju pārstāvjiem. Iz-veidojās atsevišķa “rātes draugu” kārta, kurā bija ievērojamākie un bagātākie pilsētas namnieki un kuru padomus rāte vērtēja tikpat augstu kā namnieku kopsapulces lēmumus. Šī ģildes locekļu grupa Minsteres

istabā uzaicināja uz apspriedēm citu mantīgāko šķiru — vispirms jau zeltkaļu, tad pārtikas amatu un izglītoto ("literātu") — pārstāvjus. No šīm apspriedēm 1354. gadā izveidojās un nodalījās no pārējiem gildes locekļiem atsevišķa brālība, kas par savu patronesi izvēlējās Jaunavu Mariju un tāpēc sāka saukties par Svētās Marijas gildi. Tomēr pazīsta-

Lielās gildes fasāde (1786). J. K. Broces zīmējums

māka tā kļūst ar Lielās ģildes nosaukumu — varbūt tāpēc, ka tās uzceltais nams bija lielāks par citu ģilžu namiem, bet varbūt arī tāpēc, ka tajā apvienojās “lielie”, tas ir, lieltirgotāji un bagātie amatnieki, kas turēja vairākus zeļļus un mācekļus.

Arī Lielās ģildes statūti ir saglabājušies. Būtībā tie ir līdzīgi Svētā Gara ģildes statūtiem. Tomēr uzņemšanas noteikumi tajā bija daudz stingrāki: bija jāmaksā pusmārka sudrabā. Arī soda naudas par dažādiem pārkāpumiem bija daudz augstākas. Tā kā jaunus biedrus tajā uzņēma tikai ar visu ģildes locekļu piekrišanu, nevāciem ceļš uz Lielo ģildi bija slēgts. Bija arī noteikts, ka ģildes dzirēs nedrīkst ielūgt nevienu, kas par savu darbu saņem algu. Nesaskaņas brāļu starpā bija noteikts kārtot tikai ģildes ietvaros, nedrīkstēja sūdzēties rātei.

Par Lielās ģildes reālo nozīmi liecina tas, ka Rīgas rātes jaunus locekļus līdz pat 19. gadsimtam izvēlējās tikai no šīs ģildes brāļu vidus. Visi pilsētas augstākie ierēdņi, garīdznieki un juristi bija Lielās ģildes biedri. Kara gadījumos Lielās ģildes vecākie parasti nostājās rīdzinieku karaspēka priekšgalā. Arī ordeņa mestrs, gatavodamies karagājieniem, bieži vien īpaši uzaicināja Lielo ģildi tajos piedalīties.

Jau minējām, ka no Lielās ģildes atdalījās Melngalvju brālība. Oficiāli šo notikumu datē ar 1416. gadu, no kura saglabājušies arī pirmie melngalvju statūti. Tomēr faktiskā atdalīšanās sākās ne vēlāk kā 14. gadsimta vidū, kad tirgotāji, kas dzīvoja Rīgā tikai pagaidām, nekļūstot par namniekiem, sāka noturēt sanāksmes atsevišķā istabā.

Ak, šīs istabas! Tām dažkārt vēsturē ir lielāka nozīme, nekā to varētu iedomāties. Kad bagātie Svētā Gara ģildes brāļi sāka pulcēties Minsteres istabā (domājams, galīgā norobežošanās notikusi ap 1330. gadu), nabadzīgākajiem nekas cits neatlika kā meklēt sev sanāksmēm citu telpu. Par amatnieku sanāksmju vietu kļuva Zostas istaba (*Zosta* — pilsēta Vācijā). Par savu patronu tie izvēlējās Svēto Jāni un tā izveidoja savu — Svētā Jāņa jeb Mazo ģildi. Tās senākie statūti ir no 1352. gada, pēc tam tie vairākkārt pārstrādāti (pēdējo reizi — 1883. gadā!). Par Mazās ģildes locekļiem varēja kļūt tikai cunftu meistari, bet ne zeļļi vai mācekļi. Sākotnēji tajā ietilpa arī latviešu amati: namdari, mūrnieki, važoni, alusnesēji, sālsnesēji, liģeri, kaņepju kūlēji,

zvejnieki. Tomēr 17. gadsimta beigās tos no Mazās ģildes izstūma, izņemot riepniekus (virvju vijējus).

1500. gadā ordeņa mestrs Valters fon Pletenbergs un Rīgas arhibīskaps Miķelis Hildebrands vienojās, ka katram namniekam jāpieder kādai no ģildēm. Savukārt ģildēm nebija tiesību noraidīt pretendētus, ja vien tie bija "godīgā laulībā" dzimuši. Līdz ar to tika galīgi atcelti tautību un arī mantības ierobežojumi, lai gan palika vēl tīri praktiskas dabas jautājums — kā latvietis Rīgā varēja kļūt par namnieku?

Pārskats par Rīgas ģildēm nebūtu pilnīgs, ja neminētu vēl divas t.s. *filiāļģildes*, kas pildīja it kā starpnieku funkcijas starp abām galvenajām — Lielo un Mazo ģildi. 1408. gadā dibināta Strēlnieku ģilde, par kuras darbību var spriest tikai pēc tās nosaukuma, kā arī pēc nelieļa statūtu satura rādītāja fragmenta. Tomēr no Rīgas kases grāmatas ierakstiem var spriest, ka Rātes kase ir atbalstījusi divas šīs ģildes filiāles — gan pie Lielās, gan pie Mazās ģildes.

1425. gada sākumā Lielās ģildes brāļi ir nodibinājuši Galda ģildi, kas bija domāta kā palīdzības kase abu ģilžu vācu tautības trūkumcietējiem. Par Galda ģildes biedriem varēja būt tikai Lielās ģildes brāļi, kas bija nomaksājuši iestāšanās naudu. Ģilde pieņēma arī ziedojumus un sadalīja žēlastības dāvanas.

Abu galveno ģilžu starpā pastāvēja ne vien sadarbība, bet arī pretrunas. Par tiesībām brūvēt alu strīds starp Lielo un Mazo ģildi turpinājās turpat gadsimta ilgumā, jo Rāte 1427. gadā bija pieņēmusi lēmumu aizliegt to darīt Mazās ģildes amatniekiem, bet tikai 1510. gadā šķīrējtiesa atļāva darīt alu abu ģilžu piederīgajiem. Bija mēģinājumi diskriminēt Mazās ģildes locekļus arī apģērbā, kā arī aizliegt tiem rīkot tikpat bagātīgas dzīres, kādas rīkoja Lielās ģildes locekļi.

Sākotnēji, arī vēl 16. gadsimta sākumā Lielā ģilde pārāk neiejaucās pilsētas pārvaldes lietās, galvenokārt rūpējoties, lai sadarbībā ar rāti nodrošinātu savas privilēģijas un monopolstāvokli tirdzniecībā. Situācija mainījās, kad rīdziniekus saviļņoja reformācijas kustība. Ģildes kļuva par Rīgas sabiedrības organizējošo spēku, ar kuru nācās rēķināties arī rātei, kurai kļuva aizvien sarežģītāk realizēt savus nodomus bez ģilžu piekrišanas. Pēc "Kalendāra nemieriem" (1584–1589) tās ieguva pat tiesības ietekmēt pilsētas ieņēmumu sadali.

Kādi latviešu amati bija senajā Rīgā?

Amatniecībai Rīgas saimnieciskajā dzīvē bija mazāka nozīme nekā tirdzniecībai dažādu iemeslu dēļ, tomēr galvenais bija tas, ka amatniecības precēm šeit bija mazāks noieta tirgus nekā Rietumeiropā un Rīgas amatnieki strādāja galvenokārt pašu pilsētnieku vajadzībām. Pilsētas iekšējās kārtības noteikumi paredzēja, ka *“pelnīt sev pārtiku, nodarbojoties kādā no amatniecības nozarēm”*, drīkst tikai Rīgas namnieki, t.i., personas, kam Rīgā pieder nekustamais īpašums un kas maksā pilsētai nodokļus. Kopš Rīgas pirmsākumiem ar amatniecību varēja nodarboties gan vācu, gan nevācu amatnieki.

Tāpat kā vācu amatnieku, arī latviešu amatnieku apvienošanās amatos jeb cunftēs sākās 14. gadsimta otrajā pusē un noslēdzās 16. gadsimta beigās. Cunftes bija profesionālas organizācijas, kas apvienoja visus pilsētas vienas vai vairāku radniecīgu nozaru amata meistarus. Tās stingri ierobežoja konkurenci viena amata locekļu starpā. Sākotnēji cunftēm bija liela loma ražojumu kvalitātes un arī amata ētikas nodrošināšanā. Tāpat tās ieviesa kārtību zeļļu algu regulēšanā un darba normēšanā. Tomēr 16. gadsimtā, iegūstot monopoltiesības attiecīgajā nozarē, cunftes ierobežoja amatu attīstību un tālāku paplašināšanos un pamazām kļuva aizvien noslēgtākas.

Izsenis pastāvēja četri tā sauktie “latviešu amati” — sālsnesēji, liģeri, alusnesēji, kaņepju kūlēji —, kuri sevi uzskatīja par Rīgas senāko iedzīvotāju — lībiešu pēcnācējiem. Ilgus gadsimtus viņu tiesiskais stāvoklis bija īpašs. Ir vairākas liecības par šo amatu seno izcelsmi: vēl 17. gadsimtā tie saglabāja daudzas sensenas paražas, tiem bija savi soģi un tie ilgu laiku veica Rīgā ugunsdzēsēju un policijas pienākumus. Interesanti, ka sālsnesēji bija vienīgie, kurus Rīgas patricieši aicināja uz Vastlāvju noslēguma dzīrēm Lielajā ģildē. Turklāt viņu vecākajiem bija jāierodas ar visām savām sensenajām amata regālijām — baltajām nūjām.

Minētajiem tirdzniecību apkalpojošajiem amatiem bija monopola stāvoklis preču izkraušanā un iekraušanā, svēršanā un mērīšanā, noliktavu pārraudzīšanā, kā arī eksporta preču (linu, kaņepāju,

pelnu, tauku utt.) pārstrādē. Par viņu svarīgo lomu liecina arī fakts, ka rāte ziņas par Rīgas labības un sāls krājumiem pieprasīja nevis noliktavu īpašniekiem un tirgotājiem, bet gan no līģeriem un sālsnesējiem.

Visos laikos Rīgā bija tādas amatniecības nozares, kurās vāciešiem iespīesties bija ļoti grūti. Piemēram, vietējos iedzīvotājus ar apģērbu apgādāja tikai latviešu amata meistari: drēbes šuva latviešu drēbnieki, auda latviešu audēji, zābakus darināja latviešu kurpnieki. Pat latviešu rotaslietas gatavoja īpašs jostnieku un saktu kalēju amats. Latvieši iespīedās arī tādos amatos, kur viņus formāli bija liegts uzņemt, — 15. gadsimtā visi Rīgas mūrnieku meistari bija latvieši, lai gan statūti latviešiem aizliedza būt šajā amatā. Rīgas latvieši darbojās arī daudzās citās amatniecības nozarēs: vīna nesēju amatā, važņu amatā, vietējo kalēju amatā. Pārdaugavas latviešu amati galvenokārt bija saistīti ar upi — zvejnieki, pārcēlāji, enkurnieki, loči, mucu koku šķīrotāji. Daudz latviešu darbojās arī vācu kurpnieku, galdnieku, kažocnieku, gaļas izcirtēju, virpotāju, maiznieku amatos. Ar putniem Rīgu apgādāja latviešu putnu ķērāju amats. Arī miesnieki, kuru lopu kautuves atradās Daugavmalā tagadējās Miesnieku ielas apkaimē, bija latvieši. Tomēr jau 14. gadsimta beigās vācu cunftes Hanzas savienības realizētās politikas īspaidā centās ierobežot latviešu (un vispār visu Livonijas nevācu) iespīšanas amatos. Maiznieku amata noteikumos (šrāgās) bija noliegts precēt sievu nevācieti. Latviešu amatniecisko darbību ierobežojošie noteikumi 17. un it īpaši 18. gadsimtā kļuva aizvien stingrāki.

Kas bija namnieku runas?

Viduslaikos pilsētu dzīvi noteica īpašas pilsētas tiesības, kuru saturā atspoguļojās pārvaldes un tiesāšanas kārtība, civiltiesību un krimināltiesību, kā arī citas normas. Pastāvēja arī citi tiesību noteikumi un rīkojumi, kurus Rīgā pieņēma rāte un namnieku sapulce, bet no 14. gadsimta — tikai rāte. Šo lēmumu krājumus sauca par kapitulārijiem jeb *namnieku runām*.

Namnieku runas visiem pilsētas iedzīvotājiem nolasīja no rāts-nama balkona ik gadus Miķeļa dienā (29. septembrī). Tā pilsētnieki uzzināja, kādi noteikumi atcelti un kādi nākuši klāt no jauna. Ir zināms, ka šādi noteikumu kopojumi bijuši jau 1251. gadā, taču no viduslaikiem saglabājušies tikai seši namnieku runu teksti: no 1376., 1384., 1399., 1405., 1412. gada un vēl kāds nedatēts 15. gadsimta teksts.

Nozīmīga namnieku runu daļa tika veltīta tirdzniecības noteikumiem. Tā citu pilsētu tirgotāji nedrīkstēja Rīgā atvērt tirgotavas, pieņemt darbā zeļļus un tirgoties ar to starpniecību. Ievestās preces noteiktā laikā bija jāpārdod tirgū vai arī vairumā Rīgas tirgotājiem, bija jāraugās, lai prece nebūtu slikta, bet mēru un svaru lietotājiem jāuzmanās, lai būtu pareizs svars. Nedrīkstēja pārdot ievestu alu. Pamazām tika ieviesta tāda kārtība, ka arī mazumtirdzniecība varēja notikt tikai ar Rīgas namnieku starpniecību.

Vairāki panti bija paredzēti tam, lai pilsētniekus nodrošinātu ar svarīgākajām pārtikas precēm. Tāpēc pastāvēja aizliegums tirgoties ārpus pilsētas vārtiem, lopus un zivis drīkstēja pārdot tikai tirgū (silķes atsevišķā vietā Silķu — tagad Kungu — ielā), pie tam, lai precī nesa-dārdzinātu, tika ierobežota uzpircēju darbība. Zivis, ko pa dienu neva-rēja pārdot, nodeva pilsētas slimnīcai vai patversmei. Tajā pašā laikā namnieki drīkstēja iepirkt tikai tik daudz lopu, sviesta, siera, zivju u.c. produktu, cik tie varēja patērēt savā namā kopā ar saimi.

Namnieku runās bieži pieminēti ierobežojumi un aizliegumi, kas skāra nevācus. Tā vācu un nevācu savstarpēja tirgošanās bija aizliegta jau 1376. gadā; 1384. gadā tika aizliegts samesties kopā un tirgoties pilsētā vai ārpus tās vācu un nevācu zeļļiem, bet 1399. gadā tika aiz-liegta vācu un nevācu tirdzniecības savienību dibināšana. Nevāci, kam Rīgā nebija sava namīpašuma, nedrīkstēja darīt alu (kopš 1384. gada). 1397. gadā tika apstiprinātas vācu ādmiņu amata šrāgas, un acīmredzot šī amata interesēs 1399. gada runās minēts, ka nevāciem Rīgā nav at-ļauts ģērēt ādas. 15. gadsimtā namnieku mājkalpotājiem un strādnie-kiem, kā arī vaļiniekiem tika aizliegts nodarboties ar sīktirdzniecību, kalpotājiem turēt pagrabus vai istabas ārpus sava kunga mājas, bet kal-ponēm, kuras strādāja par algu, vairs nebija ļauts nēsāt rotaslietas. Šie un daži citi noteikumi liecina par pakāpenisku latviešu tiesību ierobe-žošanu un vācu privilēģiju paplašināšanu, tomēr tajā pašā laikā tie

apliecina, ka 14. un 15. gadsimtā latviešiem vēl bija noteikta loma Rīgas saimnieciskajā dzīvē — arī tirdzniecībā.

Starp dažiem citiem noteikumiem minams tas, ka Daugavā nedrīkstēja izgāzt atkritumus, sniegu un mēslus — tie bija jāved uz īpašu vietu Smilšu kalnos. Meitenēm, jaunākām par 10 gadiem, nebija ļauts iet baznīcā un viesībās. Rāte uzmanīja arī ģērbšanās ieražas, nosakot, ka tikai namnieki drīkst savas sievas ietērpt kažokos, taču tas, kura sieva staigāja kažokā, tika uzskatīts par bagātu vīru, tāpēc viņam arī sev pašam bija jānodrošina pilns vīra apbruņojums, t.i., bruņucepure, krūšu bruņas, bruņucimdi un kara cirvis. Meitas un sievas nedrīkstēja valkāt zelta un sudraba rotaslietas, izņemot svārku pogas un rokassprādes.

1412. gada runu pirmajā pantā noteikts, ka ikvienam rīdziniekam jārunā pieklājīgi par kungiem, firstiem, sievām, jaunavām, ordeņa mestru un viņa ordeni un godīgām pilsētām.

Atsevišķas namnieku runu normas Rīgā bija spēkā pat līdz 19. gadsimtam.

Kā Rīgā vērsās pret monopoliem?

Atsevišķa nodaļa 17. gadsimta policijas noteikumos bija par ģildēm un amatiem. Regulējot konkurenci, bija noteikts, kurš pie kuras ģildes var piederēt un ar ko drīkst vai nedrīkst nodarboties. Pie Lielās ģildes varēja piederēt tirgotāji, aptiekāri, zeltkaļi, gleznotāji u.c. Bija noteikts, ka, piemēram, gleznotāji drīkst gleznot ainavas, bet tiem jāatsakās no sienu krāsošanas un balsināšanas. Arī alus darīšana kādu laiku bija atļauta tikai Lielās ģildes locekļiem. Tirgotāju pienākums bija rūpēties par pareizu mēru un svaru ievērošanu, atstumjot no Rīgas tirdzniecības visus svešos. Bija noteikts, ka zeltkaļi nedrīkst blēdīties — apzeltīt misiņa un vara rotaslietas, "*tās grezni izstrādāt*" un pārdot it kā no zelta darinātas.

Vēsturniekiem 1652. gada policijas noteikumi ir arī svarīgs Mazās ģildes vēstures avots, jo šeit ir nosauktas visas amatnieku cunftes, kurām jāietilpst Mazajā ģildē, — drēbnieki, kurpnieki, kalēji, maiznieki,

strādnieki, pavāri, gaļas pārdevēji, pārļu rotu gatavotāji, alus un sāls nesēji, līģeri, kaņepāju kūlēji, smalkādas minēji, ādmiņi, galdnieki, kaprači, stiklotāji, podnieki, virpotāji, rakstveži utt. Minēti arī praktiski noteikumi, kurus amatniekiem bija jāievēro, — jāatceļ lielie mielasti, to vietā labāk iepērkot rudzus. Bija arī noteikts, ka “*tā kā amatam ir zelta pamats, tad amatniekam nav jāmaisās svešās darišanās*” (domāta galvenokārt alus darišana). Uzsvērts, ka pilsētā nav ciešami tādi nekvalificēti amatnieki, kas strādā ārpus cunftēm. Noteikumos tika atļauts uzņemt cunftēs arī nevācu bērnus, ja tie savu amatu kārtīgi iemācījušies un pa svešām zemēm ceļojuši.

Šajos likumos, cenšoties novērst svešinieku iejaukšanos Rīgas tirgotāju darbā, atkārtojas arī aizliegums viesim tirgoties ar viesi. Ārzemju tirgotājiem bija jātirgojas tikai ar Rīgas namniekiem. Pieminēts arī Jāņu dienas tirgus, kas notika katru gadu no 20. jūnija līdz 10. jūlijam.

Visai mūsdienīgi skan aizliegums veidot dažādus monopolus un sabiedrības, kas monopolizē zināmu tirdzniecības nozari un paaugstina preču cenas. Tai pašā laikā noteikts, ka neviens nedrīkst jaukties lietuviešu, krievu un zemnieku tirdzniecības lietās. Policijas noteikumi stingri vērsās arī pret ļaunprātīgiem bankrotētājiem — tie jāatceļ no visiem amatiem un jāsoda kā zagļus. Par jauno laiku tuvošanos Rīgas vēsturē liecina arī noteikums, ka tirdzniecības atvieglošanai Rīgā jānodibina sevišķs mākleru amats, kam visi darījumi jāieraksta grāmatās.

Kāds bija vecās Daugavgrīvas pils liktenis?

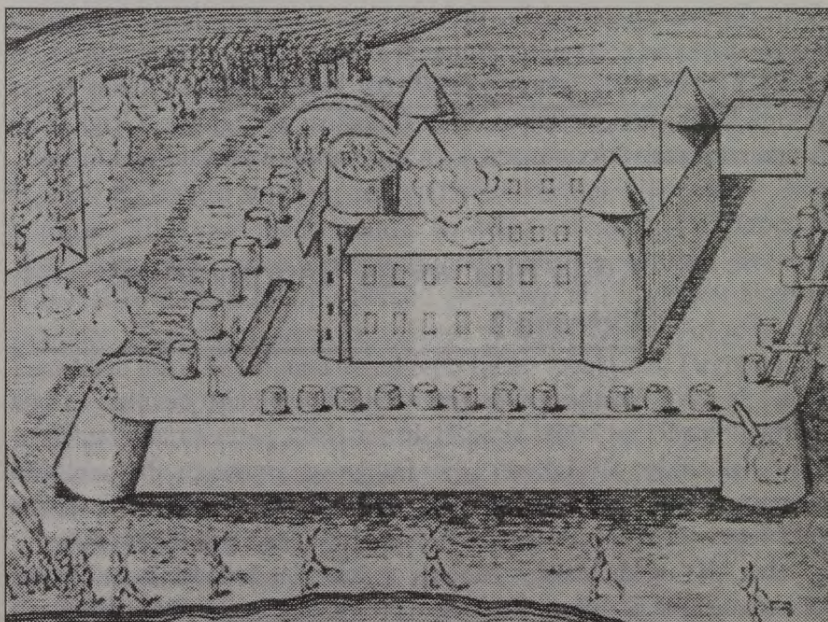
Daugavgrīvas (no vācu *Dünamünde*) cietoksnim bija svarīga loma Rīgas ārējās aizsardzības sistēmā, jo tas atradās stratēģiski īpaši nozīmīgā vietā, kontrolējot Daugavas ūdensceļu. Pretinieks, to ieņemot, viegli varēja bloķēt Rīgas tirdzniecību — pilsētas bagātību galveno avotu. Tāpēc šo cietoksni bieži dēvēja arī par Rīgas atslēgu.

Jau 1205. gadā bīskaps Alberts, cenzdamiēs nodrošināt un kontrolēt tirdzniecību Daugavā un “segt” pieeju pilsētai no jūras puses, ap

10 km uz ziemeļiem no Rīgas toreizējās Daugavas grīvas (vecās Daugavas) labajā krastā (tagadējo Vecāķu rajonā Airu ielā 79a) trīs gadu laikā uzcēla cisterciešu klosteri — pili, kuru nocietināja ar zemes vaļņiem, koka sētu un grāvjiem.

Jaundibināto klosteri nodeva kuģniecības patrona Svētā Nikolaja aizgādībā un, kā hronikā raksta Latviešu Indriķis, *“iesvētīja par abatu brāli Teodoriku no Turaidas”* (VII,5). Tieši Daugavgrīvas klosterī bieži ieradās ievērojami vācu brāļi un apspriedās par kristietības izplatīšanu un Livonijas kolonizēšanu. Latviešu Indriķis stāsta par kāda Daugavgrīvas mūka bēdīgo likteni — 1218. gadā, kad igauni, gatavodamies uzbrukt Rīgai, *“iebrauca ar kuģiem Daugavā un saņēma salās dažus gūstā, nolaupīja daudz lopu un nonāvēja kādu vientuļnieku, kurš bija izgājis no Daugavgrīvas (klostera) un izvēlējis vientuļnieka dzīvi kādā kaimiņu salā un turpat gaidīja savu mocekļa cīņu. To pabeidzis, viņš laimīgi un neapšaubāmi pārgāja svēto sabiedrībā”* (XXII,8).

Daugavgrīvas pils (1601)

Cisterciešu misija Daugavas grīvā bieži uzņēmās būt par vidutāju strīdos starp Rīgas pilsoņiem, bīskapu un Zobenbrāļu ordeni, tomēr klostera mūki bija vairāk ieinteresēti savu zemju paplašināšanā, nevis tirdzniecībā. Drīz vien klosterim piederēja lieli zemes īpašumi Daugavas abos krastos, ziemeļos līdz pat Gaujas ietekai. Daugavgrīvas klosteris nenovēršami nonāca konfliktos gan ar Rīgas pilsētu, gan ar nekristītajām zemgaļu ciltīm. Ar rīdziniekiem klostera brāļiem izdevās izlīgt, bet zemgaļi ataicināja palīgā kuršus un kādā 1228. gada augusta naktī, pārcēlušies pāri Daugavai, ieņema klosteri un nodedzināja to. Mūkiem palīgā bija atsteigušies kristītie Daugavas libieši, tomēr sekas bija traģiskas — apkāva gan vienus, gan otrus.

Pasirojuši pa apkārtni, kurši un zemgaļi atgriezās mājās, bet klostē tika pakāpeniski atjaunots, būvējot vairāk no akmeņiem un spēcīgāk nocietinot. Jau 1230. gadā Daugavgrīvas klosteris bija uzcelts no jauna. Rūgtās pieredzes mācīti, mūki klostera zemēs izvietoja sargpostēņus, apkārtnes ūdeņos pastāvīgi braukāja laivas ar apbruņotiem vīriem.

Daugavgrīvas klosteris šajā laikā bija pat ieguvis zināmu neatkarību no Rīgas bīskapa. J. Straubergs raksta, ka tas “*sevi bija nostādījis kā neatkarīgu valdnieku ar savām noteiktām robežām*”. Romas pāvests bieži tieši Daugavgrīvas klostera abatam uzdeva pārraudzīt, kā bīskaps pilda pāvesta rīkojumus.

Rīgas tirgotāji aizvien skaidrāk apzinājās — lai nodrošinātu Rīgas tirdzniecības un arī pašas pilsētas drošības intereses, Daugavgrīvu ir nepieciešams iegūt pilsētas īpašumā. Iesākušās sarunas par cietokšņa atpirkšanu no mūkiem sākumā likās itin veiksmīgas. Cik gan nepatīkami pārsteigti bija rīdzinieki, atklājot, ka cistercieši ir viņus apmānījuši: jau 1305. gada 26. maijā bija noslēgts cisterciešu ordeņa akts par Daugavgrīvas klostera pārdošanu Livonijas ordenim — Rīgas niknākajam ienaidniekam, ar kuru rīdzinieki kopš 1297. gada bija atklātā bruņotā konfliktā. Saskaņā ar šo aktu klostera abats Liberts par 4000 Ķelnes markām (935 kg sudraba) bija pārdevis ordenim klosteri ar visām zemēm abās pusēs Daugavai. Rīdzinieki bija sašutuši par šo vienošanos un atsaucās uz kādu 1263. gada līgumu starp Rīgu un Daugavgrīvas klosteri, kurā tas apsolīja visus savus turpmākos rīcības plānus saskaņot ar Rīgu un klostera robežās “*neceļt*

tādas ēkas, kas varētu kaitēt Rīgas pilsētas interesēm". Jāpiebilst, ka klosteris jau bija cietis Rīgas cīņās ar bīskapu un ordeni 1297. gadā. Arī par šo Daugavgrīvas "lietu" sākās nemitīgas sūdzības, jo Rīga bija nonākusi neapskaužamā stāvoklī — Daugavgrīvas komturis jau bija paspējis pili pārbūvēt un nostiprināt, tāpēc tagad tas varēja kontrolēt katru Daugavā iebrucošo kuģi un iekasēt nodevas pēc saviem ieska-
tiem, dažkārt arī pavēlot aizsprostot Daugavu ar baļķiem un ķēdēm augšpus Lielupes ietekas. Šādi Rīga bija pazaudējusi brīvu satiksmi pa jūru un bija atgriezta arī no Kurzemes un Zemgales ūdensceļiem. 1329. gadā rīdziniekiem gan izdevās pili ieņemt, bet ordenis ar lietu-
viešu palīdzību to viņiem atkal atņēma. Galu galā 1435. gadā arī Rīgas arhibīskaps par 20 000 markām atteicās no Daugavgrīvas par labu ordenim. Pēc tam 1482. gadā atklātā kaujā rīdzinieki gan sakāva ordeņa spēkus, bet pili atguva tikai 1483. gadā, kad to arī nojauca. To-
mēr jau 1491. gadā Rīga atkal bija spiesta atzīt ordeņa virskundzību. Livonijas ordeņa mestrs Valters fon Pletenbergs pavēlēja pili atjau-
not, kārtējo reizi to paplašinot un modernizējot. Rīgas jūras tirdzniecība 1497. gadā atkal izrādījās "nogriezta".

Pēc Livonijas kara (1558–1583) ordeņa pils un pilsētas Vidzemē ieņēma poļu garnizoni. Izveidojās īpatnēja situācija — laikā, kad Rīga vēl bija brīvpilsēta (1561–1581), Daugavgrīvā jau bija izvietojušies poļi, kuri, protams, izmantojot situāciju, pieprasīja no rīdzinieku ku-
ģiem nodevas un reizēm arī uzbruka tiem.

16. gadsimtā līdz ar šaujāmieroču parādīšanos izmainījās arī Dau-
gavgrīvas aizsardzības sistēma — ap pili uzbēra zemes vaļņus, izraka ūdensgrāvi, kā arī uzbūvēja piecus apaļus torņus ar četriem rondeļiem. 16. gadsimta vidū rondeļi tika pārbūvēti par maziem itāliešu tipa bas-
tioniem. 1582. gadā Polijas un Lietuvas karalis Stefans Batorijs pavē-
lēja bastionus pārbūvēt un palielināt, kā arī grāvjus padziļināt.

16. gadsimta vidū Daugavas līdzšinējā grīva sāka aizsērēt un sa-
neši sāka veidot mūsdienu Mangaļsalu. Daugavai izveidojās jauna —
rietumu ieteka, kas drīz vien kļuva par tās galveno gultni. Senā Dau-
gavgrīvas ordeņa pils pamazām zaudēja savu nozīmi, un 1680. gadā tā
tika nojaukta.

Kur atrodas Daugavgrīvas cietoksnis?

16. gadsimta vidū rietumos no Mangaļsalas Daugavai izveidojās jauna ieteka, kas drīz vien kļuva par tās galveno gultni. Radās nepieciešamība arī pēc jauna nocietinājuma, kas kontrolētu jaunizveidojušos ūdensceļu. 1567. gadā poļu karavadonis J.J. Hodkevičs (ap 1525–1579) apdraudēja Rīgu no Daugavgrīvas puses, kur poļi Daugavas grīvas kreisajā krastā uz pussalas starp Daugavu un Lielupes ieteku bija izbūvējuši nocietinātu blokmāju (blokhauzu) ar šaujamlūkām. Lai šo fortifikācijas būvi atšķirtu no Daugavgrīvas cietokšņa, to nosauca par Jauno skansti. Rīgas pilsoņi bieži protestēja pret Hodkeviča garnizona patvarībām kuģu ceļa kontrolēšanā. Piemēram, 1589. gadā poļi prasīja par blokhauza nojaukšanu 45 000 zlotu.

17. gadsimta sākumā Daugavgrīva bija stiprs cietoksnis ar labi izveidotiem papildnocietinājumiem, mūra sienām un spēcīgu artilēriju. Daugavgrīvai kļūstot ienaidnieku rokās, rastos tieši draudi arī Rīgai. 1605. gada augustā zviedru karavadoņa J. Mansfelda vadībā Daugavgrīvā ienāca kuģi ar 3500 vīru lielu armiju. Zviedru karaspēks uzsāka Rīgas un arī Daugavgrīvas cietokšņu blokādi un apšaudi ar lielgabaliem, tomēr vēlāk tika sakauts kaujā pie Salaspils. Jau 1608. gada jūlijā, izmantojot poļu armijas vājumu, zviedri Daugavgrīvu tomēr ieņēma un noturējās tur līdz 1609. gada novembrim. 1608. gadā (tātad vēl pirms Rīgas pievienošanas Zviedrijai 1621. gadā) zviedri Daugavas jaunās grīvas kreisajā krastā pie Buļļupes ietēkas uzcēla nelielu četrstūra formas nocietinājumu jeb, kā toreiz sauca, skansti (no vācu val. *Schanze* — nocietinājums, ierakums). Izdevīgā ģeogrāfiskā novietojuma dēļ šī skanstis uzraudzīja kuģniecību ne tikai Daugavā, bet arī Lielupē, jo tolaik Lielupe pa tagadējo Buļļupi ietecēja Daugavā. (1697. gada pavasara palos, rodoties ledus sastrēgumam, Daugavas grīva pārrāva kāpu joslu tagadējās Buļļu jeb Daugavgrīvas salas vidū, taču arī jaunā grīva drīz aizsērēja. 1755. gada plūdos Daugavas ūdeņi otrreiz pārplūdināja piejūras kāpas — šoreiz pie Vārnu kroga, tā izveidojot Lielupes mūsdienu ieteku jūrā.)

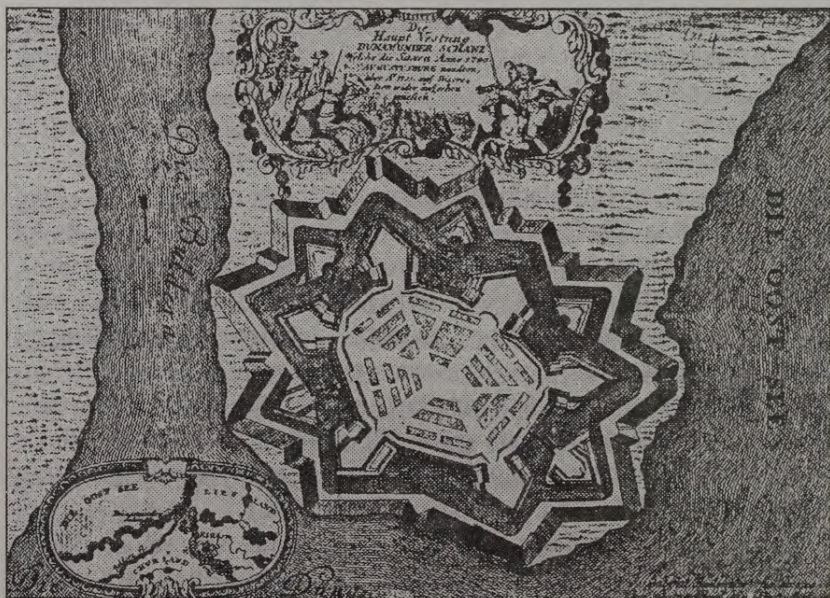
1617. gadā Mansfelds pārsteidza poļu Jaunās skanstis garnizonu un to ieņēma. Tomēr drīz vien rīdzinieki kopā ar poļiem skansti atguva

un, izmantojot izdevību, ienāsto būvi nopostīja līdz pamatiem. Pēc zviedru neveiksmīgā uzbrukuma Rīgai poļi Daugavgrīvas cietoksni atkal atguva. Tikai pēc tam, kad 1621. gadā zviedru karaspēks Gustava II Ādolfā vadībā ienāca Rīgā, drīz tam pilnīgi padevās arī Daugavgrīvas cietoksnis.

17. gadsimta vidū zviedri Daugavgrīvas skansti pārbūvēja par piecstūrainu citadeli, nocietinātu ar bastioniem un grāvjiem. Lai nejauktu ar veco Daugavgrīvas cietoksni, zviedru jaunuzbūvēto cietoksni toreiz sauca par Jauno grīvu (no vācu val. *Neumünde*) — līdz pat 1680. gadam, kad veco cietoksni ar pili nojauc. Šajā cietoksni atradās arī kazarmas, noliktavas, baznīca. 1670. gadā zviedri Daugavgrīvu pārveidoja par sešu bastionu citadeli ar ravelīniem grāvjos, mūrētiem kazemātiem un pulvera pagrabiem kurtīnēs.

Ar Daugavgrīvas cietoksni zviedru laikos saistās vairāki interesanti vēstures notikumi. 1658. gadā šeit ar ģimeni un pavadoņiem nedēļu uzturējās augstdzimušais zviedru gūsteknis — Kurzemes un Zemgales hercogs Jēkabs, kurš pēc tam tika pārvests uz zviedru pārvaldīto

Daugavgrīvas cietoksnis (1703)

Narvu. 1680.–1683. gadā par Daugavgrīvas garnizona mācītāju strādāja Ernsts Gliks, kurš tur uzsāka Bībeles latvisko tulkojumu un nodibināja skolu kareivju bērniem.

Daugavgrīvas cietoksnis tika iesaistīts arī Ziemeļu kara (1700–1721) notikumos. Cietokšņa 400 somu karavīru garnizons pulkveža Budberga vadībā noturējās līdz 1700. gada marta vidum, lai arī sakšu rokās jau atradās viss Daugavas kreisais krasts no Rīgas līdz Koknesei. Pirmajā triecienā 13. martā sakši zaudēja vairāk nekā 1000 vīru, to skaitā ģenerāli Karlovicu un vairākus desmitus virsnieku. Kad sakši gatavojās sākt otro triecienu, Budbergs kapitulēja. Pēc Daugavgrīvas cietokšņa ieņemšanas sākās Rīgas aplenkšana, kurai uzbrucēji gan nebija lāgā sagatavojušies. Jau 9.(20.) jūlijā zviedri atbrīvoja Rīgu no aplenkuma un bloķēja sakšus Daugavgrīvā, tomēr cietokšņa komandants Konnics atteicās padoties. Cietoksnis atradās sakšu rokās līdz pat 1701. gada decembra vidum, kad garnizonu pieveica slimības. Visu šo laiku, lai arī Rīga vēl bija brīva, sakši, atrazdamies Daugavgrīvā, kontrolēja Daugavas tirdzniecību, tādējādi kaitējot Rīgas saimniecībai.

Turpmākie Daugavgrīvas cietokšņa nocietinājumu pastiprināšanas darbi tika veikti pēc Vidzemes ģenerālgubernatora Nila Stremberga (kopš 1709. gada 12. septembra) pavēles. Tomēr kara laime arī pēc Rīgas liktenim nozīmīgās Poltavas kaujas (1709) jau pilnīgi bija pārsviedusies Krievijas pusē. 1709. gada 15. oktobrī krievu priekšpulki parādījās Kurzemē, no kurienes 8000 vīri devās uz Rīgu. Ienaidnieks tuvojās Rīgai arī no Vidzemes puses. Sākās briesmīgākais aplenkums Rīgas vēsturē, kura laikā, krieviem gandrīz nepārtraukti bombardējot pilsētu, Rīgā sākās arī bads un mēris. Šajā smagajā laikā Daugavgrīvas cietoksnis ar artilēriju centās traucēt ienaidnieka baterijas, tomēr šo pūliņu efekts bija niecīgs. 1710. gada 5. jūlijā Rīga kapitulēja. Arī pēc padošanās krieviem Daugavgrīvas cietoksnis dažas nedēļas vēl pretojās, tomēr 8. augustā bija spiests padoties. Par godu šim notikumam Krievijā tika pat izgatavota medaļa DŪNAMUNDA CAPTA, turpmāk Daugavgrīva vēstures dokumentos parādījās ar krieviskoto nosaukumu Устѣдвинск.

1721. gadā ieradies Rīgā, cars Pēteris I inspicēja pilsētas saimnieciskās un aizsardzības lietas, to skaitā arī Daugavgrīvas cietoksni un Daugavas ieteku jūrā. 1765. gadā Daugavas labajā krastā Mangaļsalā

uzcēla papildu nocietinājumu — tā saukto Komētas fortu, kuram vajadzēja pastiprināt Daugavas grīvas aizsardzību. Krievijas impērijas valdība vispār piešķīra lielu nozīmi Daugavgrīvas nocietinājumiem, tāpēc notika to kapitālā pārbūve un artilērijas bateriju novietņu izbūve.

Pasaules kara laikā, pēc E. Andersona ziņām, Daugavgrīvas cietokšņa garnizonā bija 2000 karavīru, to skaitā 199 virsnieki (pēc citām ziņām — līdz 10 000 pēc kara laika štatiem), par cietokšņa centru bija kļuvusi Mangaļsala. Komētas fortā bija izvietoti vairāki desmiti smago lielgabalu un lauka artilērija. Cietoksni sargāja jūra, Ķīšezers, pārplūdinātās Spilves pļavas un 4. Aplenkuma artilērijas pulka tālu izvirzītās baterijas.

1915. gadā tieši Daugavgrīvā tika saņemta cara atļauja latviešu strēlnieku bataljonu dibināšanai. Cietokšņa komandanta adjutants kapteinis K. Baltiņš un praporščiks L. Bolšteins uzsāka to formēšanu un apmācīšanu.

No 13 cietoksnim piekomandētajām Rīgas, Kurzemes un Zemgales latviešu zemessargu darba rotām jau 1915. gada 18. martā tika izveidotas 8 kaujas rotas *Daugavgrīvas cietokšņa zemessargu rotu Pirmā un Otrā apvienotā bataljona* sastāvā. Tās arī bija pirmās latviešu karavīru vienības Pirmā pasaules kara laikā. Jau aprīlī abi bataljoni piedalījās kaujās. 11. novembrī uz šo bataljonu bāzes izveidoja 5. Zemgales un 6. Tukuma latviešu strēlnieku bataljonus.

1917. gada septembrī, kad vācu armija ieņēma Rīgu, krievu armija atstāja Daugavgrīvas cietoksni, uzspriidzinot municijas noliktavas.

1919. gadā Padomju Latvijas valdība formēja Daugavgrīvas cietokšņa krasta artilērijas bateriju. Līdz 1919. gada 22. maijam tika izveidotas 2 smagās artilērijas baterijas ar 6 lielgabaliem. 1920. gada 13. decembrī tikko ieceltais Daugavgrīvas artilērijas baterijas priekšnieks Kārlis Dombrovskis atrada cietoksni sagrautu. Visi nocietinājumi un ēkas bija izpostītas un veidojamas no jauna. 1919. gada oktobrī Daugavgrīvas cietoksnī iegāja un nocietinājās militārā afērista Bermonta–Avalova karaspēka daļas, bet jau novembra sākumā tika no turienes padzītas.

Latvijas Republikas (1920–1940) pastāvēšanas laikā Daugavgrīvas nocietinājumus atjaunoja, uz tiem uzstādot Latvijas armijas lielgabalus. 1925. gadā centrālajā Mangaļsalā un Komētas fortā jau tika

izveidotas artilērijas pozīcijas. Vēlāk lielgabalus uzstādīja uz dzelzceļa platformām, sliežu ceļi ļāva tām manevrēt un aizsargāt piekrasti un Daugavas un Lielupes iztekas.

1941. gada jūnijā pie Daugavgrīvas vācu torpēdlaivas uzbruka padomju kuģiem. Daudzi bijušie Latvijas Republikas kuģi, to skaitā "Krišjānis Valdemārs", jūrā devās tieši no šejienes. Pēc Otrā pasaules kara padomju okupācijas gados no Daugavgrīvas tika padzīti visi civiliedzīvotāji, šeit atradās viena no Sarkankarogotās Baltijas Kara flotes atbalsta bāzēm.

Mūsdienās — pēc Latvijas valstiskās neatkarības atjaunošanas — jautājums par Daugavgrīvas cietokšņa turpmāko likteni ir kļuvis īpaši aktuāls pēc tam, kad no tā apsaimniekošanas atteicās Aizsardzības ministrija. Lai arī Rīgas dome ir akceptējusi lēmumprojektu, kas paredz pārņemt pilsētas īpašumā līdz šim uz valsts vārda reģistrēto Daugavgrīvas cietoksni, tomēr pilsētas "tēviem" pagaidām nav konkrētu ieceru par cietokšņa apsaimniekošanu.

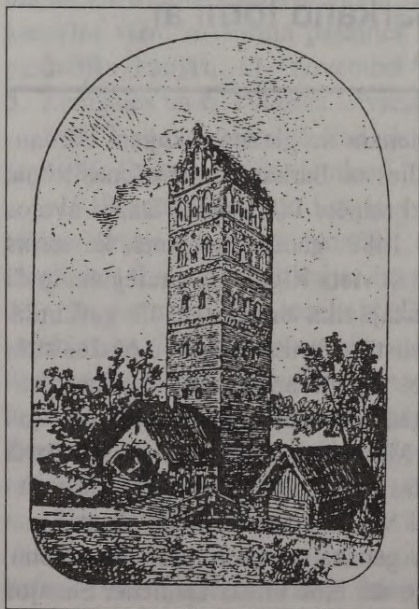
Kas saista Sarkano torni ar Torņakalnu?

Torņakalnam — vienam no gleznainākajiem Pārdaugavas nostūriem — nosaukums radies no Sarkanā novērošanas torņa, kas vēsturiskajos avotos pirmo reizi minēts 1483. gadā. Dažos avotos tomēr minēts, ka tornis uzmūrēts 1489. gadā. Iespējams, ka tornis būvēts 6 gadus (1483–1489). Tā kā šī vieta Rīgai bija stratēģiski īpaši nozīmīga, tad novērošanas postenis tajā tika ierīkots jau 13. gadsimtā. No sarkaniem ķieģeļiem celtais taisnstūra formas sešstāvu (dažos attēlos piecstāvu) sardzes tornis atradies pie Mārupītes senās ietekas Daugavā iepretī Zaķu salai, kuru 17. gadsimtā dēvēja par Velna salu (no vācu val. *Teufel Holm*). Sākotnēji Mārupīte ietecējusi Daugavā pa tā saucamo Kīleivena grāvi, kas atrodas pie tagadējā Dzelzceļa grāvja un ir labi apskatāms, braucot Jūrmalas vai Jelgavas virzienā. Tornis gan nav atradies uz paaugstinājumiem Āgenskalna Arkādijas parka rajonā, bet gan pie pašas Mārupītes ietekas tās labā krasta zemienē. Senajos

Rīgas vēstures dokumentos ne reizi vien pie Mārupītes ir minēts sargpostenis un dzirnavas. Jāpiebilst, ka pie Mārupītes atradās divas dzirnavas: augšējās pie Māras diķa un apakšējās pie Mārupītes ietekas Daugavā. Tieši šīs otrās atradās tur, kur Sarkanais tornis. Ar Mārupītes dzirnavām ir saistīta viena no leģendām par pazemes eju no Rīgas pils uz Daugavas otro krastu.

Sarkanais tornis redzams arī vairākos senos Rīgas attēlos. 1612. gadā Nikolausa Mollīna tipogrāfijā iespiestajā Rīgas panorāmas skatā tas attēlots kā četrstūrainis sešstāvu sardzes tornis līdzās nelielām dzirnavām. Tornis ir saskatāms arī Mollīna vara grebumā "Rīgas aplenkšana 1621. gadā" un citos Rīgas plānos un skatos. Rīgas senatnes pētnieks Voldemārs Gūtceits 1862. gadā secināja, ka latviešu vārds *tornis* ir aizguvums no viduslejasvācu valodas — *Torn, toren* (mūsdienīgu literārajā vācu valodā — *Turm*).

Sarkanais tornis bija viena no Rīgas priekšpilsētu aizsardzības sistēmas sastāvdaļām, kas ienaidniekam apgrūtināja piekļūšanu Rīgai. Poļu-zviedru kara laikā (1600–1629) vispirms poļi, pēc tam zviedri

Sarkanais tornis

1621. gadā pie šī torņa tagadējā Dzelzceļa tilta galā no balķiem un zemes vaļņiem izveidoja blokhauzu — nelielu nocietinājumu, kas bija Kobronskansts tiešs priekštecis. Torņa sešus stāvus augsto sarkano ķieģeļu celtni izmantoja sardzes dienestam un novērošanai. Sarkana is tornis tika nojaukts 17. gadsimtā, paplašinot blakus esošo Kobronskansti.

Tā kā Sarkana is tornis atradās vietā, kur bija viena no pārceltuvēm pār Daugavu, laikam ritot, 17. gadsimtā šeit izveidojās ciems, kuru sauca par Torņa gruntsgabalu (*Thorns Gegend, Thornsche Grunde*) jeb Zemi pie torņa. Nosaukums *Torņakalns — Tohrensberg* vai *Thorensberg* kartēs parādījās 18. gadsimtā, to vispirms attiecinot uz apdzīvoto vietu ap tagadējo Jelgavas ielu un Bauskas ielas sākumu. Ciemā pie torņa 1688. gadā atradās 86 mazi gruntsgabali ar nelielām ēkām un dārziem. Tas aizņēma arī tuvējo pakalnu pie tagadējās Vēju ielas. Cielma iedzīvotāji bija galvenokārt pārcēlāji, kuri atbraukušos ceļotājus ar mantām un zemniekus ar lauksaimniecības precēm laivās pārcēla uz Daugavas otro krastu no Bieķēnsalas, kurā varēja nokļūt pār Mastu jeb Torņa grāvja tiltu. 1681. gadā šajā ciemā sāka darboties pirmā latviešu skola Pārdaugavā.

Kā bŭvēja Kobronskansti?

Pirmās ziņas par nocietinājumiem otrpus Daugavai attiecas uz poļu—zviedru kara laiku (1600—1629), kad 1612. gadā poļi, cenšoties aizsargāt Rīgu no Pārdaugavas puses, no balķiem un zemes vaļņiem izveidoja aizsargpunktus — tā saucamos blokhauzus — pie Sarkanā torņa un Jurgā muižiņas teritorijā.

1621. gadā, kad Zviedrijas karalis Gustavs II Ādolfs uzbruka Rīgai, kara tehnika jau bija pilnveidojusies tādā mērā, ka tālšāvējlীগabalu lodes sniedza pāri Daugavai (ap 600 m). Tāpēc zviedri varēja iekārtot īpašu bateriju iepretī Rīgai. Lai pasargātu šīs baterijas pret pēkšņiem rīdzinieku uzbrukumiem, zviedri tās nocietināja ar nelielām skanstēm pēc visiem tā laika kara mākslas un fortifikācijas likumiem. Lielāko šāda veida nocietinājumu izveidoja zviedru pulkvedis Kobrons. Pirmās ziņas par Kobronskansti attiecas uz 1620. gadu, kad ar

ravelīniem un grāvjiem tika paplašināta pilsētas kādreizējā ķieģeļu dedzinātavas vieta Daugavas kreisajā krastā. Spriežot pēc Nikolausa Mollina 1612. gada vara grebuma, kurā attēlota Rīga no Daugavas puses, un 1621. gada Rīgas attēla, kas glabājas Stokholmas Karaliskajā arhīvā, sākumā šeit bijis neliels četrstūrainas zvaigznes veidā būvēts forts. Tas atradies pie senās Mārupītes ietekas Daugavā apmēram tagadējā Dzelzceļa tilta gala rajonā (vēlākā atrašanās vieta varētu būt bijusi Akmens ielas un Vienības gatves sākumā). Zvaigznes veida nocietinājuma stari izpletās gandrīz līdz Sarkanajam tornim, ko ap 17. gadsimta vidū nojauca. Turpmākajos karos skanstij bija svarīga nozīme — ikviens, kurš centās pilsētu iekarot, vispirms uzbruka šim svarīgajam Pārdaugavas nocietinājumam.

Laika gaitā skansts (jeb forts) tika pārbūvēts un pilnveidots. 1641. gadā, to pārbūvējot pēc nīderlandiešu aizsardzības sistēmas, ierīkoja bastionus, ravelīnus, aizsarggrāvi. Attēlā, kur Rīga redzama 1656. gada Alekseja Mihailoviča aplenkuma laikā, Kobronskanstī ir attēloti 7 bastioni. 1699. gada vara grebumā no S. Fābera "*Lebensbeschreibung Carls XII*" var skaidri redzēt četrus pret skatītāju vērstus bastionus un trīs ravelīnus. 1700. gada G. K. Kiliāna vara grebumā, kas glabājas Francijas Ārlietu ministrijā Parīzē, ir redzami 5 bastioni, 3 ravelīni un 2 mazie papildravelīni. G. Bodekera vara grebumā, arī datējamā ap 1700. gadu, Kobronskanstī ir pieci bastioni un 3 ravelīni. Kopumā, spriežot pēc tā laika Rīgas attēliem, Kobronskanstij bija pieci bastioni un trīs uz austrumiem un dienvidiem vērsti ravelīni.

Lai ienaidnieks nerastu aizsegu apkārt esošajās mājās, apkārt Konbronskanstij izveidoja neapbūvētu zonu — tā saucamo esplanādi. Rietumos no tās atradās Torņakalna pļavas, kas pavasaros applūda. Kara laikā tās varēja applūdināt arī mākslīgi, atverot Māras dzirnavu slūžas. Šādi zviedru karaspēks rīkojās 1656. gada augustā — laikā, kad krievu cara Alekseja Mihailoviča armija aplenca Rīgu.

Ziemeļu kara sākumā 1700. gada 16. februārī sakši ģenerāļa Karloviča vadībā ieņēma Kobronskansti un pārdēvēja to par Oranienbaumu. Lai gan 16. septembrī zviedri izspieda sakšus no Rīgas apkārtnes, tie vēl joprojām palika Kobronskanstī un pameta to tikai pēc sakāves Spilves kaujā 1701. gada 9. jūlijā. Krievu spēki Kobronskansti ieņēma 1709. gada 28. septembrī feldmaršala grāfa Šeremetjeva vadībā.

Turpmāk tās tuvumā tika izvietota smagā artilērija Rīgas bombardēšanai. Kobronskansts tika pārdēvēta par Pētera skansti.

Kā redzams 1803. gada Rīgas plānā, Kobronskanstij vēl ir vecais piecu bastionu nocietinājuma veidols. 1810. gadā to pārbūvēja un pārdēvēja par Elizabetes skansti. 1812. gada plānā tā jau ir vērsta ar vienu sānu uz Daugavas krastu un pēc formas atgādina uz pusēm pārgrieztu astoņstarainu zvaigzni. Tādējādi Kobronskanstes nocietinājumi sastāvēja no trīs bastioniem, diviem pusbastioniem, kas atradās Daugavas krastā, un četriem ravelīniem. Nākamā pārbūve Kobronskansti skāra 1854. gadā.

1868. gadā gar Kobronskansti izbūvēja Rīgas–Jelgavas dzelzceļa līniju, bet 1873. gadā — Rīgas–Tukuma dzelzceļa līniju. 19. gadsimta beigās Kobronskansts jau bija daļēji norakta un sagrūvusi, vairāki grāvji aizbērti. Gar skansti un pāri tās esplanādei uzbūvēja jaunus ceļus un ielas. 1901. gadā atcēla ierobežojumus esplanādes apbūvei. Mūsdienās Kobronskansts ir pilnīgi izzudusi.

Kas bija Citadele?

Par citadelēm sauc sevišķi spēcīgus cietokšņus pilsētas nocietinājumu sistēmā, kas spējīgi patstāvīgi aizstāvēties. Par Rīgas citadeles pirmsākumiem varētu uzskatīt Rīgas pils zemes priekšnocietinājumus, kas gan vēl nemaz neatgādināja īpaši nocietinātu pilsētas rajonu. Taču vēlāk, balstoties tieši uz priekšpils nocietinājumiem, izveidojās vēlākais Rīgas rajons — Citadele. Vēl šodien šajā rajonā ir Citadeles iela, kafejnīca “Citadele”, arī Pētera un Pāvila baznīcu bieži dēvē par “Citadeles baznīcu”.

Zviedru laikā (1621–1710) pirmo reizi Rīgas vēsturē pilsētā uz palikšanu iekārtojās iekarotāju armija. Līdz ar to sāka izzust pilsētnieku zemessardzes kā galveno Rīgas aizstāvju nozīme. Tomēr ar regulārā karaspēka izmitināšanu radās problēmas. Sākumā nelūgtos “viesus” centās izvietot namnieku mājās jau tā pārapdzīvotajā Rīgas iekšpilsētā. Pēc daudziem konfliktiem ar pilsētniekiem zviedru virspavēlniecība nolēma izveidot atsevišķu nocietinājumu, aiz kura vaļņiem atrastos

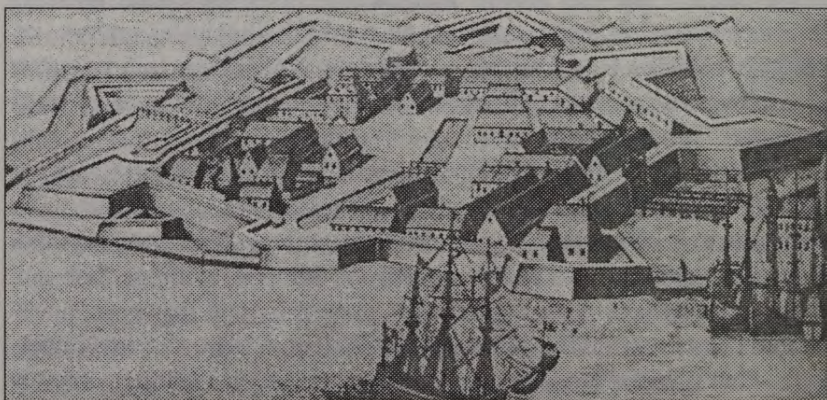
arī zviedru karaspēka nometne. Tā 17. gadsimta pirmajā pusē aizsākās Citadeles vēsture.

Vispirms 1634. gadā pils aizsardzībai izveidoja pilnveidotu nocietinājumu — pils fortu jeb tā saukto hornverku — stūra nocietinājumu (no vācu val. *horn* — rags, *werk* — darbs) ar trīs nelieliem bastioniem (Pils, Lielo un Zvejnieku). Tiek uzskatīts, ka nākamā Citadeles izbūves fāze bija 17. gadsimta 50. gadu vidus. Tomēr kā atsevišķs nocietinājums tā vēl nepastāvēja.

Pēc krievu uzbrukuma atsišanas 1656. gadā zviedru valdība pievērsās Pils rajona pamatīgākai nostiprināšanai. 17. gadsimta 70. gados pēc slavenā zviedru kara inženiera Ērika Dālberga (vēlākā Vidzemes ģenerālgubernatora) izstrādātā projekta notika vērienīgi priekšpils nocietinājumu pārbūves darbi.

Pēc paplašināšanas te izveidoja atsevišķu pilsētas nocietinājumu sistēmā iekļautu cietoksni — Citadeli —, kuru iejoza zemes vaļņi ar sešiem bastioniem (Kārļa IX, Gustava II Ādolfa, karalienes Kristīnes, Kārļa X Gustava, Kārļa XI un Gustava), grāvi un diviem ravelīniem — Princeses un Prinča Ulriha. Papildu nocietinājumus izveidoja arī Daugavas pusē. Citadeli ar pili savienoja tilts. Ūdensgrāvī izvietoja vēl četrus nelielus nocietinājumus — kaponīrus —, kas bija vērsti uz sauszemes pusi. 1680. gadā Citadelē izbūvēja Karaļa vārtus. Vēl divi citi vārti ziemeļu virzienā veda uz Daugavu. Starp Citadeli un pilsētas

Citadele 17. gadsimta beigās

vaļņiem pie Jēkaba bastiona atradās mūra dambis ar slūžām, kas regulēja ūdens līmeni cietokšņa grāvjos.

Citadelē atradās kazarmas, pulvera un kara materiālu noliktavas, cietokšņa kompleksā sākotnēji ietilpa arī Rīgas pils. Šis bija ilgi gaidītais cietokšņa garnizona izmitināšanas problēmas atrisinājums.

Ziemeļu kara laikā (1700–1721), kad krievi ap Rīgu bija izveidojuši ciešu blokādes loku, tieši Citadelē notika viena no lielākajām katastrofām Rīgas vēsturē. 1709. gada 13. decembrī šeit uzsprāga pulvera noliktavas (kā raksta laikabiedrs Andreass Helms — 1200 mucas pulvera), bojā ejot vairāk nekā 800 jau tā novājinātā zviedru garnizona kareivjiem. Vēl 1870. gadā, pēc vairāk nekā 160 gadiem, rokot dārzu Citadeles laukuma teritorijā, nelielā dziļumā tika atrasti šī sprādziena upuru kauli.

Jauns posms Citadeles vēsturē sākās pēc Rīgas pievienošanas Krievijas impērijai (1710). 18. gadsimta beigās Citadeli pārbūvēja pēc krievu kara inženiera A.G. Viļboa projekta (apstiprināts 1769. gadā), izveidojot regulāru plānojumu ar centrālo laukumu un noteiktu ēku izvietojumu ap to. Šeit atradās komandanta, virssardzes un virsnieku dzīvojamās mājas, gar vaļņiem — zaldātu kazarmas. Citadeles centrālā laukuma malā atradās Pētera un Pāvila baznīca, kura bija celta garnizona vajadzībām. To būvēja laikā no 1781. līdz 1785. gadam pēc arhitekta Sigismunda Zēges fon Laurenberga (miris 1788) projekta. Būvdarbus vadīja Kristofs Hāberlands (1750–1803), pilsētas galvenais arhitekts. 1786. gadā Citadelē tika uzbūvēta trīsstāvu ēka, kurā atradās kroņa cietums, slimnīca un vājpātīgo nams (tagadējā Citadeles ielā 7, 5. korpus).

Vēl pēc nepilna gadsimta Citadeles vēsturē notika jauns pavērsiens. 1856. gadā Krievijas valdība atļāva likvidēt Rīgas cietoksni un norakt tā vaļņus, Citadeli pagaidām saglabājot. Tomēr jau 1867. gadā arī Citadelei atcēla cietokšņa statusu, nojaucot tās vaļņus (1872–1875) un apkārtējo teritoriju pārveidojot pēc pilsētas mērnīka R. Štēgmaņa izstrādātā projekta.

Kazarmu ēkas gar bijušā cietokšņa perimetru gan joprojām turpināja izmantot karaspēka vajadzībām. Arī mūsu dienās šeit ir Aizsardzības ministrijas teritorija, kurā atrodas vairākas militāra rakstura iestādes, arī apgāda “Junda” tipogrāfija.

Kā Krievijas cars Aleksejs Mihailovičs aplenca Rīgu?

17. gadsimtā Krievija vēl aizvien cīnījās par savas teritorijas paplašināšanu un izeju pie Baltijas jūras. Ši iemesla dēļ 1656. gadā arī sākās krievu–zviedru karš. Jau pāris gadu agrāk gan Krievija, gan Zviedrija bija sākusi karot ar Poliju un Lietuvu. Rīga un Vidzeme tajā laikā bija Zviedrijas valsts sastāvdaļa, taču pēc Krievijas cara Alekseja Mihailoviča plāniem Daugavas tirdzniecības ceļam ar tā atslēgu Rīgu bija jānonāk Krievijas varā.

Krievu karaspēks paša cara vadībā ieņēma Daugavpili, Koknesi un 23. augustā nonāca pie Rīgas, uzsākot tās aplenkšanu. Cara galvenie spēki izveidoja nometni tagadējā Ķengaraga apvidū, divi citi grupējumi izvietojās pie pilsētas ganībām Sarkandaugavā un netālu un Kobronskansts Torņakalnā.

Bīdamies no karadarbības, Rīgu jau bija atstājuši daudzi iedzīvotāji, patveroties Kurzemē vai vēl tālāk — Zviedrijā, Vācijā. Savukārt no laukiem un priekšpilsētām uz Rīgu bija atbēguši ap 1000 zemnieku un citu ļaužu. Pašas pilsētas militārais spēks kopā ar zviedru garnizonu bija 1800 kājnieku, 2000 jātnieku un 1500 apbruņotu namnieku. Alekseja Mihailoviča rīcībā bija ap 30 000 vīru. Vairākas Krievijas karaspēka daļas šajā laikā jau vadīja ārzemju virsnieki — vācieši, angļi, skoti.

Cars cerēja uz ātriem panākumiem un jau 25. augustā piedāvāja pilsētai kapitulāciju. Tā tika noraidīta. Tad sākās intensīva pilsētas apšaudīšana. Arvien tuvāk pilsētas vaļņiem tika raktas tranšejas, savēlot ciešāk aplenkuma loku. Vairākas bumbas trāpīja Pētera un Jēkaba baznīcām (vēlāk tās iemūrēja šo baznīcu sienās), bet pavisam uz Rīgu esot izšauti 16 000 lielgabala šāviņu.

Kaut arī pašā Rīgā starp pilsētniekiem un zviedru garnizona vadību pastāvēja dažas nesaskaņas, trūka pārtikas, pilsētu apdraudēja slimības, rīdzinieki un zviedru garnizons padoties negrasījās. Bieži tika rīkoti nelieli pretuzbrukumi, bet no gūstekņiem vai pārbēdzējiem rīdzinieki uzziņāja diezgan daudz par pretinieka karaspēka izvietojumu un uzbrukuma plāniem. Tā viens no pārbēdzējiem — cara frizieris! — pastāstīja, kur

Rīgas aplenkšana 1656. gadā

atrodas krievu karaspēka munīcijas noliktava, un kādā naktī zviedru karavīri to uzspridzināja. Cars par to tūlīt uzzināja, jo noliktava bija netālu no viņa telts. Tika aizdedzinātas arī tuvu nometnei izvietotās strūgas. Vēl kāds cits pārbēdzējs 26. septembra naktī pavēstīja, ka karavīriem jau esot izdalīts degvīns un agri no rīta gaidāms triecienuzbrukums. Izšķīrošie uzbrukumi pilsētai gan tika plānoti, tomēr nenotika.

Toties lielāku pretuzbrukumu 2. oktobrī uzsāka zviedri, jau rīta agrumā uzbrūkot krievu nometnei Sarkandaugavā. Krievi cieta sāpīgu zaudējumu — krita ap 800 vīru, un pārējie nometni atstāja. Cara karaspēkā vispār bija sliktā disciplīna, sākās arī sērgas. Izšķīrošās tomēr bija militāra rakstura neveiksmes — neizdevās ieņemt ne Kobronskansti, ne Daugavgrīvas cietoksni, ne bloķēt Daugavas grīvu. Tiesa, Daugavas grīvas bloķēšanai savu palīdzību bija solījuši holandieši un dāņi, taču tā izpalika, līdz ar to Rīgai visu laiku varēja pienākt palīdzība pa jūru.

Novērtējis situāciju, Aleksejs Mihailovičs nolēma Rīgas aplenkumu beigt, un 5. oktobrī krievu karaspēks diezgan lielā steigā Rīgas apkārtni pameta, atstājot daudz kara materiālu un transportlīdzekļu. Rīgas blokāde bija beigusies, tomēr Koknese un Alūksne līdz pat 1661. gadam palika Krievijas varā (Polijas un Lietuvas valstij piederot šā Latgale — līdz pat 1667. gadam).

Krievijā vēl 18. gadsimtā esot bijis pazīstams dziedājums par caru Alekseju Mihailoviču pie Rīgas, kurā cita starpā teikts:

*Jel neliec mums palikt pie Rīgas —
Jau tā mums šī Rīga līdz kaklam,
Līdz kaklam un pāri par galvu.
Baskāji kaili te badu un aukstumu
Esam mēs, nabagi, cietuši diezgan.*

Kāds bija Rīgas statuss no 1561. līdz 1581. gadam?

Maskavijas valdnieka Ivana Bargā karapulku iebrukums Livonijā 1558. gadā drīz vien noveda pie tās sabrukuma. 1561. gada 28. novembrī Viļņā Livonijas ordeņa mestrs Gothards Ketlers un Rīgas arhibīskaps Vilhelms noslēdza t.s. padošanās līgumu (*Pacta subiectionis*) ar Polijas karali un Lietuvas lielkņazu Sigismundu II Augustu. Līdz ar to Rīga formāli atbrīvojās no saviem feodālajiem senjoriem, tomēr pakļauties jaunam kungam rīdzinieki nesteidzās.

Pirmos piedāvājumus padoties karaļa virsvarai Rīga bija saņēmusi jau 1559. gadā, bet, kad 1561. gada septembrī Rīgā norisinājās sarunas par pilnīgu Livonijas ordeņa pakļaušanos Polijas karalim, karaļa sūtnis Nikolajs Radzivils rātsnamā uzstājās ar īpašu runu, kurā skaidroja padošanās lietderību, atteikšanās gadījumā piedraudot ar spēku. Rāte sākotnēji piekrita šai prasībai, taču panāca, ka 8. septembrī Radzivils parakstīja t.s. garantijas rakstu (*Cautio prima Radziwiliiana*), kurā karaļa vārdā solīja, ka pilsētai tiks apstiprinātas tās tiesības un privilēģijas. Tomēr rīdzinieki atteicās pievienoties padošanās līgumam, jo poļi neturēja dotos solījumus. 1562. gada pavasarī N. Radzivils sastādīja otro garantijas rakstu (*Cautio secunda*), kas ne vien atkārtoja iepriekšējā dokumentā teikto, bet arī deva tiesības Rīgai piedalīties poļu karaļa vēlēšanās, kā arī saturēja virkni noteikumu, kam vajadzēja pasargāt Rīgu no tiešas pakļautības Lietuvas lielkņazistei. Rīgas tirgotājiem nebija pieņemama Lietuvas vara vispirms jau tādēļ, ka tās muižnieki tiecās pēc tiešiem sakariem ar Rietumeiropu, tādējādi apdraudot rīdzinieku kā starpnieku peļņu, turklāt militārā ziņā Lietuva bija vājāka nekā Polija, kas kara apstākļos nebija mazsvarīgi. Šoreiz Radzivilam izdevās panākt, ka 17. martā Rīga nodeva karalim t.s. eventuālo zvērestu. Tas nozīmēja, ka zvērests stājās spēkā tikai pēc tam, kad garantijas rakstos iekļautos solījumus būs apstiprinājis gan karalis, gan seims. Dažādu apstākļu dēļ likumīgu spēku zvērests tā arī neieguva. Tādēļ rīdzinieki ne vien atteicās pakļauties Polijai un Lietuvai, kamēr netiks izpildīti visi dotie solījumi, bet arī izvirzīja jaunas prasības, savukārt poļi no savas puses izmēģināja ne tikai sarunas, bet arī visādi

traucēja Rīgas tirdzniecību un nodarbojās ar laupīšanām. Lai apgrūtinātu kuģošanu pa Daugavu, 1567. gadā toreizējais Pārdaugavas hercogistes administrators Jans Hodkevičs lika uzbūvēt upes krastā īpašu nocietinājumu — blokhausu. Par atbildi rīdzinieki sāka bruņoties, un tikai Gotharda Ketlera iejaukšanās novērsa lielu asinsizliešanu.

Turpmākajos gados uz Rīgas kunga godu pretendēja ne viens vien kandidāts, piemēram, Holšteinas hercogs Magnuss, Mēklenburgas hercogs Kristofs, Holšteinas–Gotorpas hercogs Ādolfs u.c. Tomēr reālus panākumus neviens no viņiem neguva. Arī paši pilsētnieki nebija vienoti ārpolitikas jautājumos. Rīgas rāte visumā bija noskaņota turpināt sarunas ar Polijas karali par pakļaušanos, taču ģilžu locekļi atteicās to darīt, kamēr nebūs nojaukts blokhaus, nodrošināta brīva zemesceļu lietošana un atdotas no kuģiem nolaupītās preces. Pēc asām diskusijām pārsvars palika ģilžu pusē. Tāpēc tika nolemts, ka prātīgāk ir sūtīt delegātus nevis pie Polijas karaļa, bet gan pie Sv. Romas impērijas ķeizara, jo rīdzinieki uzskatīja, ka joprojām atrodas lēņtiesiskās attiecībās ar Sv. Romas impēriju, kaut gan uzticības zvērestu ķeizaram bija devuši kādreizējie Rīgas kungi — ordeņa mestrs un arhibīskaps. Tā nu pie ķeizara uz Vīni tika nosūtīts rātes sekretārs Georgs Vīburgs, kuram cita starpā tika uzdots noskaidrot, vai Rīga nevarētu kļūt par impērijas brīvpilsētu kā, piemēram, Brēmene vai Hamburga. Ķeizara atbilde visumā bija pozitīva, taču tālāk par vispārējām frāzēm lieta negāja. Lielākas cerības radās, kad 1575. gada decembrī Rīgā pienāca ziņa, ka poļu magnāti par savu karali ievēlējuši ķeizaru Maksimiliānu II Hābsburgu. Tam par godu visās Rīgas baznīcās tika noturēti pateicības dievkalpojumi, un likās, ka visas problēmas atrisināsies pašas no sevis. Taču drīz vien izrādījās, ka šļahta par karali ievēlējusi Transilvānijas firstu Stefanu Batoriju. Lai beidzot noskaidrotu pilsētas statusu, Rīgas sūtņi 1576. gada sākumā devās pie ķeizara uz Vīni. Maksimiliāns nevēlējās iesaistīties konfliktos ar Batoriju, tādēļ jautājumu par brīvpilsētas tiesību piešķiršanu Rīgai atlika uz vēlāku laiku. Tomēr viņš apstiprināja pilsētas privilēģijas un piešķīra Rīgai tiesības zīmogot dokumentus ar sarkanu vasku, kas tika uzskatīts par īpašu privilēģiju. Livonijas laikā šādas tiesības bija Rīgas arhibīskapam un ordeņa mestram. Rīgas pilsēta sākotnēji izmantoja baltu, vēlāk dzeltenu un, iespējams, zaļu vasku.

Ķeizars Maksimiliāns nomira jau 1576. gada 12. oktobrī, bet uz Polijas un Lietuvas troņa nostiprinājās Stefans Batorijs. Kad 1577. gadā krievu karapulki nonāca Rīgas tuvumā, pilsētnieki iesaistījās karadarbībā poļu pusē. Militārā sadarbība veicināja Rīgas tuvināšanos ar Poliju, turklāt Batorija panākumi karā — sevišķi pēc tam, kad pēc Polockas ieņemšanas 1579. gada septembrī poļu kontrolē faktiski nonāca viss Daugavas ūdensceļš, norādīja, ka agri vai vēl Rīga būs spiesta padoties karalim. Šis brīdis pienāca pēc divu gadu ilgām sarunām — 1581. gada 14. janvārī Stefans Batorijs parakstīja Rīgas privilēģiju kopoju, bet 7. aprīlī Rātslaukumā rāte un namnieki svinīgi zvērēja uzticību Polijas karaļa pārstāvjiem — karaļa sekretāram Janam Demetrijam Solikovskim un notāram Vencelam Agripam. No Sv. Romas impērijas puses uz šo notikumu nekāda reakcija nesevoja, un pēc Rīgas privilēģiju apstiprināšanas Varšavas seimā 1582. gada novembrī pilsēta oficiāli iekļāvās Polijas–Lietuvas valstī.

Tādējādi Rīga, kaut arī neieguva brīvpilsētas statusu, divu gadu desmitu garumā saglabāja savu neatkarību no jebkādām virsvarām. Tāpēc literatūrā šo laiku bieži vien dēvē par brīvpilsētas laiku.

Kāpēc Rīga padevās Gustavam II Ādolfam?

Poļu un zviedru kara laikā (1600–1621) abas karojošās puses labi saprata, ka Baltijā spēš nostiprināties tikai tā valsts, kura valdīs pār Rīgu. Tolaik Rīga pēc Dancīgas bija otrs lielākais tirdzniecības centrs Baltijā un arī svarīgs militāri stratēģiskais punkts, kas no jūras puses aizsargāja gan Daugavas tirdzniecības ceļu, gan arī pieeju Kurzemes hercogistei un Lietuvas lielkņazistei.

Pati Rīgas pilsēta šajā karā līdz pat pēdējai iespējai centās saglabāt uzticību Polijas un Lietuvas valstij, kuras karalim 1581. gadā tā bija zvērējusi uzticību un no kuras teritorijas Rīgas tirgotājiem pieveda daudz preču. Tomēr par visu vairāk rīdzinieki centās pasargāt savu pilsetu, neļaujot to postīt ne svešzemju iebrucējiem zviedriem, ne saviem sabiedrotājiem. Polijas un Lietuvas karaļa Stefana Batorija 1582. gada

14. janvārī apstiprinātās senākās Rīgas tiesības un privilēģijas (*Privilegium Stephaneum*) ļāva neielaiest pilsētā arī sabiedrotos — poļu un lietuviešu karotājus. Tādēļ visu kara laiku Polijas un Lietuvas armijas karavīri pat kritiskos brīžos bija spiesti uzturēties ārpus Rīgas pilsētas nocietinājumiem: Rīgas pili, Daugavgrīvas cietoksnī vai speciāli iekārtotās nometnēs.

Rīga nepaļāvās tikai uz Polijas un Lietuvas armijas aizsardzību un līdz ar pirmajām kara dienām gatavojās aizstāvēties: modernizēja nocietinājumus, darināja ieročus, uzkrāja pārtikas rezerves. Pilsētu sadalīja četros kvartālos un katrā iecēla kvartālkungu, kas komandēja apbruņotos namniekus, zeļļus, nevācu zemessargus un pilsētas algotņus.

Vairāk nekā divus gadu desmitus ilgo cīņu laikā tieši pret Rīgu tika vērsti trīs lieli uzbrukumi. Pirmo divu aplenkumu laikā — 1601. un 1605. gadā — rīdzinieki ar sabiedroto poļu un lietuviešu atbalstu varonīgi cīnījās un atvairīja zviedru armiju no pilsētas nocietinājumu vaļņiem. Tas pasargāja Iekšrīgu no tiešas karadarbības un postījumiem, arī zviedru raidītie lielgabalu šāviņi nebija precīzi un reti nodarīja lielāku postu.

Rīgas aizstāvji tāpat cerēja atvairīt arī trešo zviedru uzbrukumu pilsētai. Vēl pamiera laikā līdz rīdziniekiem nonāca satraucošas ziņas, ka Zviedrija reorganizē savu armiju un apmāca arvien jaunus karavīrus. Rīdzinieki griezās pēc palīdzības Varšavā, un arī pati pilsēta sāka gatavoties gaidāmajai cīņai. Taču sagatavošanās darbi vēl nebija pabeigti, kad 1621. gada 24. jūlijā karaļa Gustava II Ādolfa vadītā kara eskadra ar 148 kuģiem devās ceļā. Stipra vētra pie Kolkas raga gan novirzīja zviedrus no mērķa un lika tiem piestāt Pērnāvā. No turienes flote un daļa karavīru devās uz Rīgu. 1. augustā viņi sasniedza Daugavas grīvu un ierīkoja nometni Mīlgrāvja apkaimē. 9. augustā pa sauszemes ceļu no Pērnavas ieradās pats Gustavs II Ādolfs ar pārējām armijas daļām un pavēlēja gatavoties Rīgas ieņemšanai. Lokveidā ap pilsētu zviedri uzcēla vairākas skanstis un izvietoja artilēriju. 12. augustā zviedru karalis ar ziņnešiem nosūtīja uz Rīgu trīs vēstules, kurās aicināja pilsētniekus padoties. Viena no vēstulēm bija adresēta pilsētas rātei, otra — abām ģildēm un visai pilsētas kopienai, bet trešā melngalvju vecākajiem un visiem ārzemju tirgotājiem, kapteiņiem un jūrniekiem, kas tolaik vēl atradās pilsētā. Taču Rīga atteicās uzsākt

sarunas bez sava patrona Polijas karaļa Sigismunda III piekrišanas. Rīdzinieki vēl cerēja, ka laikus saņems palīdzību un zviedriem arī šoreiz neizdosies pilsētu ieņemt.

Sākumā, kamēr zviedri vēl cēla nocietinājumus, Rīgas aizstāvji guva panākumus, apšaudot zviedrus no lielgabaliem un neļaujot nostiprināties Daugavas salās iepretim pilsētai. Rīdziniekiem pat izdevās nogremdēt dažus uzbrucēju kuģus. Tomēr pilsētnieku spēki bija par vājiem, lai uzbruktu zviedru skanstīm. Augusta vidū zviedri ieņēma Sarkano torni Pārdaugavā un no turienes sāka apšaudīt Rīgas kuģus: vienu nogremdēja, bet atlikušie paglābās Rīdziņā. Zviedri ierīkoja nocietinājumus arī Pārdaugavā pie Jelgavas ceļa, aizšķērsojot ceļu poļu karaspēkam, ja tas steigtos pilsētai palīgā. 30. augustā poļu un lietuviešu papildspēki tomēr ieradās Pārdaugavā, taču, redzot zviedru armijas pārspēku, atkāpās uz Lietuvu. Rīgas aizstāvji palika vieni pret vairāk nekā četras reizes lielāko un spēcīgāko zviedru armiju. Rīdzinieku četri kuģi tāpat nespēja līdzvērtīgi cīnīties ar zviedru floti, un Rīgai arī nebija karotāju, ko sūtīt uzbrukumos ārpus pilsētas nocietinājumiem.

Jau augusta beigās Rīga bija pilnībā aplenkta. Pilsētu no sauszemes apņēma zviedru blokādes nocietinājumi, bet ienaidnieka laivas Daugavā neļāva latviešu zvejniekiem un pārcēlājiem piekļūt pilsētai. Arī Rīgas apšaude kļuva arvien intensīvāka, un šoreiz šāviņi daudz precīzāk sasniedza mērķi. To panākt zviedriem palīdzēja kāda Rīgā dienējuša holandiešu inženiera zīmēts pilsētas nocietinājumu plāns, kuru viņš bija nodevis Gustavam II Ādolfam. 14. septembrī rīdzinieki beidzot piekrita doties uz zviedru nometni un sākt sarunas. Tomēr rīdzinieki vēl joprojām negribēja padoties zviedru karalim. Pēc sarunām atvadoties, Gustavs II Ādolfs ieteica Rīgas sūtņiem apskatīt pilsētas nocietinājumu vaļņus, kurus zviedri gatavojās uzspridzināt. Zem vaļņa paraktā tunelī tie jau bija novietotojuši 24 mucas pulvera. Pēc šīs nelīelās "ekskursijas" rīdzinieki, zaudējuši cerības uz solīto Polijas un Lietuvas atbalstu, jau nākamajā dienā nolēma padoties zviedriem, lai paglābtu Rīgu no izpostīšanas.

Gustavs II Ādolfs 16. septembrī pa Šāļu vārtiem svinīgi iejāja Rīgā un devās uz Pētera baznīcu, kur noklausījās mācītāja Hermaņa Samsona sprediķi. 25. septembrī pilsētas rātslaukumā notika svinīga

ceremonija. Rīgas rāte zvērēja uzticību Zviedrijas karalim un pasniedza viņam pilsētas atslēgas. Savukārt Gustavs II Ādolfs svinīgi apstiprināja Rīgas senākās tiesības un privilēģijas — *Regis Gustavi Adolphi corpus privilegiorum civitatis Rigensis*. Tā poļu valdīšanas laikus Rīgā nomainīja zviedru laiki.

Kā hercogs Jēkabs apdraudēja Rīgas tirgotāju ienākumus?

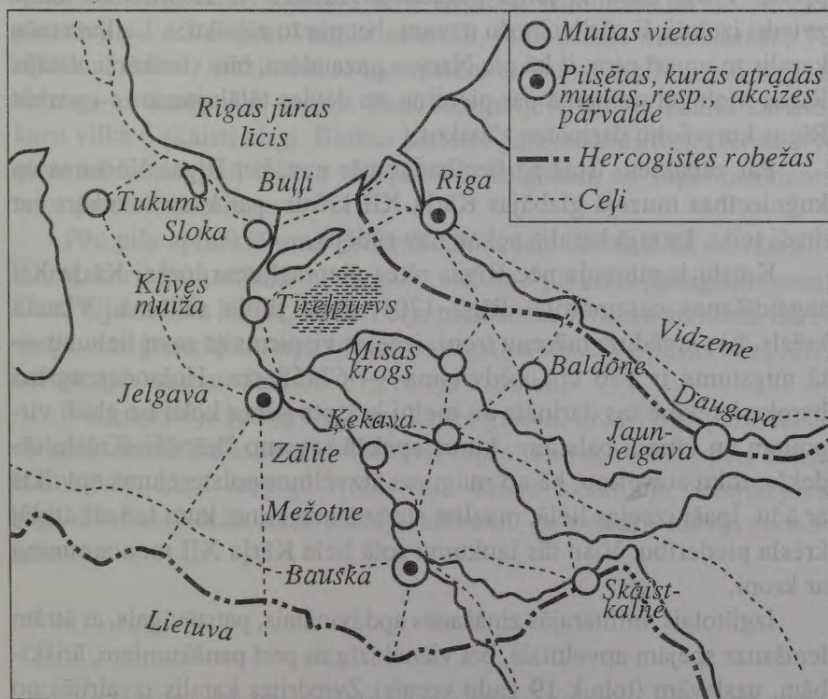
Kurzemes ārējās tirdzniecības devums, salīdzinot ar Rīgu, nebija liels. 17. gadsimtā Kurzemes eksporta apjoms bija aptuveni 7% no tā preču daudzuma, kas tika izvests no Rīgas ostas. Taču Rīgas tirgotāji uzskatīja Kurzemes hercogisti par nopietnu konkurenti saviem darījumiem. Lai aizstāvētu savas intereses, Rīga panāca, ka pilsētai par labu tika piešķirtas vairākas privilēģijas un noslēgti tai izdevīgi līgumi. To mērķis bija novirzīt eksporta preču izvešanu no Kurzemes ostām uz Rīgas ostu. Piemēram, 1615. gadā Rīgas un Kurzemes līgumā hercogiēm bija jāapsola, ka tie neaizkavēs preču pievešanu Rīgai no hercogistes un Lietuvas pa sauszemes ceļu un turklāt vēl samazinās pārcelšanās un tiltu maksu.

17. gadsimta divdesmitajos gados aizsākās slavenie muitas un tirdzniecības strīdi starp Rīgu un Jelgavu. 1623. gadā Rīga noteica augstu muitas maksu visām precēm, kas tika vestas pa ūdens ceļu caur Jelgavu. Cīņu par Kurzemes, sevišķi Jelgavas, tirdzniecības atbrīvošanu no Rīgas diktāta uzsāka hercogs Jēkabs. Viens no hercoga veiktajiem pasākumiem bija muitas sistēmas reorganizācija. Līdz pat 17. gadsimta vidum muiža Kurzemes hercogistē saglabāja veco nodevu raksturu. To iekasēja kā atlīdzību par ceļu, tiltu, pārceļtuvju un citu objektu izmantošanu vai apsardzi. Sākotnēji muižu kā satiksmes nodokli maksāja tikai abās jūras pilsētās — Ventspilī un Liepājā. Laikā no 1646. līdz 1650. gadam hercogs Jēkabs izdeva īpašus muitas un akcīzes likumus. Tie pārvērtā muižu par robežu nodokli, kam vajadzēja kalpot vietējās produkcijas aizsardzībai un veicināt pašmāju amatniecību, tirdzniecību un citas nozares. Lai sekmētu Jelgavas tirdzniecību,

hercogs izveidoja veselu muitnīcu tīklu tā, ka visas hercogistes un Lietuvas eksporta preces uz Rīgu tika muitotas. Hercoga muitas punkti atradās Bauskā, Mežotnē, Skaistkalnē, Jaunjelgavā, Baldonē, Ķekavā, Zālītē, Jelgavā, pie Misas kroga, Klīves muižā, Tukumā un Slokā. Līdz ar to izdevīgāki kļuva Jelgavas un pārējo Kurzemes hercogistes ostu pakalpojumi. Vienīgi kokmateriālus joprojām ērtāk bija vest caur Rīgu, jo ar to saistīja labāks ūdensceļš — Daugava.

Lai padarītu Jelgavas ostu neatkarīgu no Rīgas, hercogs Jēkabs uzsāka kanālu būvi. Pēc to izbūves darbu pabeigšanas preces varētu transportēt pa Daugavu līdz Jersikai, tad pa Eglaini, "jauno kanālu", Susēju, Mēmeli un Lielupi uz Jelgavas ostu un tālāk atkal pa Lielupi, jaunizrakto "Slokas grāvi" un Kaņiera ezeru caur Kauguru ostu uz jūru. Iecerēto kanālu rakšanai tomēr trūka piemērotas tehnikas, un arī

No 1646. līdz 1650. gadam Zemgalē ierīkotas muitas punkti

slūžas kanālu savienošanai pirmo reizi tika uzbūvētas tikai 1759. gadā. Tehniskās grūtības un arī Zviedrijas karaļa protesti, aizstāvēt Rīgas intereses, piespieda kurzemniekus pārtraukt iecerētos kanālu rakšanas darbus. Tā hercogam neizdevās novirzīt kokmateriālu transportu cauri Kurzemei.

Bet Rīgas tirgotājiem izdevās izvairīties no briesmām, kas apdraudēja viņu naudas makus.

Kādi notikumi Rīgā saistās ar Kārļa XII krēslu?

Ziemeļu kara (1700–1721) sakarā par Zviedrijas karali Kārli XII tiek stāstīta leģenda, ka viņš kaujā pret sakšiem Spilves plāvās 1701. gada 9. jūlijā pazaudējis zābaku. Ir zināms, ka kaujā zviedri izcīnījuši pārliecinošu uzvaru, bet par to zābaku... Laikam taču karalis to un arī otru, it kā pie Narvas pazaudēto, būs vienkārši atstājis Rīgas Melngalvju namā par piemiņu un devies tālāk jaunos — varbūt Rīgas kurpnieku darinātos zābakos.

Par zābakiem īstas pārliecības tomēr nav, bet Rīgas Vēstures un kuģniecības muzejā glabājas Kārļa XII krēsls, par kuru savukārt var droši teikt, ka tajā karalis nekad nav sēdējis.

Krēslu izgatavoja pēc Rīgas rātes pieprasījuma īpašai Kārļa XII sagaidīšanas ceremonijai Rīgā 1701. gada jūlija sākumā. Vizuāli krēsls, kas atgādina mērenu troni, izceļas vispirms ar savu lielumu — tā augstums ir 136 cm, sēdvirsmā — 67x58 cm. Holandes agrīnā baroka ietekmē tas darināts no melni krāsota bērza koka uz gludi virpotiem un vītiem balstiem, kurus apakšā savieno šķērsiši. Krēsla sēdekļa, roku atzveltni, kā arī muguras atzveltnes polsterējums apvilts ar ādu. Īpaši izceļas lielā, mazliet atgāztā atzveltnē, kura tad arī atklāj krēsla piederību. Visu tās laukumu rotā liela Kārļa XII monogramma ar kroni.

Izglītotais, militārajās zināšanās apdāvinātais, patstāvīgais, ar ātrām lemšanas spējām apveltītais, bet vienaldzīgais pret panākumiem, ārišķībām, uzslavām (tolaik 19 gadu vecais) Zviedrijas karalis izvairījās no

paredzētajām uzņemšanas svinībām Rīgas rātē. Rīgā viņš iejāja agrā rīta stundā pa Smilšu vārtiem un ātri devās uz Doma baznīcu. No tās torņa viņš pavēroja poļu-sakšu karaspēku Pārdaugavā un četros no rīta jau deva pavēli saviem 7000 karavīriem dūmu aizsegā laivās celties pāri Daugavai.

Karaļa krēsls Rīgas rātē palika brīvs, bet ne uz ilgu laiku. Rīgai Ziemeļu karš beidzās jau 1710. gadā, un 14. jūlijā rīdzinieki bija spiesti svinīgi sagaidīt cita valdnieka — Pētera I — sūtni ģenerālfeldmaršalu Šeremetjevu un nodot tam uzticības zvērestu. Šo notikumu ir aprakstījis Pētera skolas skolotājs Helms grāmatā par Rīgas aplenkšanu 1709. un 1710. gadā.

14. jūlijā pulksten 8.00 no rīta sākās svinīgs gājiens uz Rīgas pili, kur Vidzemes muižnieki nodeva savu uzticības zvērestu. Gājiena sākumā zirgos parādījās 40 grenadieru ar virsniekiem priekšgalā, tiem sekoja 16 ievērojamu kungu kalpotāji zirgos, 36 bagātīgi rotāti zirgi, neskaitāmas greznas karietes ar 6 zirgiem, namnieku un bruņinieku pārstāvji — arī zirgos, vairāki ģenerāļi, feldmaršala miesassardze 72 cilvēku sastāvā, muzikanti ar trompetēm un bungām dzeltenos tērpos, to zirgi ar dzeltenām segām. Pats Šeremetjevs sēdēja zeltītā karietē, kuru vilka 6 skaisti zirgi. Blakus karietei gāja sulainis turku tērpā. Viņiem iebraucot pili, izšāva visi pilsētas lielgabali, un superintendants teica pateicības runu.

Pēc pils apmeklējuma ģenerālfeldmaršals devās tālāk uz rātslaukumu, kur bija uzstādīts ar sarkanu audumu pārklāts paaugstinājums. Uz tā bija nolikts krēsls, kas arī bija pārklāts ar sarkanu audumu. Šeremetjevs ar ģenerāļiem nostājās uz paaugstinājuma. Vispirms nāca rāte, tad vecajie un namnieki un arī zvērēja uzticību.

Viss norisēja ļoti grezni, bet kāpēc gan tas krēsls bija pārklāts ar sarkanu samta baldahīnu? Vienkārši tāpēc, ka tas bija tas pats Kārļa XII krēsls, kuru taupīgā Rīgas rāte šoreiz izmantoja Šeremetjeva sagaidīšanai. Nācās tikai paslēpt atzveltni ar zviedru karaļa monogrammu.

Ar ko ievērojama Lucavsala?

Vai zināt, kur ir Lucavdaugava? Braucot pa Salu tiltu no Pārdaugavas Rīgas virzienā, ir redzama ap 200–250 m plata upīte, ko dēvē par Sauso Daugavu jeb par Mazo Daugavu, lai gan pa to noplūst nepilna ceturtdaļa mūsu likteņupes ūdeņu. Tā ir Lucavdaugava, bet pati Lucavsala iegulusi starp Sauso Daugavu un Bieķengrāvi. Kādreiz tā bijusi niecīga saliņa, bet ar laiku, Daugavas ūdeņiem mainot krastu apveidus, Lucavsala saplūdusi ar Eka un Roņu salām, ar Jumpravsalu un Tomsalu. Patlaban tā ir 2 km gara un līdz 1 km plata.

Tālā pagātnē saliņa kādu laiku piederējusi ordeņa mestram, bet kopš 1559. gada — privātpersonām, kas vairākkārt mainījušās. 17. gadsimtā salu ieguva Hanss Lucovs. Tad arī sala mantoja savu tagadējo vārdu.

Salai ir sava vēsture vairāku gadsimtu garumā. Kā senās hronikās stāstīts, salā atradusies šķēpnešu ordeņa bruņinieku maģistra dzimtmuiža, tajā ne reizi vien risinājušies daudzām valstīm svarīgi notikumi. Arī mūsu gadsimtam tuvākos laikos.

1700. gadā Ziemeļu karš skāra ne vien Rīgu, bet arī Lucavsalu. Pēteris Pirmais “sita” logu uz Eiropu — meklēja pieeju jūrai.

1701. gadā, kad Rīga atradās zviedru rokās, Krievijas sabiedroto — Saksijas un Polijas — karaspēks bloķēja Rīgu no Daugavas kreisā krasta puses. Krievu armijas virspavēlnieks Reppins tam sūtīja palīgā 400 vīrsnieku un karavīru lielu vienību, kas izcēlās Daugavas krastā un nostiprināja savas pozīcijas Lucavsalā.

Kad Zviedrijas karalis Kārlis XII Spilves plāvās sakāva sabiedroto spēkus, tie bēga, bet krievu vienība Lucavsalā palika. Aplenktajai vienībai piedāvāja padoties, taču vīri atsacījās. 1701. gada 9. jūlija naktī 600 zviedru kareivju pārcēlās uz salu. Kaujā piedalījās arī kavalērija un pat lielgabali. Visi 400 drošminieki gāja bojā...

Pēc 186 gadiem nejaušs salas apmeklētājs ieraudzījis necilu plāksni. Uz tās vācu valodā bijuši tikko salasāmi vārdi: “400 krievu piemiņai, kuri šeit gāja bojā 1701. gada 10. jūlijā.”

1891. gadā par saziēdotiem līdzekļiem šajā vietā uzstādīja obelisku. Sarkanā granītā iekalts slāviskais raksts: “Četrsimt krievu kareivju piemiņai, kas krita varoņu nāvē, aizstāvēt salu 1701. gada 10. jūlijā.”

Ilgus gadus Lucavsala bija slavena ar kupliem, ziedošiem mazdārziņiem. Pēc 1991. gada arī Lucavsalai izstrādāja attīstības un apbūves shēmu. Divarpus tūkstoši dārziņu apsaimniekotāju palika neziņā. Pašreiz to skaits ir sarucis, taču Lucavsalā joprojām raisa pumpurus jo koši ziedi, nogatavojas āboli un ķirši un, spītējot laika zobam, stāv cīnītāja par Latvijas brīvību un neatkarību Gunāra Astras dzimtas īpašums — senlaicīga ēka. Ne visai tālu kuplo Rīgas pilsētas visresnākā dižliepa, kuras apkārtmērs ir 6 m. Tuvumā aug divas dižvīksnas. Divstumbu kokam, kura apkārtmērs ir 5,45 m, ir varens dobums.

Drīz tiem pievienosies ozolu birzs, kas saglabās Gunāra Astras piemiņu laiku laikos, jo ozols ir mūžības koks.

*Piemineklis Lucavsalā
1701. gadā kritušajiem
krievu karavīriem*

Ar ko senās Rīgas dzīvē ievērojams 1765. gads?

Tā laika Rīga bija ievērojams tirdzniecības centrs. Gadsimtu ritumā bija nostiprinājies likums, ka neviens nedrīkstēja pārdot Rīgā savu preci, ja par starpnieku nebija kāds no vietējiem vācu tirgoņiem. Vācu tirgotāji bija apvienojušies Lielajā ģildē, savukārt vācu cunfšu meistari — Mazajā ģildē. Gan vieni, gan otri rūpīgi sargāja savas privilēģijas, un nevācu amatnieki vai tirgotāji nevarēja kļūt par vienas vai otras ģildes locekļiem. Šādu kārtību stingri atbalstīja arī pilsētas rāte un tiesu instances.

1765. gada 11. oktobrī notika jaunuzceltā Rātsnama atklāšanas svinības. Priviliģētās šķiras jutās pilnīgā drošībā, jo... nebija apjautušas to sūdzību lavīnu, kas plūda uz Pēterburgu par viņu patvaļu.

Tāpēc, kad 1765. gada 31. decembrī no Pēterburgas pienāca pavēle rātei publicēt jaunu tirdzniecības likumu, kuru bija izstrādājusi īpaši šim nolūkam izveidotā komisija, privilēģētajās aprindās izcēlās panika.

Jaunais likums atņēma Rīgas rātei tiesības izdot rīkojumus tirdzniecības lietās bez ģenerālgubernatora piekrišanas.

Tāpat visiem zemniekiem Rīgā atļāva norādītās tirgus vietās brīvi tirgoties — pārdot savas preces bez uzspiestās vācu tirgotāju starpniecības.

Tādējādi 1765. gads Rīgai kļuva ne vien par nozīmīgu lūzuma gadu tirdzniecības jomā, bet arī par nozīmīgu vietējo iedzīvotāju saimnieciskās dzīves augšupejas aizsākumu.

Reizē ar jaunā tirdzniecības likuma spēkā stāšanos skaidrāk iezīmējās arī feodālisma iziršanas process pilsētas ekonomiskajā un politiskajā dzīvē.

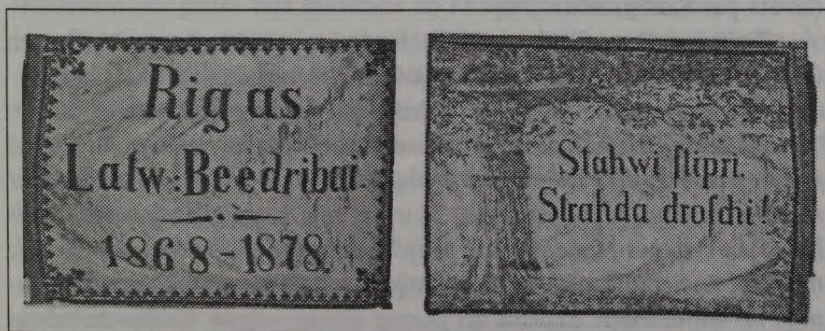
Kā izveidojās Rīgas Latviešu biedrība?

Rīgas Latviešu biedrība — tā dēvētā “Māmuļa” — dibināta 1868. gadā. Sākumā tā izveidota kā palīdzības organizācija ziedojumu vākšanai, lai palīdzētu igauņiem pēc 1867. gada neražas. Līdzās palīdzības komitejai darbojās arī dāmu komiteja, kas vēlāk pārveidojās par Rīgas Latviešu labdarības biedrību. Lai savāktu naudu trūkcūcietējiem, abas komitejas sarīkoja pirmo latviešu teātra izrādi, uzvedot Jaunā Stendera “Žūpu Bērtuli”.

Vēlāk palīdzības komiteju pārveidoja par Latviešu biedrību, kuras pirmais priekšsēdētājs bija Bernhards Dīriķis, bet viņa vietnieki — Rihards Tomsons un Jānis Baumanis. No 1868. gada beigām biedrība izdeva savu laikrakstu “Baltijas Vēstnesis”, kura redaktors bija B. Dīriķis.

Rīgas Latviešu biedrības darbības pamatā bija divi uzdevumi — izglītošanas darbs un labdarības akcijas. Pirmajos 25 pastāvēšanas gados “Māmuļa” darbojusies īpaši auglīgi. Ādolda Alunāna vadībā biedrības paspārnē tika izveidots pirmais latviešu teātris. Pēc biedrības iniciatīvas sarīkoti pirmie un arī nākamie vispārējie latviešu Dziesmu svētki. Dažādās komisijas literatūras, vēstures, izglītības u.c. jomās devušas nozīmīgu ieguldījumu latviešu kultūras attīstībā. Jautājumu izskaidrošanas vakari, palīdzība latviešu skolām, biedrības muzeja iekārtošana, derīgu grāmatu apgādāšanas komisijas nodibināšana, latviskas ortogrāfijas izveidošana u.c. ir apliecinājums sekmīgai biedrības darbībai.

Rīgas Latviešu biedrības karogs

Latviešu biedrība bija pirmā, kas centās latviešus apliecināt citām tautām, piedaloties starptautiskās sacensībās, izstādēs. Godināts tika arī svešautiešu devums Latvijas kultūras laukā. Piemēram, 1869. gada rudenī tika uzstādīts piemiņas akmens Garlibam Merķelim.

Pirmā biedrības nama atrašanās vieta bija Ārriģas Kaļķu ielā 3 Blossfelda viesnīcā (tag. Tērbatas ielā), bet jau 1870. gadā pēc arhitekta J. Baumaņa meta uzcēla "*latviešu namu*", kas 1908. gadā nodega ugunsgrēkā. Jaunais nams celts 1910. gadā pēc Eižena Laubes projekta.

Rīgas Latviešu biedrība darbojās 72 gadus, tad sekoja 49 gadu pārtraukums, bet 1989. gadā tā atjaunota. Tā atkal ir brīvprātīga sabiedriska organizācija, kuras mērķi ir sargāt latviešu tautas kultūras, valodas un ieražu pastāvēšanu, saglabāt vēsturiski izveidojušos dzīves veidu, veicināt savu biedru izglītību, labklājību un sabiedrisko aktivitāti, palīdzēt studējošajai jaunatnei un trūcīgajiem, kā arī sekmēt latviešu valodas un kultūras apgūšanu cittautiešiem.

Rīgas Latviešu biedrība aktīvi iesaistās sabiedrības kultūrdzīves atveseļošanā.

Kura ir viena no garākajām un likumainākajām ielām Vecrīgā?

Senajā Rīgā bija tāda tradīcija — katras nozares amatnieki apmetās vienuviet. Tā rīkojās arī kalēji. Līdz pat 17. gadsimtam viņi cīlāja savus amatrīkus tagadējās Rozēna ielas garumā. Toreiz tā dēvēta par Kalēju ielu.

Taču sendienu Rīga sastāvēja no koka celtnēm, kurās bieži vien ieklupa "sarkanais gailis". Tā notika arī 1215. gadā.

Aprakstot šo ugunsgrēku, Indriķis savā Livonijas hronikā raksta: "*Un Vastlāvju laikā nakts klusumā izcēlās liels ugunsgrēks Rīgas pilsētā un nodedza pilsētas pirmo daļu, t.i., kas pirmā bija uzcelta un ar mūriem apjota, sākot no Svētās Marijas katedrāles, kas sadega līdz ar lielajiem zvaniem, līdz bīskapa pilij, kopā ar piegulošiem namiem līdz ordeņa baznīcai.*" Lūk, pēc šī ugunsgrēka, kad Rīgu kārtējo reizi atjaunoja un paplašināja, uzberot arī jaunus aizsargvaļņus, kalēju darbnīcas

pārvietoja uz starpvaļņu joslu. Un turpmāk kalēji drīkstēja strādāt tikai tur, jo kalēju smēdēs kurējās atklāta uguns. Spēcīgie vīri dārdināja smagos veserus, traucējot apkārtnes mieru.

Jaunajā vietā Ridzenes krastā kalēji apmetās pie Rīgas aizsargmūra sienas. Drīz vien rīdzinieki atskārta, ka būvēt jaunas ēkas pie aizsargmūra sienas ir ļoti izdevīgi, jo nevajadzēja celt aizmugurējo sienu. Vēl mūsdienās šo sienu senajām Kalēju ielas mājām veido kādreizējo pilsētas nocietinājumu mūris.

Senos laikos un vēl mūsu gadsimta pirmajos gadu desmitos Kalēju iela tika uzskatīta par romantisku pastaigu vietu. 19. gadsimtā un arī 20. gadsimta sākumā to sauca par Lielo Kalēju ielu. Tagadējo Kalēju ielas vārdu tā atguva 1938. gadā.

Vēl joprojām Kalēju ielā ir daudz senu namu, kuri ietverti vēstures un arhitektūras pieminekļu sarakstā. 1999. gadā vecākajam namam (ar numuru 57) apritēja 260 gadu. Vienā no ielas likumiem (starp 13. un 15. namu) atrodas savdabīga velvēta ieeja sirmsenajā Jāpasētā. Bet starp Kalēju ielas 9. un 11. namu visā aizgājušo gadsimtu krāšņumā slejas 1435. gadā būvētie Konventa sētas nami. Šajā īpatnējā Vecrīgas stūrīti daudzi gadsimti atstājuši savas "vizītkartes". Jau 1202. gadā Konventa sētas vietā atradusies Zobenbrāļu ordeņa pils. To nopostīja 1297. gadā. 14. gadsimtā bijušās pils vietā tapa Svētā Gara konvents. Tā bija labdarības iestāde — 260 m² plašajā Konventa sētā atradās rātskunga Kampenhauzena 1492. gadā dibinātā sieviešu patversme. Sākotnēji tajā mitinājās nabadzīgo slāņu sievietes ar bērniem (atraitnes). Taču drīz vien skaisto celtni sāka izmantot ģilžu locekļu piederīgie. Kampenhauzena nabagmāja pastāvēja arī Latvijas pirmās brīvvalsts laikā. 20. gadsimta trīsdesmitajos gados tajā mitinājās ap 18 aprūpējamo personu.

Ja vēlreiz ieskatāmies aizritējušajos gadsimtos, tad jāatceras, ka 15. gadsimta beigās Konventa sētā uzcēla vēl vienu namu — Pelēko māsu patversmi. Tajā iekārtoja dziednīcu un mītni slimnieku kopējam.

Pelēko māsu savienības pirmsākumi iesniedzas tālā pagātnē — tā ir pati senākā zināmā sieviešu labdarības organizācija, kuras mērķis bija slimnieku kopšana.

Katrs gadsimts Konventa sētā ir atstājis savas iezīmes. 16. gadsimtā Svētā Gara konventam piederēja sešas dzīvojamās ēkas un vienpadsmit noliktavas.

17. gadsimtā starp Kalēju un Skārņu ielu ierīkoja caurbrauktuvi, kuru nosauca par Svētā Gara pasāžu.

Turpmākajos gadsimtos tika būvētas vēl citas jaunas patversmes, dzīvojamās mājas un noliktavas.

Labdarības iestādes Konventa sētā pastāvēja līdz 20. gadsimta četrdesmitajiem gadiem, t.i., līdz Latvijas okupācijas laikam.

Kalēju iela — viens no krāšņākajiem un savdabīgākajiem Vecrīgas vaibstiem. Tajā visā 575 m garumā ir daudz senatnes liecinieku.

Diemžēl tajā saglabājušies arī grausti, kas gaida vērīgus un saudzīgus atjaunotājus. Kalēju iela un tās vecvecie nami glabā ne vienu vien noslēpumu un neatrisinātu mīklu. Tie ir nami ar mistiskām pazemes ejām pagrabstāvos, ar nišām, kurās atrasti cilvēku skeleti... Savulaik par vairākiem šādiem namiem laikrakstu slejās bija lasāmi izdomas pārbagāti raksti...

Kā radies Šarlotes ielas nosaukums?

Liela daļa Rīgas ielu savā nosaukumā glabā kādu vēsturisku notikumu, kādu senu vaibstu no tāliem gadsimtiem. Tieši tie ielu vārdi, kuri mums šodien pirmajā brīdī šķiet sveši un nesaprotami, slēpj sevī dziļu un interesantu saturu, vērtīgu izziņas materiālu.

Viena tāda iela mums vēstī, ka starp samērā daudzajiem Rīgas “kalniem” un “grāvjiem” kādreiz ir bijusi arī “ieleja”. Tā ir pašlaik tikai aptuveni 0,6 km garā iela, kura deviņdesmito gadu sākumā atguva seno nosaukumu — Šarlotes iela. Agrāk tā bijusi daudz garāka.

Īsumā tās vēsture. 19. gadsimtā toreizējā Pēterburgas priekšpilsētā bijušas trīs Ganību ielas un trīs Lēģeru ielas*. Sakārtojot Rīgas ielu

* Lielā Lēģeru un Mazā Lēģeru iela atradās Pārdaugavā, Āgenskalna rajonā; 1923. gadā tās pārdēvētas attiecīgi par Lielo Nometņu un Mazo Nometņu ielu. Šeit minētā Lēģeru iela (krievu val. *Lagerņaja*) sākās no Lazaretēs (tag. Kr. Valdemāra) ielas un sniedzās līdz Lielajai Pirts (tag. Kr. Barona) ielai; šodien tās vietā praktiski ir divas ielas — Šarlotes un Matīsa ielas (abi nosaukumi kopš 1885. gada).

nosaukumus, 1885. gadā 3. Ganību ielu un Lēģeru ielas daļu no “Šarlotes ielejas” līdz Aleksandra ielai (tagad Brīvības iela) nosauca par Šarlotes ielu, jo viena sākās, bet otra veda gar “Šarlotes ieleju”. Kas bija “Šarlotes ieleja”? 18. gadsimtā aiz Rīgas priekšpilsētu nocietinājumiem atradās lauku saimniecības — muižiņas. Vienu no tām, kas atradās tagadējās Kr. Valdemāra un Duntess ielas rajonā, sauca par “Šarlotes ieleju”. Jau 1806. gadā tur ierīkots skaists dārzs. 1816. gadā savā īpašumā to ieguva dārznieku Vāgneru dzimta, un ar laiku tā kļuva par ievērojamu dārzu mākslas paraugu, ko pazina pat aiz cariskās Krievijas robežām. Daudzi ārzemnieki ieradušies Rīgā tikai tādēļ, lai apskatītu slaveno “Šarlotes ielejas” dārzu. Rīdzinieki to varējuši apskatīt bez maksas. Dārzu savās bērības atmiņās aprakstījis Rīgā dzimušais Āfrikas pētnieks Georgs Šveinfurts. Viņš to nosauca par ainavu dārzu paraugu, kam līdzīga nav “ne ziemeļos, ne austrumos”. Šveinfurts to salīdzināja ar botānisko dārzu, jo lielajās siltumnīcās auguši tropu zemju augi. Pašlaik vienīgi ielas vārds glabā atmiņas par skaisto dārzu, kas pastāvēja līdz Pirmajam pasaules karam. No 1954. gada par Šarlotes ielu sauca tās daļu no Kr. Valdemāra līdz Brīvības ielai. 1985. gadā ielu nosauca aktrises Lilitas Bērziņas vārdā, bet jau deviņdesmitajos gados tika atjaunots senais vēsturiskais Šarlotes ielas nosaukums.

Kad Rīgu apmeklēja Vācijas ķeizars?

Mūsu Rīga nekad nav sūdzējusies par prominentu citautu apmeklētāju trūkumu. Latvijas sirdī ieradušies Polijas karalis Stefans Batorijs, Zviedrijas karaļi Gustavs II Ādolfs un Kārlis XII, kā arī Krievijas cars Pēteris Lielais — diemžēl visi ar uguni un zobenu. Cars Nikolajs II un Zviedrijas karalis Gustavs V Ādolfs — bez tā. Bet atkal ar uguni un zobenu Vācijas pēdējais imperators Vilhelms II (1859–1941).

Viņa karapulki, kas jau divus gadus no dažu desmitu kilometru attāluma bija metuši kārus skatienus uz latvju zemes metropoli,

1917. gada 19. augustā (pēc vecā stila) pārgāja ģenerālužbrukumā Rīgai. Pulksten piecos rītā vācu artilērija sāka apšaudīt krievu pozīcijas Daugavas labajā krastā. Jau priekšpusdienā ienaidnieks īsā laikā uzcēla pāri Daugavai trīs tiltus no iepriekš sagatavotiem pontoniem.

Vācu pulki devās pāri upei un draudēja ielenkt visu krievu 12. armiju. Rīgā sākās nekārtības un sajukums.

Atkal lielā steigā virspavēlniecība sūtīja cīņā vienīgo kaujas spējīgo karaspēku — latviešu strēlniekus. Pie Mazās Juglas vācu izlases vienībām pretī stājās II latviešu brigāde. Tai bija jāglābj bēgošā krievu armija no ielenkuma un iznīcināšanas. Galvenais ienaidnieka trieciens bija jāiztur 5. Zemgales strēlnieku pulkam, kuru komandēja pulkvedis Jukums Vācietis. Vāciešu uzbrukumu atbalstīja spēcīga artilērija un lidmašīnas, zemgaliešu rīcībā bija tikai viens smagais un daži viegie lielgabali.

Nežēlīgā un asiņainā cīņā 26 stundas no vietas Zemgales pulks atsita nepārtrauktos vācu uzbrukumus. Tādā kārtā 12. armija paspēja atkāpties no Rīgas un izglābties no sagūstīšanas.

Kurzemes vācu valdes ziņu lapa "Dzimtenes Ziņas", kas iznāca jau kopš 1915. gada okupētajā Jelgavā, ievadrakstā "Rīgas ieņemšana" rakstīja: "*Pie vakara [21. augustā] pilsētā ieradās arvien lielāks vācu karaspēks un visur viņus saņēma ar prieku un laipnību, pacienājot pat klaji uz ielas ar uzkožamiem un kafeju un apbalvoja ar puķēm [..]. Nākošā dienā vācu karaspēks jau tūkstošiem plūda pa visām pilsētas malām. Ap pusdienas laiku ieradās pilsētā armijas virspavēlnieks Bavārijas princis Leopolds ar princi Eitelu Fridrihu. Laužu pulki saņēma viņus ar gaviļiem un puķu balvām.*"

Pēc avīzes vispadevīgā vērtējuma vēl dižāki svētki rīdziniekiem esot bijuši nākamajā dienā 25. augustā, kad "*uz pāris stundām pilsētu apmeklēja Viņa Majestāte vācu ķeizars ar princi Joahimu, armijas virspavēlnieku princi Leopoldu un armijas komandieri fon Hutieru. Nami bija greznoti Vācijas valsts karogiem un logos nolaistām segām, un visur saņēma un pavadīja Augstos Viesus ļaužu pulki gaviļiem un urrā saucieniem.*"

Viļums, kā vācu ķeizaru sauca latvieši, apbraukāja pilsētu, pieņēma sava karaspēka parādi Esplanādē un rīkoja brokastis Melngalvju namā. Iekarotājs visžēlīgi ziedoja Rīgas Domei 100 tūkstoš marku karā visvairāk cietušo iedzīvotāju vajadzību apmierināšanai.

Vilhelma karakalpi, nodibinājuši nežēlīgu okupācijas režīmu, saimniekoja Rīgā vairāk nekā gadu. Viņi pat uzcēla savam saimniekam pieminekļus Liepājā un Rīgā, kurus latviešu "bauri" vēlāk, protams, nojauca. Iebrucēju kundzība Latvijā ilga līdz 1918. gada rudenim, kad pēc revolūcijas uzvaras Vācijā Vilhelmam II vajadzēja bēgt uz Holandi un Rīgai uz laiku uzradās jauni nelūgti saimnieki lielinieku personā. Bet tas jau ir cits stāsts.

Leitnants Kārlis Fihtenbergs — varonis vai moceklis?

Rīgas prefektūras 2. iecirkņa priekšniekam un vienlaikus arī 8. Daugavpils kājnieku pulka leitnantam Kārlim Fihtenbergam bija traģiska, bet varonības pilna loma Rīgas aizstāvēšanā pret bermontiešiem.

Kārlis Augusta dēls Fihtenbergs dzimis 1886. gada 27. augustā Jaunpils pagastā. Beidzis Vecsātu zemkopības skolu, līdz Pirmajam pasaules karam strādājis par muižas pārvaldnieku. 1915. gadā viņu iesauc krievu armijā, kur tas kā jaunākais virsnieks dienēja līdz 1918. gada 10. martam. 1919. gada 5. maijā K. Fihtenbergs iestājās Latvijas valsts bruņotajos formējumos, vēlāk tika ieskaitīts Latgales divīzijas 8. Daugavpils kājnieku pulkā.

1919. gada rudenī jaunajai, tikko pirms gada proklamētajai Latvijas valstij nācās pārciest vienu no smagākajiem pārbaudījumiem tās neilgajā pastāvēšanas vēsturē. Sākās laikposms, kuru Latvijas hronoloģijā apzīmē kā "bermontiādi". Latviešu tautas mūžseno ienaidnieku — vācu militāristu un krievu monarhistu — apvienotais karaspēks Pāvela Bermonta-Avalova vadībā 8. oktobrī sāka uzbrukumu Rīgai. Bermontiešu vienības ar kaujām izsitās līdz Torņakalnam, ieņēma jūras krastu no Daugavgrīvas līdz Slokai un Tukumu. 10. oktobrī bermontieši bija ieņēmuši visu Pārdaugavu. Daugavas upe pārvērtās par frontes līniju, kas atdalīja abas karojošās puses. Rīgā valdīja panika. Pilsētu atstāja Pagaidu valdība un Tautas Padome, taču naktī kļuva skaidrs, ka Latvijas armija un rīdzinieki turēsies līdz pēdējam.

Policijas funkcijas šajā laikā pildīja galvenokārt karavīri, kas atradās militārās policijas sastāvā. Militārā policija tika izveidota 1919. gada jūlijā, jo visi darbaspējīgie vīrieši atradās karadienestā un nebija reāli izveidot klasisko policijas dienestu. Militārās policijas darbinieki turpināja dienēt armijā, bet pavēles saņēma no divām institūcijām — Iekšlietu ministrijas un Apsardzības ministrijas.

Bermontiādes laikā visiem Rīgas prefektūras iecirkņu militārās policijas darbiniekiem bija jāatgriežas savās karaspēka daļās, bet kārtību pilsētā turpināja uzturēt galvenokārt civilie policijas un krimināl-policijas darbinieki. Noteica arī klaušas — naktssargu dienestu, kuru vajadzēja pildīt visiem armijas dienestam nederīgiem vīriešiem līdz 50 gadu vecumam.

Uzlabojoties Latvijas armijas stāvoklim, oktobra vidū sākās pret-uzbrukums. Bija paredzēts forsēt Daugavu un ieņemt Bolderāju. Lai novērstu bermontiešu uzmanību no plānotās operācijas, bija nepieciešams kāds maldinošs manevrs. Tāpēc Daugavgrīvas un Bolderājas atkarošanas laikā 15. oktobrī 8. Daugavpils kājnieku pulkam uzdeva izdarīt demonstratīvo uzbrukumu — forsēt Daugavu pa Dzelzs un

Leitnants Kārlis Fihtenbergs ar ģimeni 1919. gada vasarā

Lībekas (Koka) tiltiem. Bija paredzēts no pulka 9., 10., 11. rotas karavīriem izveidot trīs trieciengrupas, iedalot tajās kopskaitā 6 virsniekus un 90 karavīrus. Vienu trieciengrupu uzdeva komandēt arī leitnantam Fihtenbergam. 14. oktobrī karavīriem izsniedza jaunus šporzābakus — “tankus” — un lietotu angļu kara ekipējumu, bet vakarā izsniedza papildmunīciju: katram 2–3 rokas granātas un gāzmasku. Tās bija mantas, kuras daudzi vēl nebija turējuši rokās un nezināja, ko ar tām isti iesākt.

Karavīriem neteica, kāds uzdevums sagaidāms, taču visi nojauta, ka tas varētu būt tikai uzbrukums Pārdaugavai. Daudzi, sevišķi kaujās rūditie vecie karavīri saprata, ka uzbrukums būs smags un cerības atgriezties nelielas. Karavīru ierinda, agrā 15. oktobra rītā soļojot uz Daugavmalu, līdzinājās nāvei nolemto gājienam. Kareivju noskaņojumu izteica 9. rotas komandieris virsleitants Hugo Mihelsons, teikdams, ka viņš nevēloties zināt, kāds laiks būs viņa nāves dienā.

Gājiena laikā Fihtenbergs bija domu pārņemts un drūmā noskaņā, viņu nomāca jaunas priekšnojautas. Viņš jautāja savam draugam un cīņubiedram leitnantam Erastam Jirgenzonam, vai tas ticot uzbrukuma veiksmei. Uz to Jirgensons atbildēja, ka savādāk nevarot būt. Taču tie bija tikai vārdi, kas nespēja nomierināt. Uzbrukums bija paredzēts plkst. 4.30, taču karavīrus aizturēja vēl vairāk par stundu. Tikai pēc plkst. 5.30 sākās uzbrukums.

Pirmā uzbruka no 11. rotas karavīriem sastādītā trieciengrupa ar leitnantiem Zembergu un Braži priekšgalā. Visi gāja klusi cits aiz cita — zosu gājienā — pāri Dzelzs tiltam. Soļus spēra uzmanīgi, lai planku seguma starpās neaizķertos zābaka papēdis. Valdīja klusums, un ienaidnieka galā nemanīja ne mazāko dzīvības pazīmi. Pēdējā tilta posmā leitnants Zembergs savāca savus karavīrus vienkopus — un tie visi reizē metās uz tilta nobrauktuvi Pārdaugavas galā. Bez trokšņa pie tilta sargu būdas viņi dažos mirkļos pārvarēja pārsteigtos vācu ložmetējniekus, kuri, ietinušies segās, gulēja. Pēc tam ieņēma tuvējos vācu ierakumus.

No apkārtējā mājām sākās spēcīga ložmetēju uguns. Zembergu ievainoja abās kājās, viņa vietā stājās leitnants Braže, kas ar karavīru grupu aizsteidzās pa uzbēruma malu uz priekšu. Bražes trieciengrupa cieta jūtamus zaudējumus. Skrējiena laikā lielākā daļa karavīru krita.

Solitās rezerves nesekoja, arī artilērijas atbalsta no Vecrīgas puses nebija. Spēcīgu ienaidnieka uguni, pārscrienot tiltu, nācās izbaudīt arī Fihtenberga vadītajai grupai. Aizvien pieaugošā apšaušana piespieda to pie zemes ierakumos pie Dzelzs tilta nobrauktuves Mūkusalas ielas rajonā. Sākās mežonīga šaušana no bermontiešu puses. Ienaidnieka artilērija no Torņakalna un Dzegužkalna nepārtraukti raidīja šrapnelus un granātas pa latviešu karavīru ieņemtajiem ierakumiem. Visniknāk šāva ložmetēji no namu logiem pie tilta uzbēruma. Trieciengrupu karavīru skaits kusa acīm redzami.

Tuvojās rītausma, un stāvoklis kļuva aizvien grūtāks. Drīz sākās bermontiešu pretuzbrukums. No Jelgavas šosejas puses tie uzbruka Fihtenberga grupai, kas bija nocietinājusies Akmeņu ielas rajonā. Bermontiešu mērķis bija nogriezt atkāpšanās ceļu latviešu karavīriem. Aizsākās nikna cīņa Dzelzs tilta galā. No Vecrīgas puses ieradās ziņnesis ar pavēli atkāpties. Atkāpšanās pārvērtās par atsevišķu karavīru grupu izmisīgiem mēģinājumiem izlauzties līdz tiltam. Bermontieši turēja tiltu zem lielgabalu un mīnmetēju uguns. No uzdevuma atgriezās tikai 36 vīri. Viņu vidū nebija neviena virsnieka. Otrā dienā vēl atgriezās leitnants Bergs un 6 kareivji, kuri bija noslēpušies kādas mājas pagrabā. Pazuduši bez vēsts bija 35 karavīri un leitnanti Fihtenbergs un Jirgensons.

Fihtenberga un Jirgensona trieciengrupas karavīri atkāpšanās pavēli nesaņēma un palika ierakumos. Viņu uguns pamazām apsīka. Pieputinātās šautenes vairs nedarbojās. Kad uz tilta uzbēruma parādījās vācu karavīru stāvi, Jirgensons uzsauca savējiem: “Zēni! Skriešus projām uz tiltu!” Taču tilta galā viņus jau sagaidīja vācu durkļi — un visi skrējēji nokļuva vācu gūstā. Leitnanta Fihtenberga gūstekņu vidū vairs nebija. Viņam bija radusies iespēja ievainotam noslēpties ierakuma dziļākajā stūrī. Apklustot kaujas darbībai, viņš nokļuva kādas Mūkusalas mājas bēniņos. No turienes bija labi redzams, ko vācieši darīja ar latviešu gūstekņiem. Turpat Akmeņu ielas galā visi sagūstītie tika nostādīti ķēdē pie sienas un lielākā daļa apšauti. Laimīgas nejaušības dēļ izglābās leitnants E. Jirgensons un vēl četri karavīri. Viņi pēc Pārdaugavas atbrīvošanas atgriezās no bermontiešu gūsta.

Fihtenbergu glāba līdzcietīgi latviešu cilvēki. Mūkusalas “Troikas” kokzāģētavas strādnieki slēpa latviešu karavīru kādā kūtsaugšā.

Taču nelaimīgas sagādīšanās dēļ īsi pirms Pārdaugavas atbrīvošanas 9. novembrī vācieši Fihtenbergu tomēr sagūstīja, kad viņš bija izgājis ārā paelpot svaigu gaisu.

Visvienkāršākais risinājums tajā brīdī būtu bijis gūstekni nošaut, bet to neatļāva vācu virsnieks. Lai Fihtenbergs neaizbēgtu, tam ar telefona vadu sasēja rokas, steigā atstājot pagaros vadus nenogrieztus. Pēc tam gūstekni novietoja kaut kur nomaļus, iespējams kādā pagrabā, lai tas netraucētu. Naktī no 10. uz 11. novembri sākās Latvijas armijas vispārējais uzbrukums Pārdaugavā. Vācu ložmetējnieku Lutca bataljona karavīri bija atstājuši Fihtenbergu bez apsardzības, un viņam laimējās nemanot izklūt no pagraba. Tumsā viņš devās Daugavas virzienā un no krasta nolēca uz ledus. Fihtenbergs, smagi ievainots būdams, sasieta rokām ar pēdējiem spēkiem pa ledu nokļuva līdz Daugavas vidum. Šeit spēki karavīru atstāja, viņš paklupa, aizsnaudās un nosala. Pēc dažām stundām viņu atrada uzbrūkošās Latvijas armijas Inženieru rotas karavīri. Tikai neliels laika sprīdis Fihtenbergam būtu bijis jānodzīvo līdz atbrīvošanai!

Pēc dažām dienām laikraksti sacēla nevajadzīgu ažiotažu ap kritušo latviešu karavīru, sīki aprakstot viņa spīdzināšanu un mocekļa nāvi, reizē mēģinot pataisīt bermontiešus par nežēlīgiem slepkavām un briesmoņiem. *“Jaunākās ziņas”* 12. novembrī rakstīja, ka ienaidnieki ļoti nežēlīgi mocījuši latviešu karavīru, tas atrasts ar cilpu kaklā un izdurtām acīm. *“Jaunais apskats”* (Nr. 3) rakstīja: *“Fihtenbergu, brīvās Latvijas armijas leitnantu, bermontieši, izgriezdami viņam mēli, tad dzeloņstieplēm sasieta, mērcēja ledainajā Daugavas ūdenī, lai izspiestu no viņa ziņojumu par latviešu pozīcijām. Leitnants mira varoņa nāvē, noslēpumus neizpaudiv.”*

Vēl *“Jaunais apskats”* ziņoja: *“Pa tiltu ejot, atklājās šausmu ainas. Uz ledus gul' nomocīts leitnants Fihtenbergs, kājas aptītas ar dzeloņstiepli. Bijis piesiets pie tilta ar galvu uz leju. Mēle izgriezta un acis izdurtas.”*

Arī tanī laikā prese bija kāra uz asiņainām sensācijām... Diemžēl tajā laikā sacerēto leģendu mūsdienās atkārtoti viens otrs nopietns izziņu avots — diemžēl!

Leitnants Fihtenbergs par parādīto drosmi uzbrukumā pāri Dzelzs tiltam 1919. gada 15. oktobrī pēc nāves tika apbalvots ar Lāčplēša Kara

ordeni — augstāko militāro apbalvojumu Latvijas Republikā. Šim karavīram un savas Dzimtenes patriotam nav vajadzīgi pasakaini varoņdarbu apraksti. Par tādiem kā Fihtenbergs Valsts Prezidents Kārlis Ulmanis ir teicis: *“Priekš latvju karavīra nav neiespējama uzdevuma.”*

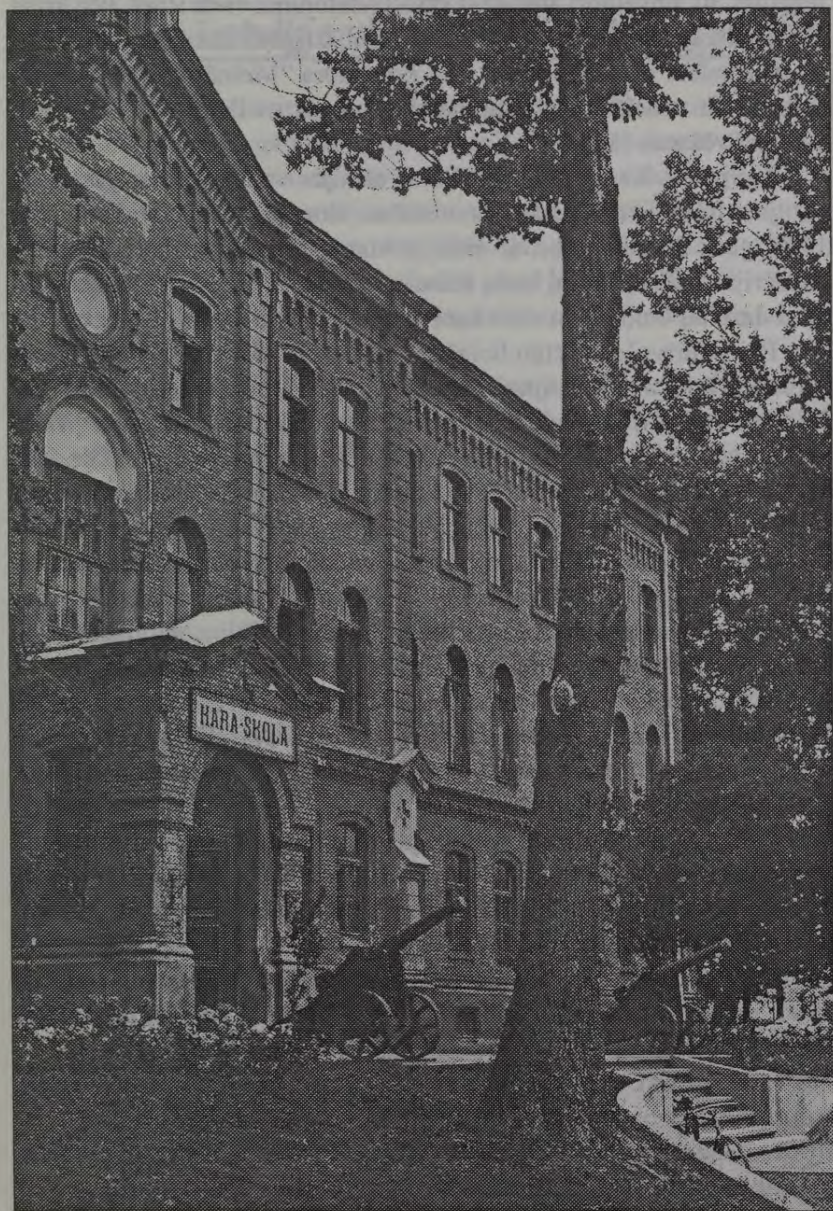
Kā veidojās Latvijas Kara skola?

1918.–1920. gadu Atbrīvošanas cīņu laikā jaunās Latvijas armijas virsnieku korpuss komplektējās galvenokārt no krievu armijā dienējušajiem latviešu tautības virsniekiem. Pēc Cēsu kaujām, 1919. gada jūlijā apvienojoties Ziemeļlatvijas un Atsevišķajai Latviešu brigādei vienotā Latvijas armijā, tās vadība uzsāka kājnieku un artilērijas virsnieku kadru papildināšanu, jo vecās virsniecības rezerves jau bija izsmeltas.

Lai sagatavotu vajadzīgos kadrus jaunformējamām armijas daļām, 1919. gada 11. jūlijā pēc angļu pulkveža Grova pavēles (viņu Pagaidu valdība iecēla par apmācību pārraugu visās karaspēka daļās) tika noorganizēta Liepājas Kara skola. Tajā ietilpa virsnieku, apakšvirsnieku (instruktoru) un kareivju nodaļas. Nodarbības šajā skolā notika daļēji pēc angļu militārajiem reglamentiem, bet galvenā uzmanība tika pievērsta praktiskajām apmācībām. 1919. gada oktobra sākumā lielākā daļa no Liepājas Kara skolas tika pārvietota uz Rīgu un 8. oktobrī iekļauta Instruktoru bataljonā, bet pārējie (apmēram viena rota) piedalījās kaujās pret bermontiešiem 6. Rīgas kājnieku pulka sastāvā. Liepājas Kara skola tika likvidēta 1919. gada 9. decembrī.

1919. gada 13. septembrī Latvijas armijas virspavēlnieks Dāvids Sīmonsons izdeva pavēli par Virsnieku kursu, Kara skolas un Instruktoru bataljona organizēšanu. Kara skola sāka darbu 1919. gada 3. oktobrī. Tā atradās Rīgā, Krišjāņa Barona ielā 99 — namā, kur līdz Latvijas Republikas proklamēšanai atradās pareizticīgo baznīcas Garīgais seminārs. Pirmajā iesaukumā par kadetiem uzņēma 170 karavīrus, kuru apmācību bija paredzēts uzsākt 8. oktobrī. Tomēr Bermonta armijas uzbrukums Rīgai šos plānus mainīja, un pirmajiem Kara skolas kadetiem bija jādodas cīņās. Šajās kaujās krita 14 Kara skolas kadeti,

Latvijas Kara skolas ēka 20. gadu beigās

kas pat vēl nebija uzsākuši mācības. Kara skolas kadeti no kaujām pie Jelgavas 30. novembrī atgriezās savā izvietojuma vietā Rīgā. Pēc grūtā pārgājiena vakariņās cita nekā nebija ko likt galdā kā tikai melnu kafiju, marmelādi un rupju maizi. 30. novembra "Melnās kafijas vakars" ar kafiju, marmelādi un rupju maizi kļuva par tradīciju visā Kara skolas pastāvēšanas laikā.

Jau pirms Bermonta uzbrukuma armijas vadība sāka rūpēties arī par jaunformējamo artilērijas vienību virsnieku sagatavošanu. Bet 1919. gada 20. novembrī ar armijas virspavēlnieka pavēli nodibināja Artilērijas kadetu skolu, kura, tiesa, pēc gada 1920. gada 22. decembrī savu darbību beidza, un abas kara skolas tika apvienotas.

Pēc Atbrīvošanas cīņu beigām 1920. gada rudenī darbu sāka Kara skolas Kājnieku, Artilērijas, Jātnieku un Inženieru nodaļas. Abas pēdējās 1926. gadā tika likvidētas, to mācību programmu iekļaujot pārējo nodaļu nodarbību plānos. Kara skolā uzņēma tikai obligātā dienestā esošus vai atvaļinātos karavīrus, kuriem bija jābūt beigušiem instruktoru kursus. Kara skolu beigušie kadeti ieguva jaunāko virsnieka dienesta pakāpi — leitnants — un tika nozīmēti dienestam kādā no Latvijas armijas karaspēka daļām. Tas, ka mācības Kara skolā bija par brīvu, beidzējiem bija garantēts darbs un laba izglītība, nodrošināja šai militārajai mācību iestādei popularitāti jauniešu vidū. Sava nozīme bija arī virsnieku profesijas augstajam prestižam. Kara skolā apmācības kurss bija divgadīgs no 1920. gada līdz 1922. gadam, bet laikā no 1923. gada līdz 1926. gadam — trīsgadīgs. No 1927. gada apmācības atkal iekļāvās divos gados.

1931. gadā virsnieku skaits kļuva pietiekams, tāpēc Kara skola virsnieku sagatavošanu uz laiku pārtrauca, atsākot darbu 1935. gadā. 1940. gadā Kara skolu likvidēja. Pavisam Kara skolā bija 14 izlaidumi — to beidza 1634 virsnieki.

Latvijas Kara skolas uzdevumu un arī tradīciju mantiniece ir 1992. gada 13. februārī izveidotā Latvijas Nacionālā aizsardzības akadēmija.

Kur varēja iegūt militāro izglītību Latvijas virsnieki līdz 1940. gadam?

Pēc Latvijas neatkarības proklamēšanas 1918. gada 18. novembrī sekoja gandrīz divus gadus ilgās Atbrīvošanas cīņas, kurās Latvijas nacionālā armija sīvās kaujās atbrīvoja valsts teritoriju no ienaidniekiem. Latvijas armijas virsnieku korpuss sākotnēji veidojās gandrīz tikai no bijušajiem cariskās Krievijas armijas latviešu tautības virsniekiem. Uz Latvijas armiju pārnāca pieci ģenerāļi, 36 pulkveži, ievērojams skaits pulkvežu—leitnantu, kapteiņu un pārējo zemāko pakāpju virsnieku.

Pieaugot armijas skaitliskajam sastāvam, bija nepieciešami arī jauni virsniecības kadri. Jau 1919. gada jūlijā angļu virsnieku vadībā darbu sāka Liepājas karaskola ar virsnieku, apakšvirsnieku un kareivju klasēm, tomēr tā pastāvēja neilgu laiku — oktobrī skolas kareivji jau tika iekļauti Instruktoru bataljonā Rīgā. No šī laika Latvijas armijas komandējošā sastāva sagatavošanas darbs, izņemot lauka mācības, galvenokārt noritēja Rīgā.

1919. gada 13. septembrī Armijas Virspavēlnieks ģenerālis D. Sīmonsons izdeva pavēli par Virsnieku kursu organizēšanu pie Apsardzības ministrijas un Kara skolas izveidošanu jaunu virsnieku sagatavošanai. Kājnieku Kara skola un atsevišķā Artilērijas kadetu skola savu darbu sāka tikai pēc Bermonta—Avalova karaspēka uzbrukuma atvairīšanas — 1919. gada 1. decembrī. Kara skolas sagatavoja jaunākos virsniekus Latvijas armijai, to beidzēji saņēma leitnanta dienesta pakāpi un tika nozīmēti dienestam kādā karaspēka vienībā. Tiesa, Artilērijas kadetu skola paguva sagatavot tikai 68 virsniekus, pēc tam to pievienoja Kara skolai. Kara skolā gatavoja arī administratīvos virsniekus jeb kara ierēdņus, par kādiem varēja kļūt, beidzot attiecīgos kursus.

Savukārt virsnieku kursi, kuru mērķis bija Pirmā pasaules kara vai Atbrīvošanas cīņu laikā virsnieka pakāpi ieguvušo (paātrināto Krievijas praporščiku skolas kursu beidzēji un par kauju nopelniem paaugstinātie) papildu apmācība, darbu sāka 1920. gada pavasarī. Jūlijā pirmo trīs mēnešu mācību kursu beidza 40 virsnieku. Pēc armijas

pāriešanas uz miera laika štatiem 1921. gada aprīlī visiem dienestā palikušajiem virsniekiem pakāpeniski bija jāiziet apmācība šajos kursos, kuros mācību ilgums no 1921. gada bija 10–11 mēneši. No 1921. gada līdz 1935. gadam artilērijas virsnieku zināšanu papildināšanai pastāvēja Artilērijas virsnieku kursi, līdzīgi virsnieku kursi bija arī aviācijai, sapieriem, sakarniekiem un citām ieroču šķirām.

Rīgā varēja iegūt arī augstāko militāro izglītību. 1922. gadā tika izveidoti vecāko virsnieku kursi bataljonu un pulku komandieru papildapmācībai. 1924. gadā šos kursus pārdēvēja par Virsnieku Akadēmiskajiem kursiem. Kursos bija divu gadu apmācība. Vēlāk tos pārdēvēja par Kara Akadēmiskajiem kursiem. Augstāko speciālo militāro izglītību virsnieki varēja iegūt Kara Politehniskajos kursos, kuri darbojās kā atsevišķa akadēmisko kursu nodaļa. Tās klausītāji studēja inženierzinātnes, mehāniku vai ķīmiju Latvijas Universitātē, vienlaikus Kara Akadēmiskajos kursos apgūstot militāros priekšmetus. Kursi 1935. gadā tika pārveidoti par Augstāko Kara skolu. Šī augstākā militārā mācību iestāde sagatavoja virsniekus darbam štābos un augstākajos komandieru amatos.

Bez tam dažādu ieroču šķiru virsnieki papildināja savas profesionālās zināšanas ārvalstu militārajās mācību iestādēs: Francijā, Čehoslovākijā, Polijā. Daudzi virsnieki uz dažādu laiku tika piekomandēti karaspēka daļām Francijas, Polijas, Igaunijas, Lietuvas, Somijas armijās.

KULTŪRA nieki cēla Rīgas mūrī?

Pilsētas jaunā mūra celtniecība sākās ar to, ka pilsētas mārnīeks, saukts par *lokatoru*, izvēlējās tam vietu gar purvainas ieplakas malu, aiz kuras sākās pilsētas ganības. Arheologi šeit atklājuši metru biezu kūdras slāni, kas veidojies kādā senā Daugavas atekā gan drīz 6 m dziļumā zem tagadējās Torga ielas līnija. Vispirms rīdēnieki nocietināja stratēģiski svarīgāko un tai pašā laikā arī vājāko vietu — galveno pieeju pilsētai pa Lielo Smilšu ceļu. Šeit tika uzcelts Smilšu tornis, kas bija viens no ievērojamākajiem Rīgas torņiem un vēl šodien izceļas pilsētas ainavā. Šeit atradās arī galvenie Rīgas vārti un speciāls vārtu nocietinājums — *cyngers* (šaura eja gar torga sienu). Ja ienaidnieks gribēja pa to ielauzties, tam nācās tuvodies vārtiem zem ložu krusas, ko raidīja Rīgas aizstāvji.

Nākamā torņa atrašanās vietu saskaņā ar tā laika paražām, iespējams, noteica bultas šāvienu attālumā. Nākamais — Rāmiera tornis atrodas apmēram 70 metru attālumā no Polveertorga. Šā attālumā tiešām atbilst viduslaikos daudzām tautām pazīstamajam gertuma mēram — bultas skriešana attālumam. Laikā no 1771. līdz 1773. gadam Trokšu ielā norisinājās arheoloģiskie izrakumi. Tika atrasti Rāmiera torņa pamati, kā arī apakšējais stāvs un tam līdzās esošā teritorija nocietinājumu sienas ielīpušā. Arheologi guva vispilnīgāko priekšstatu par torņa celtniecības pamēģieniem un gaitu, kā arī konstatēja vēlākās pārbūves

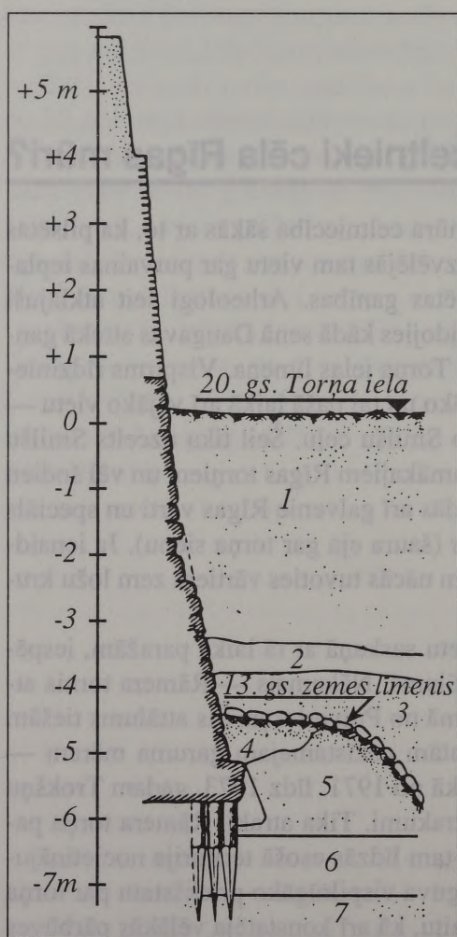
Kā senie celtnieki cēla Rīgas mūri?

Pilsētas jaunā mūra celtniecība sākās ar to, ka pilsētas mērnies, saukts par *lokatoru*, izvēlējās tam vietu gar purvainas ieplakas malu, aiz kuras sākās pilsētas ganības. Arheologi šeit atklājuši metru biezu kūdras slāni, kas veidojies kādā senā Daugavas attekā gandrīz 6 m dziļumā zem tagadējās Torņa ielas līmeņa. Vispirms rīdzinieki nocietināja stratēģiski svarīgāko un tai pašā laikā arī vājāko vietu — galveno pieeju pilsētai pa Lielo Smilšu ceļu. Šeit tika uzcelts Smilšu tornis, kas bija viens no ievērojamākajiem Rīgas torņiem un vēl šodien izceļas pilsētas ainavā. Šeit atradās arī galvenie Rīgas vārti un speciāls vārtu nocietinājums — *cvingers* (šaura eja gar torņa sienu). Ja ienaidnieks gribēja pa to ielauzties, tam nācās tuvoties vārtiem zem ložu krusas, ko raidīja Rīgas aizstāvji.

Nākamā torņa atrašanās vietu saskaņā ar tā laika paražām, iespējams, noteica bultas šāviena attālumā. Nākamais — Rāmera tornis atrodas apmēram 70 metru attālumā no Pulvertorņa. Šis attālums tiešām atbilst viduslaikos daudzām tautām pazīstamajam garuma mēram — bultas skrējiena attālumam. Laikā no 1971. līdz 1973. gadam Trokšņu ielā norisinājās arheoloģiskie izrakumi. Tika atrakti Rāmera torņa pamati, kā arī apakšējais stāvs un tam līdzās esošā teritorija nocietinājumu sienas iekšpusē. Arheologi guva vispilnīgāko priekšstatu par torņa celtniecības paņēmieniem un gaitu, kā arī konstatēja vēlākās pārbūves

torņa sienās. Starp citu, šie bija pirmie arheoloģiskie izrakumi, kuros pilnībā tika izpētīts kāds no Rīgas aizsargmūra torņiem.

Pamatojoties uz profesora Andra Caunes pētījumiem, izsekosim seno celtnieku darbam. Vispirms iezīmētajā vietā iemērīja nākamā torņa pamatu kontūru — četrstūri — un raka apmēram 5 pēdas (1,5 m) dziļu būvbedri, līdz tajā sāka ieplūst gruntsūdens. Lai pastiprinātu pamatus, zem ārējās pret aizsarggrāvi vērstās sienas visā būvbedres platībā iedzina 2 metrus garus un līdz 30 cm resnus nemizotus priedes

Izrakumos atsegto Rāmera torņa pamatu šķērsgriezums:
1 – būvgruži; 2 – ar organiskām vielām bagāts slānis; 3 – gaišo smilšu slānis; 4 – būvbedre; 5 – pelēka mālsmits; 6 – kūdras slānis ar koka nesējpalājiem; 7 – stingrs pamats

pāļus. Zem pretējās sienas, kas atradās pilsētas pusē, pāļi netika dzīti. Iedzīto pāļu augšgalus nevis apbēra ar izraktajām smiltīm, bet nosedza ar mālu. Grūti pateikt, kāpēc senie celtnieki bija rīkojušies tieši tā, — iespējams, ka tādējādi viņi centās būves pamatus pasargāt no mitruma. Uz iedzītajiem pāļiem sāka celt skaldītu plienakmeņu mūri. Dolomīta radzes torņa būvei pieveda no akmeņlauztuvēm, kas atradās Doles salā un Salaspilī.

Celtnes apakšējā daļā sienu stūri tika veidoti no rūpīgi aptēstiem vienāda lieluma četrstūrīgiem akmeņiem — tā saucamajiem kvadriem. Sienu vidusdaļā katrā mūrējuma rindā piemeklēti vienāda biezuma dolomītakmeņi, kuriem apskaldīta ārējā plakne. Kalto akmeņu mūris sniedzās līdz 5 m augstumam (t.i., līdz pat mūsdienu Torņa ielas zemes līmenim). Šajā augstumā gaišās radzes nomainīja sarkanie dedzinātie ķieģeļi. Torņa augšdaļa visā augstumā nekur nav saglabājusies, tā iezīmējas tikai aizsargmūru augstumā. Liekas, tornis pacēlies vēl vismaz dažus metrus virs nocietinājumu sienas. Torņa jumts bijis segts ar kārnīņiem. Arheologi konstatējuši, ka sākotnēji Rāmera tornim pagrabs nav bijis. Laika gaitā, pieaugot kultūrslāņa biezumam, par pagrabu pārveidojies torņa pirmais stāvs. Pirmā stāva grīdu klājis ķieģeļu fragmentu klons. Iekštelpas sienās ierīkotas četras ap 40x40x35 cm lielas apgaismes ķermeņu nišas. Telpās bijis griestu pārsegums uz koka sijām. Izrakumu gaitā noskaidrojās arī tas, ka pamatu dažādā izveidojuma dēļ, celtnē sēžoties irdenajā pamatslānī — smiltīs, sānu sienās radušās plaisas, tā ka pret pilsētu vērsta siena draudējusi sabrukt. Tāpēc kopš 14. gadsimta tornis daudzas reizes ticis pārbūvēts.

Cenšoties nodrošināties pret apkārtējās vides ļauno spēku nelabvēlīgo iedarbību, arī zem mūriem un torņiem tika likti ziedoņumi. Netālu no Rāmera torņa aizsargmūru iekšpusē zemē izraktā bedrē guldīti trīs zirgu galvaskausi. Profesors Andris Caune rakstījis arī par īpatnēju un neizprotamu atradumu 1972. gadā Ministerejas ielā. Netālu no Mārstaļu torņa kādreizējās atrašanās vietas saglabāties neliels mūra fragments, pie kura pamatiem arheologi atrada jaundzimuša bērna mirstīgās atliekas, kuras bija apsegtas ar pārlauztu siliti. Tika konstatēts, ka bērns šeit apbedīts īsi pirms nocietinājumu sienas būves sākuma. Varbūt arī tas bija īpašs būvupuris, jo senā paraža — upurēt cilvēkus — ģermāņu tautām saglabājās samērā ilgi.

Kā senajā Rīgā celtniecībai izmantoja koku?

Senajā Rīgā koku plaši lietoja ne vien koka, bet arī mūra celtnu būvē. Koka režģi un pāļi, atrazdamies zem gruntsūdens līmeņa, veidoja pastāvīgu un drošu pamatu. Piemēram, arheoloģiskajos izrakumos tagadējā Kaļķu ielā 1 tika atsegti un izpētīti priežu un ozola pāļi zem kādreizējā pilsētas nocietinājumu mūra. Atrokot Pelēkā un Moku torņa pamatus, atklājās, ka arī tie balstās uz ozolu baļķu režģa un egļu pāļiem. Atsedzot Grēcinieku ielas seno segumu, atklājās, ka to 15. gadsimtā veidojis blīvs tēstu koku klāsts. Ar apalkokiem segtās ielas, celtnes paplašinot, bieži izmantotas kā pamats piebūvēm un vēlāk celtām ēkām.

Arheoloģe Tatjana Pāvele sešdesmitajos gados konstatēja, ka līdz pat 17. gadsimtam Siļķu (tagad Kungu) iela bijusi apbūvēta ar koka ēkām. Koka celtnes bieži iznīcināja ugunsnelaimes, kuras izcēlās Rīgas senākās daļas pārbīvētības un ugunsdrošības noteikumu neievērošanas dēļ. Koka apbūvi ierobežoja arī likumdošanas ceļā. 1293. gadā Rīgas rāte izdeva būvnoteikumus — vienīgo zināmo Rīgas dzīvojamās apbūves agrinās vēstures dokumentu, kurā pirmo reizi izskan aizliegums Rīgā celt koka mājas. Tomēr vēlākos gadsimtos dažādās pilsētas vietās — īpaši starpvalnī — tās turpināja būvēt. Pēc 1689. gada 23. jūlija ugunsgrēka, kad izdega gandrīz visa iekšvalņa apbūve (tiek minētas 235 koka mājas un 93 mūra nami), zviedru valdība izdeva jaunus policijas noteikumus, kuros aizliedza celt koka ēkas arī starpvalņu joslā, kur tas līdz tam bija atļauts, un vēlreiz atgādināja, ka Rīgā jau kopš seniem laikiem ļauts celt tikai mūra vai pildrežģa būves namus. Tādējādi gadsimtu gaitā Rīga izveidojās par rosīgu tirdzniecības pilsētu, kuras blīvi apbūvēto centru līdz 1857. gadam apjoza nocietinājumu vaļņi un kurā pastāvēja stingri būvnoteikumi.

Kā raksta arhitekts Gunārs Jansons, no Vecrīgas koka apbūves līdz mūsdienām saglabājušās tikai gadījuma saudzētas, ārkārtīgi pieticīgas senāku koka darinājumu atliekas, ko nav iznīcinājuši kari, ugunsgrēki, svētbilžu grautiņi vai vienkārši nevērība.

Koka "apbūve" ir arī ēku iekšējās konstrukcijās. Arhitekts Pēteris Blūms uzskata, ka Rīgā vienmēr bijis zināms daudzums pildrežģa māju, lai gan nekad nav bijis sevišķi daudz. M. Pils ielā 4 zem apmetuma visā augšdaļā saglabājusies ļoti iespaidīga pildrežģa arhitektūra. Citās ēkās, piemēram, Klosters ielā 5 un 7, redzami atsevišķi restaurēti pildrežģa elementi. Priekšpilsētās nekur pilnībā nav saglabājušās veselas pildrežģa ēkas. Daudz pildrežģa elementu izmantots Pierīgas muižnās, piemēram, Nordeķu, Kleistu, Hartmaņa muižu vecākajās ēkās, kas celtas 18. gadsimtā. Rīgas pils bēniņos ir fahverka starpsienas. Fahverka elementi māju iekšpusē ir bieži sastopami, kur vien daļa pārsegumu — arī starpsienas — bija no koka. Pildrežģis kā konstrukcija amatnieciski tika lietots arī 19. gadsimtā, bet kā stilizēts ārsienu rotājums — pat vēl 20. gadsimtā, piemēram, Pārdaugavā.

*Zem Rāmera torņa
pamatiem atrastie koka
pāļi*

Koka arhitektūra Rīgas priekšpilsētās

Viena no līdz šim nepietiekami izceltām Rīgas īpatnībām ir tās unikālā koka apbūve, kas piešķir agrākajām Rīgas priekšpilsētām un pat pilsētas centram īpašu noskaņu.

Vislabāk "koka Rīga" ir saglabājusies priekšpilsētās, kur kopš seniem laikiem cēla tikai koka mājas. Pēc arhitekta Pētera Blūma vārdiem — pamatīgas, smagnējas, bet celtas ar labu gaumi un patiešām izcilā kvalitātē, kādu citās Eiropas pilsētās nāktos pameklēt. Arī Johana K. Broces zīmējumi liecina, ka 18. gadsimtā Pārdaugavā bija daudz apaļkoka guļbūvju, — tās būvēja Ķīpsalā, Dzegužkalna apkārtnē un citur.

Vēsturiski priekšpilsētu veidošanās aktivizējās zviedru laikos 17. gadsimtā. Rīdzinieki jau izsenis mēdza vasaras pavadīt ārpus pilsētas mūriem, taču 18. gadsimta vidū bagātajiem pilsētniekiem modē nāca ieradums celt īpašas vasarnīcu tipa muižiņas. Atbilstoši toreiz valdošajam klasicisma stilam būvēja jaunas un pārbūvēja vecās ēkas. Tās lielā skaitā būvēja gan Āgenskalnā, Torņakalnā, Zasulaukā un Spilvē, gan arī Daugavas salās.

Pēc Pētera Blūma vērojumiem, hipotētiski vecākās no apzinātajām koka celtnēm ir Šepmuižiņas vecākā dzīvojamā māja Juglas ezera krastā un Borherta muižiņa Zvārdes ielā 1, kuras celtas ap 18. gadsimta vidu, kā arī 19. gadsimta 90. gados daļēji pārveidotā ēka Daugavgrīvas ielā 28, kura varētu būt celta vēl pirms 18. gadsimta vidus un ir vienīgais Latvijā zināmais pilsētas koka ēkas paraugs ar lokailu lieveni. Ievērojami lielāka ir baroka un agrīnā klasicisma stilā celto koka ēku grupa, kas tiek datēta ar 18. gadsimta 60.–80. gadiem. Tās ir Rīgas muižiņas — Kleistu, Heija (zudusi), Hartmaņa (vecākā dzīvojamā ēka), Nordeķu, viena no LU Botāniskā dārza bijušās Volfšmita muižiņas ēkām, Jeruzalemes viesnīca O. Vācieša ielā 19, Šrēdera nams Daugavgrīvas ielā 9, Depkina muižiņa.

Visstraujākais un visintensīvākais koka būvniecības posms bija laikā no 1814. līdz 1840. gadam, kad Rīgas priekšpilsētu apbūve tika atjaunota pēc 1812. gada liktenīgās "baiļu sindroma" izraisītās dedzināšanas.

Tās ir viena līdz divu stāvu celtnes, būvētas pēc Pēterburgā izstrādāta fasāžu risinājumu projekta. To kopskaits sasniedz apmēram tūkstoši. Piemērojoties vietējiem apstākļiem, projekti tika "reģionalizēti", ceļot stāvākus jumtus. Reizēm būvēja paraugfasāžu koka mājas, uz kuru fasādes imitēja mūra apdari. Šā tipa mājas to dažādā interpretācijā atrodas vairākās Rīgas vietās — Maskavas priekšpilsētā, Lāčplēša, Ģertrūdes, Bruņinieku, K. Barona, Elizabetes, Dzirnau, Baznīcas, Valdemāra ielās, kā arī Ķīpsalā, Balasta dambī, Sarkandaugavā un citur.

19. gadsimta sešdesmitajos gados priekšpilsētās beidzot atcēla visus rūpnieciskās darbības ierobežojumus, visur roku darbu sāka aizstāt ar mašīnām, kuras darbināja tvaika dzinējs. Ar katras jaunas rūpnīcas atklāšanu pieauga priekšpilsētu iedzīvotāju skaits. Pakāpeniski sāka veidoties strādnieku rajona apbūve — tur, kur vēl nesen pletās pļavas un meži, parādījās lielākas vai mazākas koka mājas ar maziem vienistabas dzīvokļiem. Daudzi rīdzinieki, nostrādājuši dažus gadus pilsētā un iekrājuši kaut nelielus līdzekļus, centās Rīgas nomalē iegūt savā īpašumā vai ilggadējā nomā kādu zemes gabaliņu, uz kura celt mājokli. Tā radās raksturīgā nomaļu apbūve — nelielas koka vienstāva ēciņas jeb "ģimenes mājas". Šiem namiem bija standarta plānojums — caurstaigājama virtuve un viena istabiņa aiz tās, viens skurstenis no plīts, kuras mūrītis reizē sildīja arī istabu. Strādnieku rajons turpināja attīstīties, bet pirmie īpašnieki, novērtējuši jaunos apstākļus, mēģināja gūt peļņu, izīrēdami dzīvokļus. Nelielajām mājiņām radās piebūves, bet visbiežāk

Depkina muiža (1782)

dziļāk gruntsgabalā tika celta otra divstāvīga standarttipa daudzdzīvokļu māja — strādnieku mājoklis. Tajās katrā stāvā bija vairāki dzīvokļi — ar virtuvi un istabu un ieeju no kopīga gaitiņa. Īstās “strādnieku kazarmas” Rīgā sāka ieviesties 19. gadsimta 80. un 90. gados.

Koka būvniecība priekšpilsētās turpinājās līdz Pirmajam pasaules karam. Pēckara koka apbūvi var atrast tikai vietās, kurās ir nevis perimetrālā apbūve*, bet retinātā savrupmāju apbūve, tai skaitā *art deco* (Mežaparkā, Arkādijas, Torņakalna, Āgenskalna rajonā ap Stradiņa slimnīcu).

Kurā Rīgas muižā viduslaikos atradosies “Puķu ieleja”?

Lai rastu atbildi uz šo jautājumu, mums iztēlē jāpārceļas uz 13. gadsimtu. 1257. gadā, kad Rīgā valdīja bīskaps Alberts Zaubērs, viņš Daugavas labajā krastā dāvina nelielu zemes platību cisterciešu klostera mūķenēm. Lai gan šī platība dēvēta par nelielu, tās robežas sniegušās no Olaines līdz Salaspilij un Biķerniekiem. Uz cisterciešu klostera zemes mituši un zemi apstrādājuši vairāki zemnieki, kuru pienākums bijis apgādāt mūķenes ar pārtiku. Viduslaikos muiža dēvēta par Blūmendāli — Puķu ieleju. Taču tautas mutē muiža iedēvēta par Jumpravmuižu, jo tās īpašnieces bija cisterciešu klostera jaunas jeb jumpravas. Bet tajā pašā laikā Lielvārdes draudzē jau bija viena cita Jumpravmuiža — Lieljumprava. Tādēļ ar laiku cisterciešu klostera mūķeņu muižu sāka saukt par Mazjumpravmuižu. 1636. gadā šo muižu par septiņiem tūkstošiem dālderu ieguva Rīgas pilsēta.

Kamēr muižu pārvaldījušas mūķenes, viņas ļoti rūpējušās par plašu un visai gaumīgu puķu dārzu, kuru īpaši braukuši apbrīnot daudzi skaistuma cienītāji. Tālab arī muiža tajā laikā saukta par Blūmendāli.

Kad muižu iegūst Rīgas rāte, tā ievērojami paplašina teritoriju: Mazjumpravas muižas lauki sniedzas no Rīgas priekšpilsētas līdz

* Perimetrālā apbūve — ēkas atrodas cieši cita pie citas un ar ugunsdzēsības skārēm.

Juglas ezeram un Ķīsezeram, Ulbrokai un Rumbulai Daugavas labajā krastā un no Ķekavas un Misas upes līdz Torņakalnam un Bieķensalai Pārdaugavā. Šajā laikā Mazjumpravai bija padotas vienpadsmit zemnieku vakas un arī atsevišķas sētas. 18. gadsimta beigās tā ir jau izveidojusies par vislielāko Rīgas patrimoniālmuižu. Tā teritorijā dzīvo un darbojas gan dzimtļaudis, gan brīvie zemnieki, arī gruntsnomnieki, strādnieki, mazu namnieku muižīņu, krogu, dzirnavu un pat manufaktūru īpašnieki. Kopumā šajā laikā Mazjumpravā dzīvo 3357 cilvēki, no tiem — 1132 dzimtļaudis.

Mazjumpravas muiža Rīgas vēsturē paliekamu vietu ieguvusi ar to, ka kopš 1627. gada, kad Zviedrijas karalis Gustavs II Ādolfs iekarojis Vidzemi un muižu piešķīris Rīgas monētu kaltnes meistaram M. Vulfam, tā ir saistīta ar monētu vēsturi.

Ap 1777. gadu sākas muižas noriets. No tās atdalās un kļūst patstāvīga Olaines patrimoniālmuiža ar Olaines un Plakanciema zemniekiem. Savukārt Juglas un Biķernieku zemniekus pievienoja pie Dreiliņiem, kuri jau tolaik piederēja Rīgas pilsētai, un izveidoja Dreiliņu patrimoniālmuižu. Tajā ietilpa 34 zemnieku sētas.

Raksturīgi, ka muižas kungu māja pārdzīvoja abus pasaules karus. Tā ir bijusi raksturīga 18. gadsimta celtnē ar divslīpju jumtu, sikrūšu logiem un tam laikmetam raksturīgiem rotājumiem. Tajā ilgāku laiku dzīvojis un radījis savus mākslas darbus vācbaltu gleznotājs J.H. Baumanis.

Mūsdienās Mazjumpravmuižas teritorijā plešas Ķengaraga dzīvojamā māju rajons.

Kas bija Šreienbuša?

1930. gada sākumā žurnāls "Piesaule" publicēja Aleksandra Čaka dzejoli "Čigānu kāzas" ("Čigāni Šreienbušā svinēja kāzas..."). Dzejnieks vietas nosaukumu ir mazliet saīsinājis — īstenībā tā ir Šreienbuša, muiža, kuras 70 ha platībā ap 1870. gadu sāka veidoties tagadējais Čiekurkalns. Veci ļaudis vēl Latvijas neatkarības laikos lietoja sākotnējo nosaukumu (Rīgas senrakstos jau kopš 17. gadsimta minēts uzvārds *Schreyen*).

Par Čiekurkalnu jaukas atmiņas atstājis rakstnieks Andrejs Johansons (1922–1983) grāmatā “Rīgas svārki mugurā. Atceres un apceres par Rīgu un ridziniekiem” (“Grāmatu draugs”, 1966).

Lasītājam varbūt būs interesanti salīdzināt mūsdienu Čiekurkalnu ar agrāko kvartālu. “*Turpat aiz pārbrauktuves (Gaisa tilta tad, protams, vēl nebija. — I.B.) it kā Miera (agrākās Lāču) ielas turpinājums sākās arī Gaujas iela. Senāk tā saucās Valtera Pletenberga vārdā, tad tika pārdēvēta par Ķīsezera un beidzot — visai nepiemēroti — par Gaujas ielu. No tās labajā pusē kā pirmā šķērsiela atzarojās Starta iela, kuras galā atradās Sporta nams,*” stāsta A. Johansons. Šajā vietā 1937. gadā notika otrās Eiropas meistarsacīkstes basketbolā.

No Gaujas un Starta ielas krustojuma ejot Čiekurkalna virzienā, labajā pusē bija saldumu tirgotava, pēc tam tēlnieka Augusta Folca (1851–1926) akmeņu kaluve — kapa pieminekļu darbnīca. Aiz tās — plaša Valsts centrālo linu noliktavu teritorija.

1931. gada rudenī A. Johansona tēvu iecēla par šo noliktavu pārzini un ģimenei ierādīja dienesta dzīvokli Gaujas ielā 11. Rakstnieka atmiņā bija palikuši daudztautībnieku kaimiņu uzvārdi: Barviks, Boguslavskis, Steks–Eglītis, Marcinkevičs, Spunde, Stelbergs, Skujiņš, Atstupenas...

Bet kāpēc te atrodas Tēraudlietuves iela? Tāpēc, ka pirms Pirmā pasaules kara šeit atradās plaša metālrūpnīca **Rigaer Stahlwerk**. Kara laikā tā tika evakuēta, tāpēc 1921. un 1922. gadā šeit varēja notikt 1. un 2. starptautiskā zemkopības un rūpniecības izstāde Rīgā.

A. Johansons apraksta arī “*impozanto ūdenstorni, kas bija septiņus stāvus augsts ar lielu melni apjumu “galvu” un 2000 kubmetru tilpumu*”. To pabeidza celt 1913. gadā. “*Netālu no ūdenstornja atradās arī ugunsdzēsēju depo, apkārtņē dēvēts par “šprīcmāju”.*” Tur notika arī t.s. “pažarnieku balles”.

Čiekurkalna 1. līnijas galā “*stāvēja pazems namelis — kino “Akropole”, puiku saīsinājumā “Kroplis”*”. Pēdējais apzīmējums neizzuda arī vēlāk, kad kino ieguva citu oficiālu nosaukumu — “Gloria”.

No slavenākajiem čiekurkalniešiem A. Johansons savā grāmatā nosaucis divus — 10. pamatskolas pārzini Pēteri Abulu, kurš ir vienīgais, kas Šreienbušā pierakstījis dažas tautas teikas, un aktieri Teodoru Valdšmitu.

Cik bērnu bija rīdzinieku ģimenēs 18. gadsimtā?

Pirms 200 gadiem rīdzinieki neuzskatīja, ka mīlestība ir pats galvenais veiksmīgu laulību nosacījums. "*Svētītās laulības saites*" izmantoja arī ekonomiskos un politiskos nolūkos. Apprecoties varēja iegūt lielāku tirdzniecības kapitālu vai arī dižciltību, kā arī dažākus augstus amatus valsts birokrātiskajā aparātā.

Medicīnas doktors Oto Hūns (1764–1832) savā Rīgas topogrāfiskajā aprakstā stāsta, ka rīdzinieces savu pirmo bērniņu dzemdējot, būdamas vēl pavisam jaunas — jau 16 gadu vecumā, toties 48 gadi esot sievietes "norietā" vecums. Daudzas Rīgas iedzīvotāju ģimenes bijušas arī ļoti auglīgas: vidēji katrai ģimenei bijis 13 bērnu. Apraksta autors piemin gandrīz vai neticamu skaitli — 17 rīdzinieku ģimenēs kopā esot bijuši 226 bērni.

Jau no agras bērnības Rīgas pilsoņu ģimenēs sievietēm esot mācīts godāt svētās laulības saites, apzināties savu pienākumu pret saviem bērniem un Krievijas impēriju. Tomēr, neraugoties uz likumu bardzību, arī šeit laulības reizēm tika šķirtas, lai gan, protams, tas notika nesalīdzināmi retāk nekā mūsdienās. Piemēram, 1794. gadā Vidzemē (tajā skaitā arī Rīgā) kopumā šķīrās 24 pāri, 1796. gadā — 27, bet 1797. gadā — tikai 14. Saskaņā ar tā laika likumiem oficiāli reģistrēja arī saderināšanās atsaukšanu (arī uz to attiecināja jēdzienu "šķiršanās"), to skaits gan nebija liels: no 1783. līdz 1797. gadam kopā 24.

Dzemdības Rīgā notikušas mājās, pieaicinot vietējās vecmātes, lielākoties tās noritējušas veiksmīgi. Rīdzinieces pakāpeniski atbrīvojušās no aizspriedumiem un sākušas savu veselību uzticēt ārstiem. Lai gan Rīgas policijā netika oficiāli apkopota informācija par negadījumiem dzemdībās, kā arī par letāliem iznākumiem, tomēr zināms, ka priekšlaicīgas dzemdības notika reti, taču biežāk dzima pietiekoši neiznēsāti bērni, reti bija gadījumi, kad piedzima dvīņi, vēl retāk — jau kopš dzimšanas fiziski un garīgi traumēti bērni. Visvairāk bērnu dzimuši pavasaros.

Kā rīdzinieces baroja jaundzimušos pirms 200 gadiem?

Rīgā 18. gadsimtā tika uzskatīts, ka sievietei ir pašsaprotams pienākums barot bērnu ar krūti. Ārsts Oto Hūns atzina, ka tas izriet gan no sievietes ķermeņa uzbūves, gan arī sniedz nenoliedzamu labumu viņas veselībai, nemaz nerunājot par morālas dabas motīviem. Viņš rakstīja, ka vienīgais attaisnojums izvairīties no šā patīkamā pienākuma pildīšanas var būt vecums, nespēcība un fizisks vājums. Tomēr "*dabas balss*" ne vienmēr tika uzklausīta. Daudzas — it īpaši dižciltīgo kārtas sievietes, kuras, būdamas jau no dzimšanas vārgas, ar sliktu, kā mēs tagad teiktu, genofondu, "*savus pēdējos spēkus iztērējušas dzemdībās*", bija spiestas meklēt saviem bērniem barotājas.

Kur rīdzinieces meklēja saviem bērniem zīdītājas? Tās nāca galvenokārt no Rīgai tuvumā esošajiem ciemiem — Dālenas, Jungernhofas, Baldones un Mencenhofas. Reizēm šiem mērķiem izmantoja arī "*negodā tikušās*" jaunavas no Rīgas priekšpilsētām, tomēr visumā uzskatīja, ka tās "*nepelna sevišķu uzticību*". Zīdītāja par savām pūlēm saņēma maksu — 14–20 tālerus gadā, reizēm arī kādu dāvanu — kleitu vai ko citu.

Tomēr gluži katra šos pienākumus pildīt vis nevarēja. Pirms pieņemšanas darbā kandidāti novērtēja dzemdības pieņemusi vecmāte un mājas ārsts. O. Hūns sūrojās, ka lielākā daļa vecāku nepareizi uzskatīja, ka bērnam ir labāk, ja zīdītāja dzīvo savu saimnieku mājās, ēd pie viņu galda un izmanto visas labierīcības. Viņi nesaprotot, ka tādā gadījumā jaundzimušajam bojājoties zarnu trakta darbība, kas nenotiktu, ja zīdītāja dzīvotu savos ierastajos lauku apstākļos, nemainoties viņas kustīgajam dzīvesveidam. Pilsētā zīdītāja "*sabojājoties*", jo atradinoties no sava ierastā darba, turklāt viņas pašas bērns parasti nomirstot badā. O. Hūns uzsvēra, ka, palikdama pilsēniece, šī sieviete nekad vairs nevarēs pilnvērtīgi piedalīties, kā tagad teiktu, demogrāfiskā stāvokļa uzlabošanā. Starp citu, tieši tāpēc lauku muižnieki nekad nelaida savas dzimzemeņieces uz pilsētu pildīt zīdītājas pienākumus.

Kādas “apgrēcības” un īpatnības bija Rīgas pilsoņu bērnu audzināšanā 18. gadsimtā?

Rīdzinieks Oto Hūns — viens no ievērojamākajiem 18. gadsimta Krievijas impērijas ārstiem, sekojot izcilā apgaismības filozofa Žana Žaka Ruso idejām, uzskatīja, ka norises cilvēka dzīvē un dabā atrodas ciešā kopsakarā. Viņš to attiecināja arī uz bērnu audzināšanu, kurai jānotiekot, ieklausoties dabas balsī un nesejojot modei, jo *“zināms, cik bēdīgs ir “modīgās” audzināšanas rezultāts salīdzinājumā ar tādu, kas notikusi saskaņā ar Dabu”*.

Rīgā šajā ziņā vispār esot vērojamas dažādas “apgrēcības”, jo bērni pavadot laiku bezdarbībā, aktivitātes trūkums nodarot nelabojamu ļaunumu viņu veselībai, jo pie mazkustīga dzīvesveida *“nosprostojas asinsvadi, asinis rit lēni, un rezultātā šie “siltumnicas stādi” bieži slimst ar dažādām asinsvadu un elpošanas kanālu slimībām”*. O. Hūns uzskatīja, ka tieši neveselīgas audzināšanas dēļ pilsētās ir daudz lielāka bērnu mirstība nekā laukos.

Rīgas bērni netikuši arī pienācīgi fiziski norūdīti, jo reti peldināti aukstā ūdenī (kā tas esot parasts, piemēram, Anglijā), kā arī pārāk vēlu iemācoties staigāt. Pirmo dzīves mēnešu laikā bērnus vispār nenesot svaigā gaisā, lai gan tas būtu jādara jebkuros laika apstākļos, bērniem jau savlaicīgi sākot pierast pie bargā klimata. Starp citu, šajā ziņā autoram situācija no Rīgas netāljā Mītavā (Jelgavā) likusies daudz labāka, jo tur bērni vairāk laika pavadot svaigā gaisā, turklāt gaiss tur esot tīrāks nekā Rīgā un vide kopumā patīkamāka — zemākas mājas, platākas ielas, plašāki dārzi. (Šodien gan šo postpadomju industriālās vides piesārņoto pilsētu diez vai varētu uzskatīt par paraugu.) Rīdzinieki vispār bijuši visai nevīžīgi un neesot spējuši iekārtot bērna audzināšanai nepieciešamo vidi, kura esot bijusi nesakopta un netīra.

Nabadzīgākajās ģimenēs dzīves apstākļi bija vēl daudz nelabvēlīgāki. O. Hūns uzsvēra, ka *“zemāko slāņu”* bērni auguši pilnīgi patstāvīgi, bez jebkādas pieskatīšanas, paši apgūstot visas dzīvei nepieciešamās iemaņas un, tikko sākuši staigāt, *“biedrojoties ar sev līdzīgajiem”*.

Apraksta autors izteicis visai interesantu viedokli par bērnu ēdināšanu. Viņš uzskatīja, ka bērniem nekaitētu ne stiprie dzērieni, ne arī “smags” ēdiens, par ko liecinot “*augsti vērtējama Anglijas piemērs*”, kur “*visi bērni esot stipri, veselīgi un skaisti*”.

Īpašu satraukumu dedzīgais apgaismības piekritējs pauda par bērnu tikumisko audzināšanu, jo “*tikumiskās pamācības bērniem tiekot iedvestas, vēl pirms viņi ir iemācījušies tās izprast. Bērni tās atceras tikai kā tukšus vārdus, neizprotot jēgu*”. Tāpēc arī vēlāk — jau pieauguši — viņi mēdzot tās pieminēt vietā un nevietā, bet paši tik un tā rīkojoties, instinktu vadīti.

Interesanti ir O. Hūna kritiskie spriedumi par Rīgas pilsoņu bērnu izglītošanos. Jau no agras bērnības ārkārtīgi liela nozīme tiekot pievērsta ķermeņa kopšanai un “*sieviešu dzimuma skaistuma saglabāšanai*”. Muižnieki un citi bagātākie rīdzinieki savām meitām nolīgšot guvernantes francūzietes vai arī sūtot viņas mācīties uz dižciltīgo jaunavu pansioniem. Bagātāko namnieku ģimenēs jaunavām tiekot mācīta mūzika, tēlotājmāksla, dejas un rokdarbi, kuru prasme gan reti kad noderot arī praktiski, jo “*šādi audzināta jaunava, dodoties laulībā, uzreiz aizmirst par visām mākslām, liekas, ka šīs gudrības viņai bijušas vajadzīgas tikai, lai noķertu vīru*”. Astoņpadsmitajā gadsimtā Rīgā esot bijis vērojams, ka arī zemākas kārtas rīdzinieki cenšoties nodrošināt saviem bērniem — īpaši meitām — audzināšanu, kas viņām nepienāktos sociālā stāvokļa dēļ.

Turīgākās ģimenes savas sieviešu dzimuma pēcnācējas audzinot tā, lai viņas atbilstu vispārpieņemtajiem elegances kritērijiem. Rīdziniecei vajadzēja būt piemīlīgai “*pēc vaiga*”, graciozai kustībās un gaumīgi tērptai. O. Hūns gan tomēr piebilda, ka viņas līdz pat 13 gadu vecumam staigājot “*nepūderētiem un nesukātiem matiem*”, kas vījoties vieglās locīņās.

Interesanti, kā pirms 200 gadiem rīdzinieki ievēroja “*smalkā toņa*” normas. Ja kāda jaunava vēlējās doties pastaigā vai uz balli, viņa nedrīkstēja iet viena vai kur nu vēl vīrieša (pat tuvākā radnieka) pavadībā. “*Labākās sabiedrības*” meitenēm manieres ļāva doties sabiedrībā tikai kādas radnieces vai — sliktākajā gadījumā — kalpotāja pavadībā. O. Hūns ievēroja, ka jaunkundzes un jaunsungi savās attiecībās ievērojot stingru distanci, kas reizēm robežojoties ar pārmērīgu kautrību un vēsumu.

Kāds bija Rīgas bērnu "atradeņu" liktenis 18. gadsimtā?

Arī pirms 200 gadiem Rīgā bija sievietes, kuras pameta savus tikko dzimušos bērnus. Pamesto zīdaiņu likteni Rīgā noteica kārtība, ko varētu nosacīti pielīdzināt mūsdienu bāreņu sociālajam dienestam. Atradeņus nosūtīja uz Rīgai tuvumā esošajiem ciemiem, kur viņi oficiāli bija lemti bēdīgajam dzimtcilvēka liktenim. Vispirms "pamestā bērna lieta" tika izskatīta īpašā krievu birokrātiskās mašinērijas iestādē — *Ekonomiskajā ekspedīcijā*. Pēc tam bērnu atdeva audzināšanai vietējā zemnieka ģimenē, kurā kāda sieviete varēja barot mazo ar savu pienu. Zīdītājai tas bija pat izdevīgi, jo par bērna audzināšanu pirmajā gadā viņa no pilsētas kases saņēma samaksu gan naudā, gan graudā: 6 dālderus, 6 pūrus rudzu un 2 pūrus miežu, nākamajos gados — 4 dālderus un 4 pūrus rudzu. Pilsētas sniedza šādu "sociālo" palīdzību, līdz bērns bija sasniedzis 10 gadu vecumu. Pēc tam atradeni atdeva turpmākajai audzināšanai šajā ģimenē, vienojoties ar mājas saimnieku. Tomēr bija noteikts, ka 3 vai 4 reizes gadā bērnus ir jāved atrādīt uz vietējo policijas iecirkni, un arī katra ciema vecākajam bija jāziņo varas iestādēm par bāreņa dzīves apstākļiem un veselību.

Īstenībā situācija bija diezgan drūma — bērni bieži dzīvoja visai antisanitāros apstākļos, saslimšanas gadījumā bija sarežģīti nonākt pie īsta ārsta (bērnus veda "atrādīt" visdažādākajiem "dakterētājiem"), arī slimnieka kopšana bieži bija tik nevižīga, ka bērnam nebija nekādu iespēju izveseļoties. Pēc tā laika statistikas datiem, 1793. gadā Rīgā bija pavisam 37 pieņemti bērni (16 zēni un 21 meitene), no kuriem četri nomira (2 — no drudža, 1 — no dizentērijas, 1 — no bakām). 1794. gadā pieņemti 39 bērni (17 zēni un 22 meitenes), no kuriem nomira 7 (3 — no bakām, 4 — no drudža). 1795. gadā atrasti 35 bāreņi (17 zēni un 18 meitenes), no kuriem nomira četri (nāves cēloņi — astmas lēkme, drudzis, "angļu sviedri", bakas). Skaidrs, ka Krievijas impērijas birokrāti, lai arī valsts bija noteikusi zināmu kārtību pamesto bērnu problēmas risināšanai, ne vienmēr to ievēroja, jo bāreņu liktenis viņiem nebija personīgo prioritāšu sarakstā.

Kā Rīgā 18. gadsimtā sodīja par sava bērna nonāvēšanu?

1785. gada 11. aprīlī Krievijas impērijas Senāts pieņēma visai humānu likumu ar mērķi novērst jaundzimušo nonāvēšanu. Saskaņā ar to sievietē, kura gaidīja ārļaulības bērnu, tika atbrīvota no publiska negoda un soda. Bija noteikts, ka viņai par savu grūtniecību jāziņo policijai, kurai savukārt bija jānorīko vecmāti “grēcinieces” uzraudzīšanai.

Gadījumā, ja sievietē bija pieķerta jaundzimušā nogalināšanā un arī pati atzinusies šajā noziegumā, saskaņā ar likumu viņu sodīja, publiski trīs reizes noperot ar rīkstēm un pēc tam izsūtīt uz Sibīriju. Ja tiesa uzskatīja, ka viņas vaina bērna nāvē nav tik liela, tad sods bija mazliet “mīkstāks” — publisks pēriens ar rīkstēm (1 vai 2 reizes), pēc tam vainīgā tika nosūtīta uz pārmācības namu.

Krievijas impērijas likumi paredzēja bargus sodus arī tādos gadījumos, ja sievietē bija slēpusi savu grūtniecību, slepeni dzemdējusi un jaundzimušais bērns bija miris. Pēc Oto Hūna datiem, laikā no 1784. līdz 1797. gadam Krimināllietu tiesa bija izskatījusi 47 lietas par bērnu nonāvēšanu un 68 lietas par grūtniecības slēpšanu. Apraksta autors tomēr uzsvēris, ka pēc Senāta lēmuma pieņemšanas situācija uzlabojusies. Turklāt sievietes šādi noziedzoties bailēs no kauna, mazdūšības un aprobežotības dēļ. Vai gan O. Hūns varēja paredzēt, ka arī pēc 200 gadiem izgāztuvēs tieši tāpat tiks atrasti nogalināti jaundzimušie, kuru slepkavām mūslaiku humānās tiesas piemēros visai “mīkstus” soda veidus. Domājams gan, ka medicīnas doktors un Šveices mediķu un ķirurģu biedrības goda biedrs O. Hūns būtu patiesi sarūgtināts par šādu nākotnes “šausmu vīziju”.

Kā tapa pirmā bērnu slimnīca Latvijā?

Puškinam un Dantesam duelējoties 1837. gada 8. februārī bija trīs lodes un divdesmit soļi, medicīnas studentam Johanam Kristofam Švarcam un Tērbatas dāmu mīlulim baronam Bolto fon Hohenbaham 1829. gada 28. novembrī — arī trīs lodes un tikai piecpadsmit soļi, pie tam katrs vēl piecus drikstēja spert uz priekšu. Divkaujas noteikumi bija ārkārtīgi nežēlīgi, jo aizvainojums — sūri nikns. Ar pirmo šāvienu Švarcs tika ievainots kājā, bet barons — labajā rokā. Vēloties turpināt, barons otreiz šāva ar kreiso roku. Lode Švarcam aizsvilpa garām, toties baronam lode trāpīja pierē. Švarcam nācās bēgt, jo pistoļu dueļi jau tolaik bija ar stingru bardzību aizliegti. Studijas viņš turpināja Vācijā, Šveicē, Austrijā un Itālijā, bet pēc laika, kad izrādījās, ka uzpūtīgais barons tomēr ticis tikai ievainots un profesors Moijers viņu sekmīgi salāpījis, Švarcs atgriezās Tērbatā un spīdoši aizstāvēja medicīnas doktora disertāciju, pēc tam apmetās dzimtajā Rīgā un iemantoja krietna ārsta reputāciju, starp citu kļūstot arī par narkozes ieviesēju Latvijā. Divas reizes viņš tika aicināts uz Tērbatu ieņemt profesora vietu, un abas reizes Švarcs atteicās, laikum bažīdāmies par divkaujas atskaņām. Divas reizes viņš tika ievēlēts par Rīgas Praktizējošo ārstu biedrības prezidentu, kas bija autoritātes un kolēģu cieņas augstākais apliecinājums. Viņš nomira piecdesmit gadu vecumā 1859. gadā, atstādams trīspadsmit pēcnācējus, bet testamentā savus līdzekļus novēlēja plašākam un cēlākam mērķim — bērnu slimnīcas ierīkošanai Rīgā.

Bērnu ārstniecība tolaik vēl bija diezgan primitīva, sarežģītākos gadījumos bērnus ārstēja kopā ar pieaugušajiem Rīgas 1. slimnīcā. Ar Švarca novēlētajiem un viņa draugu papildinātajiem 25 tūkstošiem rubļu, protams, bija krietni vien par maz. Taču divdesmit gadus vēlāk — 1879. gadā, kad nomira Rīgas Biržas komitejas priekšsēdētājs Džeimss Ārmitsteds, summa ievērojami pieauga, jo, atverot testamentu, izrādījās, ka divas devītās viņa īpašuma daļas jeb 201 tūkstotis rubļu bija novēlēti jaunas iestādes izveidošanai mazturīgiem Rīgas iedzīvotājiem.

Kad kapitāls, vairojoties procentiem, 1888. gadā bija pieaudzis jau līdz 362 tūkstošiem rubļu, Rīgas pilsētas valde nolēma celt bērnu slimnīcu, izveidoja komisiju un sāka rīkoties. Slimnīcai bez atlīdzības atvēlēja zemesgabalu, taču 1890. gadā nācās krietni palauzīt galvu, kuru no 14 priekšlikumiem pieņemt. Slimnīcas celtniecībai vieta tika meklēta starp Pāvila baznīcu un Grīziņkalnu, taču par traucēkli tika uzskatīti tuvējās pūderfabrikas tvaiki (vēlāk, 1912. gadā, gan tieši šajā vietā uzcēla Sarkanā Krusta slimnīcu), Arkādijā par zemesgabalu tika prasīta pārlietu liela maksa un traucēja iecienīts traktieris, savukārt Brasā — karavīru šautuves trokšņi, Sarkandaugavā bija augsts gruntsūdens līmenis, citas vietas likās attālu no pilsētas centra. Beidzot 1891. gadā pilsētas tēvi izraudzījās 40 pūravietas priežu meža Torņakalnā starp Jelgavas šoseju un dzelzceļu.

Gatavošanās bija rūpīga un pamatīga, jo pirmo reizi Latvijas slimnīcu vēsturē tika izsludināts būvprojektu konkurss. Tam tika iesniegti pieci darbi, no kuriem godalgoja trīs darbus. Taču neviens tā īsti atzinību

Bērnu slimnīcas galvenais korpuss
Rīgā (celts 1899. gadā)

neguva, tālab pilsētas arhitekts Reinholds Šmēlings 1893. gadā iesniegto darbus apvienoja un izstrādāja jaunu — pieņemamāku projektu. (R. Šmēlings projektējis ne tikai daudzās sarkano ķieģeļu skolas, Āgenskalna tirgu u.c., bet arī tagadējo Stradiņa slimnīcu un vairākus korpusus 1. slimnīcā.) Arī būvdarbu veikšanai tika izsludināta izsole, kurā pasūtījumu saņēma un 1895. gadā līgumu noslēdza būvuzņēmēji Pēteris Radziņš un Krišjānis Ķergalvis. Tātad bērnu slimnīcu, tāpat kā Rīgu, cēla latvieši, lai gan noteicēji vēl aizvien bija vācbaltieši. Darbs norisa straujā tempā, izmantojot visu labāko, kas šajā jomā bija sasniegts Vakareuropā.

Slimnīcu svinīgi iesvētīja 1899. gada 2. oktobrī un nosauca Džeimsa Ārmitsteda vārdā, mecenāta portretu bareljefā novietojot galvenās ēkas fasādē. Sākotnēji slimnīcā bija ambulance un 116 vietas (gultas) sešās nodaļās, vēlāk vietu skaits pārsniedza pat tūkstoti. 20. gadsimta sākumā atbilstoši laikmeta jaunākām prasībām un moderni aprīkotā slimnīca bija vislabākā bērnu slimnīca toreizējā Krievijas impērijā, bet padomju laikā — vislielākā bērnu ārstniecības iestāde PSRS.

Slimnīcas liktenis gadsimta laikā ir bijis pietiekami sarežģīts un raibs, taču pāri visam allaž stāvējusi viena ideja — pēc labākās sirdsapziņas kalpot slimo bērnu veselībai un laimīgai dzīvei. Slimnīca ir pediatrijas šūpulis Latvijā, šeit tā izveidojās un nobrieda kā zinātniska disciplīna un kopš 1922. gada — arī kā augstskolas mācību priekšmets. Divi ievērojamākie slimnīcas direktori bija Andrejs Priedkalns (1873–1923) un Jēkabs Nīmanis (1892–1972). Abi arī bija populāru bērnu kopšanas un ārstniecības grāmatu autori. Tuvs Priedkalna draugs bija Rainis, kas divdesmito gadu sākumā vairākkārt ārstējās šajā slimnīcā un slimo bērnu sabiedrībā guva ierosmi daudziem dzejoļiem, kas ietverti krājumos *“Puķu lodziņš”*, *“Lellīte Lolīte”*, *“Saulīte slimnīcā”*. Bet medicīnas zinātnes elpa slimnīcā bija izjūtama it īpaši, pietiek minēt kaut vai cildeno Latvijas bērnu ķirurgu zinātnisko skolu, kuras izcilākais pārstāvis bija profesors Aleksandrs Bieziņš (1897–1975).

Laikam ritot, padomju varai netikamo mecenāta portretu slimnīcas galvenā fasādē 1959. gadā tika nolemts likvidēt. Taču meistari, kam šis negoda darbs bija uzticēts, domāja savādāk, un tie cilni nevis izkala, bet gan aizmūrēja. Vēlāk paklīda valodas, ka bareljefs esot

noņemts un it kā atrodies kādā no slimnīcas pagrabiem. Klusībā turētais noslēpums atklājās tikai 1989. gada jūnijā, kad portrets tika atsegts un attīrīts. Tagad tas atkal visā godībā rotā administrācijas ēku.

Džeimsa Ārmisteda slimnīca, Rīgas pilsētas bērnu slimnīca, Rīgas pilsētas bērnu klīniskā slimnīca, Republikas bērnu klīniskā slimnīca, Valsts bērnu klīniskā slimnīca, Latvijas Medicīnas akadēmijas Bērnu slimnīca, Bērnu klīniskā universitātes slimnīca — tā gadsimta laikā mainījies šis cildenās iestādes vārds.

1999. gada 1. un 2. oktobrī slimnīcas darbinieki plaši svinēja simto gadskārtu.

Kas bija “zilā pirmdiena”?

Vēstures avotos, kuri vēsti par amatnieku dzīvi viduslaikos un jaunajos laikos, nereti sastopams vārdu savienojums “zilā pirmdiena” (*Blau Montag*). Par šī īpatnējā nosaukuma rašanos pētnieku vidū nepastāv vienots viedoklis. Visizplatītākais skaidrojums balstās uz faktu, ka vastlāvju laikā baznīcas rotājumos dominējusi zilā krāsa, bet vastlāvju pirmdiena šādi izgreznotā baznīcā bijusi veltīta lūgšanām un saukta par zilo pirmdienu. Laika gaitā pātarus nomainījušas dažādas izpriecas un iedzeršana, taču zilās pirmdienas nosaukums saglabājies arī turpmāk. Un, tā kā dzeršanai nodevušos cilvēku arī sauca par “zilu”, tad par “zilo pirmdienu” sāka apzīmēt ne tikai vastlāvju pirmdienu, bet jebkuru dienu pēc svētitām dienām, kurā tika lāpītas pagīras, kas nereti notika tieši pirmdienā un faktiski nozīmēja vienkārši brīvdienu.

Visbiežāk ar “zilo pirmdienu” nācās sastapties cunftu amatniekiem, kuru zeļļi cīnījās par tiesībām uz brīvām pirmdienām. Šādas cīņas notika gan Vācijā, gan arī Rīgā. Vācijā amatnieku zeļļi panāca “zilo pirmdienu” atzīšanu, sākot ar 15. gadsimtu, bet Rīgā pakāpeniska meistarų piekāpšanās novērojama ar 16. gadsimtu. Tā, piemēram, kokgriezēju amata 1541. gada šrāga aizliedza zellim svinēt pirmdienu, ja nedēļā bija arī svētki, t.i., aizliedza kavēt darbu pēcsvētku dienā, bet kokgriezēju zeļļu apvienības 1575. gada šrāga zellim, kurš tikko bija stājies darbā, pirmo 14 dienu laikā atļāva izmantot tikai vienu brīvu

pirmdienu. Tas liecina, ka tolaik šī amata zeļļi jau bija ieguvuši tiesības uz brīvām pirmdienām. Līdzīgus noteikumus saturēja arī stiklinieku cunftes 1541. gada un zamšādmiņu cunftes 1579. gada šrāgas. Pavisam skaidri zeļļu tiesības formulētas 1595. gada cepurnieku amata un 1600. gada drēbnieku zeļļu apvienības šrāgās, kur teikts, ka zeļļi nedrīkst nedēļā vairāk svinēt (*feiern*) kā tikai pirmdien, pārkāpējiem piedraudot attiecīgi ar 2 un 3 marku lielu naudas sodu. Savukārt atslēdznieku cunftes* zeļļu apvienības 1583. gada šrāgās bija teikts, ka zeļļiem gada laikā ir tiesības uz četrām brīvām pirmdienām pēc lielākajiem svētkiem, bet darba pārtraukšana citās nedēļas dienās stingri aizliegta. Tādējādi katrā amatā jautājums par papildu brīvdienu jeb zilo pirmdienu tika risināts citādi, un vairākās cunftēs zeļļu prasības šajā jomā tika apmierinātas tikai 17. gadsimtā.

Zeļļu cīņu par brīvām pirmdienām izraisīja, no vienas puses, tas apstāklis, ka pēc Reformācijas krietni samazinājās baznīcas svētku un līdz ar to arī brīvdienu skaits, no otras puses, tāpat kā citur Eiropā, arī Rīgā arvien vairāk sāka pieaugt t.s. cunftu spaidi. Cita starpā cunftu spaidi izpaudās ierobežojumos meistara tiesību iegūšanai, kuri jūtami skāra galvenos darba darītājus — zeļļus. Kopš 16. gadsimta zellim, lai iegūtu meistara tiesības, bija jāizstrādā noteikts paraugdarbs jeb meistartstiķis, jāsamaksā iestāšanās nauda, kuras lielums bieži vien līdzinājās zeļļa gada algai, un jāsarīko bagātīgas dzīres visai cunftei. Bez tam vairākās cunftēs kandidātam tika izvirzīta ceļošanas jeb vanderēšanas prasība amata labākai apgūšanai, bet dažās tika stingri noteikts pilntiesīgo meistarū skaits. Rezultātā tikai nelielai zeļļu daļai izdevās iegūt meistara tiesības, bet vairākums visu mūžu strādāja kā palīgi. Tāpēc, cenždamies uzlabot dzīves apstākļus, zeļļi veidoja savas apvienības un izvirzīja prasības pēc darba algas paaugstināšanas un darba laika saīsināšanas. Tā kā zeļļu darba diena ilga no agra rīta līdz vēlam vakaram (12–15 stundas), bet svētdienas bija brīvas tikai daļēji — bija jāapmeklē baznīca un tā bija vienīgā diena, kad zellis drīkstēja pāriet no vienas darbnīcas uz citu, tad nav jābrīnās, ka zeļļiem pēc “aktīvi” aizvadīta svētdienas vakara bija nepieciešama “zilā pirmdiena”.

* Tās pilnais nosaukums bija “atslēdznieku, piešu kalēju, bisu kalēju un pulksteņtaisītāju cunftē”.

Kad Rīgā iznāca pirmais vakara laikraksts?

1929. gadā Latvijas metropolē gaitas sāka vairāk nekā 60 (!) jaunu preses izdevumu. To vidū bija “Rīgas Kino Nedēļa”, “Rīgas Naktslokālu Dzīve”, “Rīgas Radiofona Programma” un vienkārši “Rīga” — 4 līdz 8 lappušu biezs nedaudz ilustrēts vakara laikraksts ar 5 tūkstošu eksemplāru lielu metienu.

28. septembrī iznākušajā “Rīgas” pirmajā numurā ievietotajā redakcijas programmas rakstā “Pie šūpuļa” bija sacīts: “Mums pastāv rīta un pēcpusdienas laikraksti, bet nav neviena vakara izdevuma. 18 stundas līdz rīta avižu iznākšanai lasītājam līdz šim bija jādzīvo bez notikumu apgaismojumiem un informācijas. Šo robu mēs gribam aizpildīt ar plašu vakara laikrakstu. Ar to mēs izpildām laikmeta prasību [...]. Mēs sniegsim visjaunāko informāciju līdz plkst. 5 p.p. pēc citu, kulturēlo valstu parauga.”

Par avīzes saturu tā izdevēji rakstīja: “Vispirms mēs deklarējam absolūtu objektivitāti un bezpartejismu. Mēs stāvēsim par demokrātiju un pilsoņu individuālām brīvībām [...]. Nekautrēsīsimies celt gaismā visādas nelikumības, noziedzības un panamas (plaša mēroga afēra. — *R.T.*). Mēs apkarosim valsts un nācijas grāvējus.”

“Rīga” sāka daudzsološi. Tās pirmo numuru krāšņoja divi (!) turpinājumromāni, kuru autori gan bija otršķirīgi latviešu un vācu autori A. Tifentāls un K. Figdors. Toties to nosaukumi vien bija ko vērts — “Ījaba Cīrus dēkas Rīgā” un “Laupītāji, dievi un sieviete”. Lasāmgabala lomu spēlēja arī “Rīgas” ārzemju korespondenta pazīstamā dziedoņa Marisa Vētras vēstījums “Lielpilsētas meitene” no vācu pilsētas Frankfurtes pie Mainas.

Sensācija bija “Rīgas”, tāpat kā daudzu tā laika (un arī mūslaiku!) preses izdevumu, alfa un omega. Tai bija nereti veltīta vai visa pirmā lappuse ar sirdi tirpinošiem virsrakstiem: “Drausmīga greizsirdības drāma Rīgā”, “Rīgā atklāta sensacionāla krāpšana” utt., u.tml. Katrā numurā, runājot dzejnieka vārdiem, varēja lasīt par zagļiem, slepkavām un ielas meitām.

Taču “Rīga” rakstīja arī par nopietnākām lietām. Gluži mūsdienīgi skan tādi publikāciju virsraksti kā “Vai politiskās partijas jāuztur par valsts naudu?”, “Valdības krīze neizbēgama” un tiem līdzīgi. Avīzē

varēja iegūt ziņas par pretalkohola biedrības “Ziemeļblāzma” 25 gadu pastāvēšanas svētkiem un slimnieku skaita strauju palielināšanos Latvijā, par zemkopības ministra Artura Alberinga iespaidiem Igaunijā un Saeimas deputātiem, kuri nemaksā nodokļus. “Rīgā” bija informatīvas rubrikas “Kur šovakar ejam?” un “Hronika”.

Varam tikai minēt, kāpēc avīzes saimnieki jau ar 7. numuru pārvērtā “Rīgu” par dienas laikrakstu. Var pieņemt, ka šo izdevumu veidoja iesācēji žurnālistikā, jo 1930. gada 17. februārī tā izdošana tika pārtraukta pavisam. Rīdzinieki savu vakara laikrakstu atkal ieguva tikai vairāk nekā pēc ceturtdaļgadsimta — “Rīgas Balss” pirmais numurs iznāca 1957. gada 1. oktobrī.

Kas bija pirmais latviešu ārsts ģenerālis?

Latvijas armijā ārstiem bija šādas dienesta pakāpes: ārsts leitnants, ārsts virsleitnants, ārsts kapteinis, ārsts pulkvedis-leitnants, ārsts pulkvedis, ārsts ģenerālis. Līdzīgas pakāpes bija paredzētas arī farmaceitiem un veterinārārstiem, starp kuriem augstāko dienesta pakāpi nesasniedza neviens, toties ārsti ģenerāļi bija divi — Pēteris Sņiķers (1875–1944) un Alberts Brambats (1884–1943).

Pirmais no viņiem — Skultes pagasta vecākā dēls — Kara medicīnas akadēmiju Pēterburgā ar izcilību pabeidza 1901. gadā, turpmāk strādāja akadēmijas ādas un venerisko slimību klīnikā un 1904. gadā aizstāvēja medicīnas doktora disertāciju “*Par papulonekrotiskā tuberkulida būtību*”. Cita starpā šajā darbā viņš konstatēja, ka tuberkulīna ierīvēšana ādā izraisa vietēju reakciju. Taču ne jaunais zinātnieks, ne arī viņa pieredzējušais skolotājs profesors Timofejs Pavlovs (1860–1932) šo atklājumu pienācīgi novērtēt nespēja, tādējādi pasaules slava aizgāja secen — trīs gadus vēlāk to analogiskā pētījumā ar nepieciešamo vispārinājumu (tuberkulīna lietošana tuberkulozes diagnostikai) ieguva vācu pediātrs Ernsts Moro (1874–1951).

Dienesta gaitu jaunais kara ārsts sāka Daugavgrīvas strēlnieku pulkā, tad tika pārcelts uz Rīgas kara hospitāli par ādas un venerisko

Pēteris Sņķers (1875–1944)

slimību nodaļas priekšnieku un 1915. gadā paaugstināts kolēģijas padomnieka (pulkveža) dienesta pakāpē. Pirmā pasaules kara laikā P. Sņķers bija karalauka hospitāļa un evakuācijas punkta priekšnieks, vairāku rezerves hospitāļu virsārsts, 1916. gadā kļuva par 2. latviešu strēlnieku brigādes ārstu un no agrākās Krievijas armijas tika demobilizēts 1918. gadā. Kaujās viņš tieši piedalījās 1914. gada rudenī Rītprūsijā, 1916. gadā Ložmetējkalnā un 1917. gada augustā un septembrī — pie Ropažiem, Inčukalna, Nītaures un Siguldas. Tika apbalvots ar otrās un trešās šķiras Staņislava ordeni (ar šķēpiem), otrās un trešās šķiras Annas ordeni (abi ar šķēpiem), kā arī ceturtās šķiras Vladimira ordeni (ar šķēpiem). Ordeņi ar šķēpiem tika piešķirti par kaujas nopelniem.

Latvijas armijas sastāvā pulkvedis P. Sņķers atradās no 1919. gada 19. jūlija, kad tika iecelts par Kara sanitārās daļas priekšnieku. Viņš izveidoja armijas sanitāro iekārtu, cīņu laikā organizēja palīdzības sniegšanu ievainotiem, ierobežoja epidēmiju izplatību, gādāja par karavīru veselību.

Latvijas armijas medicīniskais dienests, kura priekšgalā atradās P. Sņķers, tomēr nebija visai plašs. Karadarbības laikā pastāvēja piecas kara slimnīcas un trīs divīziju lazaretēs, bet miera laika apstākļos palika vairs tikai trīs kara slimnīcas — Rīgā, Liepājā un Daugavpilī. Vēl darbojās divas karavīru sanatorijas — Ķemeru un Cēsīs. Latvijas armijā dienēja aptuveni sešdesmit ārstu, no kuriem pusē — kara slimnīcās, bet pārējie — tieši daļās vai pārvaldē. Par ārstu ģenerāli pēc virspavēlnieka ģenerāļa Jāņa Baloža (1881–1965) ieteikuma P. Sņķers tika paaugstināts 1923. gadā. Izveidojis priekšzīmīgu

karavīru medicīniskās un sanitārās aprūpes sistēmu, Kara sanitārās pārvaldes priekšnieka posteni viņš atstāja 1933. gadā. Ticis apbalvots ar otrās un trešās šķiras Triju Zvaigžņu ordeni un trīs ārvalstu ordeņiem.

P. Sniķera vietā stājās A. Brambats, kurš bija otrais latviešu ārsts ģenerālis un tika apstiprināts 1938. gadā. Vēlāk viņš aizgāja bojā Gulagā.

Interesi izraisa raksturojums, ko P. Sniķeram 1925. gadā devis toreizējais kara ministrs ģenerālis Rūdolfs Bangerskis (1878–1958):

“Vesels. Spējīgs panest dienesta grūtības miera un kara laikā. Garīgi attīstīts labi. Plaša izglītība, liela prakse un piedzīvojumi kara sanitārijā. Stingrs, nosvērts un taisnīgs. Alkoholu lieto reti un ļoti mazos apmēros, kas neatsaucas uz dienesta pienākumu izpildīšanu, ne uz izturēšanos sabiedrībā. Ārpus dienesta lasa lekcijas augstskolā. Dienesta pienākumus pārzina un izpilda ļoti labi. Stingriba un disciplīna valda padotās iestādēs, sanitārija armijā uzstādīta ļoti labi. Liela patstāvība, ierosme un spēja atbildību ņemt uz sevi. Ļoti labs Kara sanitārās pārvaldes priekšnieks. Atstājams līdzšinējā amatā, jo cita augstāka nav.”

Laikam tāda bija priekšzīmīga karavīra raksturojuma forma, taču jāpakomentē divas frāzes: “*Garīgi attīstīts labi*” un “*Ārpus dienesta lasa lekcijas augstskolā*”. Kā gan lai nebūtu garīgi labi attīstīts, ja bija profesors! Un jāpiemin arī P. Sniķera dzīves otru svarīgu darbības jomu — 1919. gadā viņš bija starp Latvijas Universitātes Medicīnas fakultātes līdzdibinātājiem, 1922. gadā izveidoja Ādas un venerisko slimību katedru un gadu vēlāk tika ievēlēts par profesoru. Viņš kļuva par dermatoveneroloģijas kā augstskolas mācību priekšmeta pamatlicēju Latvijā, izvērsa pētniecisko darbību, it īpaši venerisko slimību terapijā un profilaksē, divreiz tika ievēlēts par Medicīnas fakultātes dekānu, 1921. gadā nodibināja un turpmāk līdz 1940. gadam vadīja Latvijas Baltā Krusta biedrību, kas cīnījās par prostitūcijas ierobežošanu, dibināja un no 1924. gada vadīja Latvijas Dermatovenerologu zinātnisko biedrību, atradās daudzu citu sabiedrisku organizāciju vadībā.

Ģenerālis bija daiļo mākslu draugs. Viņa privātkolekcijā bija 366 pazīstamu latviešu, krievu un Rietumeiropas mākslinieku gleznas; diemžēl šī kolekcija, kas testamentā tika novēlēta Latvijas Universitātei, pēckara gados tika alkatīgi izputināta. Būdam prasmīgs ārsts tolaik par

ienesīgu atzītā specialitātē, ko apliecina kaut vai populārais pantiņš “*Tas nav puika, tas nav ziķers, Ko nav ārstēj's dokters Sniķers*”, viņš bija arī pietiekami turīgs cilvēks, lai pēc arhitekta profesora Eižena Laubes (1880–1967) projekta Rīgas centrā 1929. gadā atļautos sev uzcelt lepnu piecstāvu namu. Un tieši pie šīs ēkas Brīvības ielā 39 Pasaules latviešu ārstu 2. kongresa laikā 1993. gada 21. jūnijā, kara orķestrim skanot, tika atklāta piemiņas plāksne ar tekstu: “*Ārsta ģenerāļa un profesora dermatovenerologa Pētera Sniķera (1875–1944) nams*”.

Atgriežoties pie sākotnējā vaicājuma par to, kas bija pirmais latviešu ārsts ģenerālis, tomēr nepieciešams vēl viens precizējums. Jā, P. Sniķers bija pirmais ārsts ģenerālis Latvijas armijā, bet kā gan bija pirms tam? Krievijas armijā dienošiem ārstiem bija civildienesta pakāpes, proti, šajā gadījumā ģenerālmajors rangu tabulā atbilda īstenam valsts padomniekam. Bet šādu pakāpi Krievijas armijā līdz ar mantojamu dižciltību (*fon*) bija sasniedzis latviešu zemnieka dēls Dr. med. Georgs fon Zemmers (1849–1910) par piedalīšanos kaujās Serbijā, Kaukāzā un Vidusāzijā. Viņš dus Valmieras pilsētas kapos līdzās savam daudz slavenākajam vecākajam brālim mikrobiologam profesoram Eiženam Zemmeram (1843–1906), kas bija ievērojams zinātnieks, taču, tāpat kā P. Sniķers, palaida garām pasaules lielatlklājuma slavu, proti, jau 1870. gadā konstatēja pelējuma sēnes iedarbības efektu. Taču to tikai 1928. gadā spēja novērtēt Nobela prēmijas laureāts angļu zinātnieks Aleksandrs Flemings (1881–1955), atklājot penicilīnu.

Ko paveicis humānists Augusts Dombrovskis?

Mecenāti, filantropi, sponsori jeb vienkārši labdari — cilvēki, kuriem nav žēl atvērt savu naudas zutni sportam vai grūtdiēņiem, teātrim vai citām daļajām mākslām, — visos laikos ir bijuši arī latvju zemē. Šoreiz par vienu no pirmajiem viņu pulkā — Augustu Dombrovski.

Viņš nāca pasaulē 1845. gada 28. jūlijā un bija vecākais dēls ar astoņiem bērniem svētītā Daugavas zvejnieka ķengaradznieka ģimenē.

Tēvs Jānis Kristjāns bija liels sīvā cienītājs, tālab ģimenes rūpes gūlās galvenokārt uz mātes Juliānas pleciem. Tāpēc Augustam bija jāpaliek par autodidaktu, lai gan gadu ritumā viņš pakāpeniski sekmīgi apguva ne tikai dzimto valodu un rakstniecību, bet arī vācu un krievu mēli. Zināšanas Dombrovskim lieti noderēja, lai no vienkārša plostnieka kļūtu par darbu uzraugu, tad mežu uzpircēju, mehāniķi un inkasentu sava tēvabrāļa Jēkaba kokrūpniecības uzņēmumā.

Izmanīgais menedžeris, kā teiktu mūsdienās, neturēja sveci zem pūra, bet uzkrāto pirmatnējo kapitālu lika lietā, 1887. gadā ierīkojot Vecmīlgrāvī pats savu kokzāģētavu (1912. gadā tajā bija 320 strādnieku).

Bizness veicās, un nauda krājās. Cits uzņēmējs būtu palicis par tās vergu, bet ne tāds bija Dombrovskis. Viņam rubļi nebija mērķis, bet līdzeklis. Līdzeklis latviešu tautas garīgās un materiālās dzīves attīstībai, pirmām kārtām domājot par nemitīgo ļaužu vajadzībām.

Minēsim īsi hronoloģiskā secībā svarīgākos objektus, kuru būvniecība vai iekārtošana bija, tā sacīt, Dombrovska sirds, roku un maka darbs.

... Gadsimtu mija. Labvēlis nodibina četrgadīgu bezmaksas fabrikas skolu savu strādnieku bērniem. Tajā strādā četri pedagogi un mācās ap 150 skolēnu. Dombrovskim tas gadā izmaksā ap 2,5 tūkstošiem rubļu.

... 1900. gads. Atver vienu no pirmajiem bērnudārziem Latvijā īpaši šim nolūkam celtā mājā. To apmeklē vairāk nekā 100 mazuļu. Pirmām kārtām tajā uzņem Dombrovska uzņēmuma strādnieku atvases.

... 1903. gads. Nodibina atturības biedrību "Ziemeļblāzma".

... 1904. gads. Uzceļ staltu biedrības namu ar 2000 vietām, kas izmaksā dīžu summu — 100 tūkstošus zelta rubļu.

... 1906. gada 21. janvāris. Soda ekspedīcija nodedzina biedrības namu. Tai par upuri gandrīz krīt arī pats Dombrovskis.

... 1907. gads. Uzceļ "Ziemeļblāzmas" pagaidu ēku ar skatuvi un zāli 700 apmeklētājiem.

... 1907.—1908. gads. Milzīgs darbs un daudz līdzekļu nepieciešams 16 pūrvieta lielā smilšu un sīkkārķļu ciņu pārvēršanai par parku ar simtiem koku un košuma krūmu, liepu un ogulāju alejām, lapenēm un paviljoniem.

... 1908. gads. Top gatavs t.s. Burtnieka nams, kurā ilgāku vai īsāku laiku dzīvo Dainutēvs Krišjānis Barons, Jānis Jaunsudrabiņš, Kārlis Skalbe, Jānis Poruks, Jānis Akuraters un citi latviešu rakstnieki.

... 1913. gads. Iesvēti no ķieģeļiem, dzelzs un betona uzbūvēto jauno “Ziemeļblāzmas” gaismas pili nodedzinātās biedrības mājas vietā.

Dižajam Vecmīlgrāvja filantropam ieceru vēl ir daudz, taču klāt ir karu un revolūciju gadi, kad vispirms jādomā par uzbūvētā un izveidotā saglabāšanu. Juku laiki izposta arī Augustu Dombrovski. Viņa mūžs apraujas 1927. gada 13. novembrī, bet padarītais paliek mantojumā nākamajām paaudzēm.

Rīgas pilsētas galva Alfrēds Andersons

Latvijas brīvvalsts laikā Rīgas pašvaldību vadīja gudri vīri. Visilgāk — septiņus gadus — to darījis Alfrēds Andersons (literārais pseidonīms — Andrass).

Viņa šūpulis kārts 1879. gada 7. aprīlī Duntess muižā Vidzemes jūrmalā kuģu būvētāja un rēdera ģimenē. Zināšanu alkas Alfrēdu no sākummācībām Limbažos aizveda uz Rīgas pilsētas reālskolu un prestižo Politehnisko institūtu, kur viņš ieguva būvinženiera grādu.

Sākās pedagoga darbs fizikā un matemātikā A. Ķeniņa zēnu reālskolā un V. Olava komercskolā (no 1910. gada — tās direktors), ko pārtrauca Pirmais pasaules karš, kad vajadzēja doties uz Krieviju sūrajās bēgļu gaitās.

Nodibinoties neatkarīgajai Latvijai, Andersons bija atkal dzimtenē, lai atdotu tai savus spēkus un zināšanas. To viņš darīja, vadot Rīgas tehnikuma inženieru nodaļu, 4. vidusskolu, bet 1920. gadā — Rīgas pilsētas izglītības nodaļu. Darīja to visnotaļ sekmīgi, jo ne velti 1921. gada 3. martā Rīgas Dome ievēlēja Andersonu par pilsētas galvu. Laikraksts “Tautas Balss” šajā sakarā atzīmēja, ka Andersons “ir darbos pierādījis, ka viņš ir spējīgs šo ārkārtīgi grūto amatu pildīt”.

Jaunais pilsētas vadītājs saņēma mantojumā kara laikā izpostītu saimniecību. Arī domnieku politiskie uzskati bija visai daudzveidīgi, tāpēc bieži vien panākt kāda jautājuma risinājumu nebija vienkārši. Tā par Rīgas ģerboņa atjaunošanu Dome sāka spriest jau 1922. gada 11. janvārī, bet Valsts prezidents J. Čakste to varēja apstiprināt tikai 1925. gada

Alfrēds Andersons (1879–1937)

1. decembrī. Lieli strīdi Domē bija arī par zemes gabala piešķiršanu Brīvības pieminekļa celšanai, jo nebija vienprātības monumenta vietas izvēlē. Galīgais lēmums tika pieņemts tikai 1928. gada februārī.

A. Andersons daudz darīja Centrāltirgus izbūvē. Te lieti noderēja viņa inženiera zināšanas. Lai arī tirgus iekārtošana bija pabeigta tikai 1930. gadā, kad Andersons vairs nebija pilsētas galvas amatā, tas patiesībā bija viņa lolojums.

Andersonam izdevās noslēgt vienošanos ar Jāni Misiņu par tā unikālās bibliotēkas nodošanu pilsētas īpašumā. Viņš stāvēja kūmās arī pie Rīgas pašvaldības darbinieku biedrības dzimšanas un pasniedza organizācijai tās karogu.

A. Andersonam tuva bija literatūra un mūzika. Viņš tulkoja R. Vāgnera operu libretus, prata no galvas nodziedāt ne tikai komponistu ārijas, bet arī gandrīz vai visas Šūmaņa, Brāmsa, Čaikovska, Rahmaņinova un daudzu latviešu komponistu dziesmas.

Izcilais latviešu dziedonis Mariss Vētra par to laiku savās atmiņās stāsta: *“Andersoni bija svarīga ģimene toreizējā Rīgas sabiedrībā. Katram ģimenes loceklim bija savs liels nams labākajos Rīgas iecirkņos un cieša draudzība ar visiem bagātākajiem Rīgas namsaimniekiem. Bez tam Andersonu ģimenē cirkulēja arī iespaidīgas kuģu un banku akcijas,*

tiem bija daudz draugu šinis svarīgajās sabiedrībās un ļoti jūtams iesaists Nacionālās operas tā laika darbā. Tanheizers lielākā vai mazākā mērā izvērtās par Andersonu ģimenes izrādi — ģimenes galva, lielais brālis, Alfrēds Andersons Tanheizeru bij latviskojis, viņa svainis — Teodors Reiters to diriģēja, otrs svainis — Emīls Mauriņš dziedāja Volfrāmu, māsa Erna bij kaislā Venus. Šo ģimenes locekļu skaits vienā pašā Nacionālās operas uzvedumā norāda ne tik vien uz iesaistību, bet arī uz jūsmas un talantu bagātību šai ģimenē. Andersonu jūsmošanai bij sugestīvs spēks. Tas nevarēja palikt bez iesaista tanīs aprindās, kas pirkā dārgākās biļetes. Tanheizera laikā šī jūsma un eksaltācija bij sakāpusi līdz kulminācijai un, no jumtiem sākot, bij aizdedzinājusi visu Rīgu.”

Publicētas un Nacionālajā teātrī tika izrādītas Andersona lugas “Ķēniņš Dāvids” un “Baltezeru dzimtas asinis”. Viņa spalvai pieder arī dzejoļi, noveles un tulkojumi vācu valodā.

Pēc aiziešanas no pilsētas galvas amata Andersons 1928. gadā at sāka pedagoģisko darbu, strādājot par Rīgas komercskolas direktoru. Viņa inženiera profesija un saimnieciskā darba pieredze īpaši noderēja Brīvības pieminekļa celtniecības laikā. 1929. gadā Andersons kopā ar Gustavu Zemgalu, ģenerāli Jāni Balodi u.c. sabiedrībā pazīstamiem cilvēkiem parakstīja vēsturisko aicinājumu latviešu tautai “Celsim Brīvības pieminekli!”, bet vēlāk vadīja pieminekļa komitejas tehnisko komisiju, kura kārtoja visus ar būvniecību saistītos tehniskos un finanšiālos jautājumus.

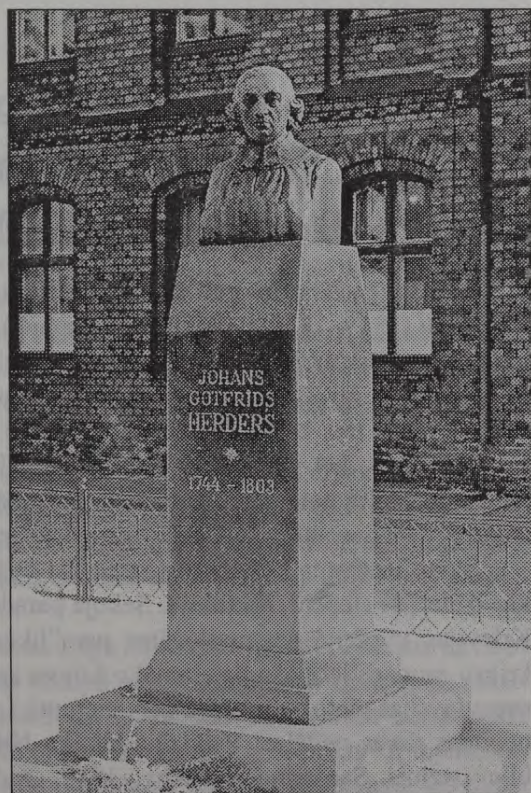
Nopietna sirdskaite piespieda Alfrēdu Andersonu 1934. gadā aiziet pensijā. 1937. gada 13. februārī viņš šķīrās no dzīves.

Kas saistīja Herderu ar latviešiem un Rīgu?

Vācu filozofu, rakstnieku, apgaismotāju un folkloristu Johanu Gotfrīdu Herderu (1744–1803) ar Rīgu saistīja gandrīz pieci tajā pavadītie darba gadi (1764–1769), tajā sarakstītie un izdotie darbi un interese par latviešu folkloru (tautasdziesmām). Kā teicis viņa biogrāfs K. Stavenhāgens, tieši Rīgā Herders ir kļuvis herderisks. Tas ir — atradis

savas apgaismotāja darbības būtību un saturu. Rīgā Herders bija Domsko-
las skolotājs (mācīja franču valodu, dabaszinības, vēsturi u.c.), no
1767. gada arī mācītājs Jēzus un Ģertrūdes baznīcās. Rīgā tika sarakstīti
un izdoti vairāki nozīmīgi Herdera darbi: apcere "Par grāciju skolā"
(1765), "Fragmenti par jaunāko vācu literatūrā" (I–III, 1766–1767),
grāmata "Kritikas meži" (pirmās trīs daļas, 1769). Vēlāk izdots arī
J.G. Herdera kapitālais darbs vēstures zinātnē "Idejas par cilvēces vēstu-
res filozofiju" (I–IV, 1784–1791). Rīgā darbojās Baltijas vācu 18. gadsim-
ta ievērojamākais grāmatizdevējs, kas izdevis ne tikai J.G. Herdera, bet arī
I. Kanta u.c. Apgaismības filozofu darbus.

Rīgā Herderu ietekmēja par ziemeļu magu dēvētais filozofs, va-
lodnieks un literatūrkritiķis G. Hāmanis (1730–1788). Viņa ietekmē

*J.G.Herdera pieminēklis
Rīgā, Herdera laukumā.
Veimāras tēlnieka
L. Šallera darba kopija
(1864)*

Herders ieinteresējās par tautu mutvārdu daiļradi un kļuva par mūsdienu folkloristikas pamatlicēju. Dažādu tautu dziesmas viņš sakopoja divos krājumos, kuri pēc Herdera nāves tika apvienoti izdevumā "Tautu balsis dziesmās" (1807). Tajā pārstāvētas arī 11 latviešu tautasdziesmas ("Maza biju, neredzēju", "Tumša nakte, zaļa zāle" u.c.). Biogrāfi atzīmē faktu, ka 1765. gada vasarā J.G. Herders pavadījis pie Juglas ezera, kur piedalījies arī Jāņu svinēšanā. Herders augstu vērtēja Rīgu kā brīvās tirdzniecības pilsētu un kā Ziemeļeiropas kultūras centru, labvēlīgu apgaismības ideju attīstībai un izplatīšanai. Viņš rosināja daudz tautu literātus, filozofus, folkloristus, arī latviešus. Bet pašu Herderu rosināja Rīga. Godinot viņa piemiņu, 1864. gadā Mazais svaru laukums Vecrīgā tika nosaukts Herdera vārdā. Tur viņam ir uzstādīts arī piemineklis.

Par ko rakstīja "Vēstulēs no Rīgas" krievu publicists Jurijs Samarins?

Krievu publicistu, vēsturnieku un filozofu Jurijs Samarinu (1819–1876) pagājušā gadsimta 40. gados kā valsts dienesta ierēdni nosūtīja uz Rīgu. Viņš darbojās komisijā, kas revidēja pilsētu un pagastu saimniecību. J. Samarinu, dedzīgu slavofilu un pārkrievo-tāju, satrauca tas, ka Baltijas tautas cariskās Krievijas nomalē netika vis rusificētas, bet gan pārvācotas. Viņš atzina, ka Baltijas guberņās jūtams vācbaltu naidis pret krieviem, tāpēc ikviena kārtīga krieva pienākums esot darboties pret vietējiem vāciešiem.

Savus uzskatus J. Samarins izklāstīja "Vēstulēs no Rīgas" (1849), kas izplatījās slepeni, rokrakstā. Sekoja paradokss, kas, taisnību sakot, Krievijas impērijā gan uzskatāms par "likumsakarīgu" parādību — krievu monarhijai pašu uzticamāko krievu arestēja un iesēdināja Petropavlovskas cietoksnī. Tiesa gan, cietumā J. Samarins nosēdēja tikai nepilnas divas nedēļas. Palīdzēja tas, ka Nikolajs Pirmais personīgi bija pazinis Samarina vecākus. 1849. gada martā cars vienatnē

pieņēma nogrēkojušos ierēdņi, tēvišķi nostrostēdams viņu par to, ka tas kurinājis vācos naidu pret krieviem, un pamācīdams, ka "mums vajag ar mīlestību un lēnprātību piesaistīt sev vāciešus". J. Samarins esot pacēlis sabiedrisko domu pret valdību, tāvad — pret pašu caru, tādējādi tiekot gatavota 1825. gada 14. decembra atkārtošāns. Acīmredzot jaunībā pārciestās izbailes dekabristu sacelšanās dēļ Nikolajam Pirmajam nebija piemirsušās. Bez tam 1848. un 1849. gadā Rietumeiropā mutuloja revolucionārie uzplūdi. Protams, cars baidījās no revolūcijas pārsviešanās uz Krieviju. Un kā uz vācbaltu vājāšanās reaģētu Rietumu vācieši?

Tomēr J. Samarins ar savām "Vēstulēm no Rīgas" bija kritis nežēlastībā. Pārlietu lojālo ierēdņi izsūtīja uz Simbirsku, bet 1852. gadā atvaļināja no valsts dienesta.

Ko Rīgā darija lielais krievu fabulists?

Ievērojamais krievu fabulists, dramaturgs un žurnālists Ivans Krilovs (1768 vai 1769—1844) pāris gadu (no 1801. gada oktobra līdz 1803. gada rudenim) ir pavadījis Rīgā. Viņš šeit ieradies kopā ar kņazu S. Goļicinu, kurš tika iecelts par ģenerālgubernatoru ar rezidenci Rīgas pili (I. Krilovs bijis Goļicina bērnu mājskolotājs). Ziņas par Ivana Krilova oficiālo darbošanos un literāro darbību Rīgā gan ir visai trūcīgas.

Oficiāli viņš strādājis par gubernatora kancelejas sekretāru, kuram nācies izskatīt sūdzības, lūgumus utt. Krilovam nav bijis ne patikas, ne spēju šim ierēdņa amatam, un 1802. gadā viņš ir atstājis (vai atstādīnāts) kancelejas pienākumus, palikdams S. Goļicina mājās par "sarunu biedru".

Daži biogrāfi uzskata, ka Rīgā Krilovs ar literatūru nemaz nav nodarbojies. Citi tomēr šādai versijai nepiekrīt, jo kopš 1806. gada rakstnieks sācis intensīvi publicēt savas fabulas, kas varētu būt radušās iepriekšējos gados. Jāatzīmē, ka viņa komēdija "Slipķis" ir tapusi laikā no 1800. līdz 1805. gadam, bet luga "Pīrāgs" 1802. gadā jau tikusi

uzvesta Pēterburgā. Tātad vismaz šiem darbiem ir saskare ar īso Rīgas periodu Krilova garajā mūžā.

I. Krilova sadzīviskās problēmas Rīgā

Par I. Krilova Rīgas periodu stāsta šādu anekdoti.

Kad nākamais lielais fabulu rakstnieks slēdzis īres līgumu ar sava dzīvokļa saimnieku, pēdējais uzstādījis prasību, lai tajā būtu šāds punkts:

“Ja dzīvoklis irnieka vainas dēļ nodeg, tad pēdējais izmaksā tā īpašniekam kompensāciju 5000 rubļu apmērā.”

“Ko jūs!” iesaucies topošais fabulists un ātri pierakstījis summai galā vēl divas nulles. “Man tas neko nenožīmē, toties jums būs patikami!”

Ko Mihails Vrubels darīja Sarkankalnā un Šēnfelda klīnikā?

Izcilā krievu gleznotāja Mihaila Vrubela (1856–1910) daiļrade pārsteidz ar savu neparastumu. Viņš bija dziļi erudīts cilvēks — diplomēts jurists, lieliski pārzināja vēsturi, filozofiju, reliģiju, mitoloģiju, folkloru, literatūru, mūziku, prata astoņas svešvalodas, daudz ceļoja. Simbolisks un filozofisks tēlu traktējums, dramatiska un traģiska pieskaņa, dziļi psiholoģisks portretējums, morāles jautājumu risināšana starp labu un ļaunu, mokoši meklējumi cilvēka garīgās dzīves izpratnei, noslēpumainība un sarežģītība pasaules ainā, cilvēka jūtās un dabā, brīnuma gaidas, traģiska grēksūdze ekspresīvā formā — tā raksturotas viņa gleznas, bet Vrubels vienlīdz veiksmīgi ir darbojies arī scenogrāfijā, tēlniecībā, monumentālajā glezniecībā, grāmatu grafikā, dekoratīvi lietišķajā mākslā. Par sarežģītību un komplicētību ne reti vien viņš tika aizvainojoši pelts un kritizēts, uzskatīts par kaitīgu, bet tajā pašā laikā arī atzīts un slavināts. Vispārināts priekšstats par Vrubela daiļrades virsotni tiek saistīts ar 1890. gadā tapušo “*Dēmonu*” pēc Mihaila Ļermontova poēmas motīviem.

Ar Rīgu saistīta Vrubela dzīves epizode norisa viņa dzīves noslēguma posmā, kas bija dziļi traģisks un likteņa triecieniem pārpilns. Vrubela dēls 1901. gadā piedzima ar fizisku defektu (t.s. zaķalūpu) un pēc pāris gadiem nomira ar plaušu karsoni. 1902. gadā gleznotājs ārstējās privātā psihiatriskā dziednīcā Maskavā, pēc tam universitātes klīnikā, taču bez redzamākām sekmēm. Daiļrades psihopatoloģija ir mūžsena tēma, ko pirmais plašāk un aptverošāk iztirzājis itāļu kriminālpsihologs Čezāre Lombrozo (1835–1909) savā līdz mūsdienām populārajā darbā *“Genialitāte un ārpriests”*. Proti, slimība nav apkaunojums un cilvēks ir talantīgs ne jau tāpēc, ka slims, bet gan tāpēc, ka, slimību pārvarot, rada dižus un paliekošus darbus.

M. Vrubels, neatlabis Maskavā, nolēma ārstēties ārzemēs, kam savukārt pietrūka līdzekļu. Tālab kā piemērotāka un lētāka tika izvēlēta Rīga, kur bija vairākas labas un visā Krievijā pazīstamas psihiatriskās slimnīcas, turklāt kāds no Rīgas psihiatriem jau agrāk bija Vrubela labs paziņa. Tas bija *Dr. med.* Teodors Tilings (1842–1913), Tērbatas universitāti beigušais, daudzu zinātnisku darbu autors, iecienīts ārsts Pēterburgā un no 1884. gada Rīgas Sarkankalna slimnīcas direktors. Šo iestādi 1862. gadā bija nodibinājis un izveidojis par priekšzīmīgu psihiatrisko dziednīcu *Dr. med.* Gregors Brucers (1834–1883).

Kā liecina saglabājušies dokumenti, Vrubels Sarkankalnā iestājās 1903. gada 14. maijā un tur ārstējās līdz 14. jūnijam, pēc tam kursu turpināja Šēnfelda klīnikā līdz 17. septembrim. Ārstniecības iestādes maiņa droši vien notikusi tāpēc, ka jaunuzceltajā (1897. gadā) Šēnfelda privātklīnikā bija komfortablāki apstākļi nekā pilsētas pārziņā esošajā Sarkankalna iestādē. Turklāt arī klīnikas īpašnieks *Dr. med.* Maksis Šēnfelds (1861–1912) bija ļoti erudīts un populārs psihiatrs, T. Tilinga skolnieks.

No Rīgas ārstu rakstītās Vrubela slimības vēstures noprotams, ka visu mūžu viņam nomāktība mijusies ar pacilātību, atraisītība ar depresiju, bet arī nomāktības brīžos gleznotājs piespiedis sevi strādāt un radījis daudz dižu darbu, taču atraisītības periodos parasti maz gulējis, daudz dzēris, daudz arī strādājis, tomēr maz iespējis, atstādams daudzus nepabeigtus darbus. Vrubela stāvoklis raksturots kā depresīvi paranoīdāls sindroms ar pašiznīcināšanās, savas vainas un grēcīguma idejām, drūmām domām par nāvi, vajāšanas murgu elementiem un

aptumšotas apziņas paroksismiem. Kopumā Rīgā veiktās ārstēšanas rezultātā iestājusies nosacīta atlabšana. Taču Vrubela daiļradē aizvien vairāk bija jūtama slimības izpausme — haotiski sakopotas dīvainas formas, mīklainas ainas neredzētā krāsu kopojumā, atbaidošas cilvēku figūras dīvainās pozās un pārlieku platām acīm, neremdināma fantāzija un iztēle. Jau ārstējoties Maskavā, Vrubels esot apgleznojis palātas sienas, durvis, slimnīcas žogu — to visu vēlāk centušies savākt mākslas darbu kolekcionāri. Un ko gan citu lai Vrubels Rīgā darītu — arī te viņš gleznoja! Par Rīgā radītiem Vrubela darbiem līdzās dažiem konkrētiem atradumiem vairāk tiek runāts minējuma formā. Kādas gan ir Vrubela darbu atbalsis Rīgā?

Sarkankalna slimnīcas t.s. vecās mājas apakšstāvā uz sienas apmetuma vēl pirms pēdējā kara bijušas trīs lielas gleznas: vienai sižets bijis aizgūts no grieķu mitoloģijas, otrajā bijusi attēlota krievu cīņa ar tatāriem, bet trešajā bijis skatāms kalnu strauts. Pēc slimnīcas direktora profesora Hermaņa Budula (1882–1954) 1937. gada apraksta, gleznotājs esot bijis kāds slimnieks, uzsvērts arī darbu krieviskais raksturs. Grūti noticēt, ka apjomīgo darbu autors būtu bijis Vrubels, kurš Sarkankalna iestādē ārstējies tikai mēnesi, turklāt iespēja pārbaudīt arī zudusi, jo šī ēka pēc Otrā pasaules kara nav saglabājusies. Bijušās Sarkankalna iestādes ēkā tagad atrodas Latvijas Traumatoloģijas un ortopēdijas slimnīca.

Tomēr par Šēnfelda klinikā radītajiem darbiem ir arī konkrētāki dati. Tos 1931. gadā centās atrast Jevgeņijs Kļimovs, apciemojot slimnīcā Šēnfelda atraitni (pašu ārstu 1912. gadā mantojuma strīda laikā nošāva pacients, par ko Kārlis Jēkabsons vēlāk sarakstīja romānu “Heinrihs Rautenfelds”, kas izdots 1929. g. un atkārtoti 1994. gadā). Noskaidrojās, ka Vrubels slimnīcā daudz zīmējis, bet kādu 1903. gada 21. jūlijā zīmētu slimnieka portretu, kuru Kļimovam izdevās iegūt, viņš jau kā Kanādas iedzīvotājs 1977. gadā uzdāvināja Valsts mākslas muzejam Rīgā. Agrākā Šēnfelda klinikā padomju laikā atradās kara hospitāļa filiāle, ēkas Vienības gatvē 87 tagad stāv neizmantotas.

Pēc Rīgā pavadītā laika Mihails Vrubels turpināja gleznot. 1905. gadā beidzot tika oficiāli atzīts un pagodināts ar akadēmiķa nosaukumu. Bet jau 1906. gadā viņš kļuva akls un vēl pēc četriem ciešanu gadiem izbeidza savu dzīves gaitu.

Kādi iespaidi par Rīgu bija Ferencam Listam?

1842. gada pavasarī pēc triumfālajiem koncertiem Vācijā F. Lists devās uz Krieviju. No Berlīnes viņš izbrauca kariatē ar sešiem baltiem zirgiem, pie tam viņu esot pavadījušas trīsdesmit četrjūgu ekipāžas un studentu eskorts formas tērpos. Pēc koncertiem Kēnigsbergā Kēnigsbergas universitāte slavenajam pianistam piešķīra doktora grādu, kuru tam bija vilcinājusies dāvēt Berlīne. 6. martā Lists pārbrauca Krievijas robežu, ieradās Jelgavā un jau 8. un 10. martā spēlēja divos koncertos pārpildītajā teātra namā.

Tikmēr ziņa par viņa tuvošanos bija nonākusi jau Rīgā. Biedrība "Musse" ziņoja, ka "slavenais klaviervirtuozs doktors un bruņinieks Francis Lista kungs" Rīgā sagaidāms 16. martā. Sākumā Listam Rīgā, tāpat kā Jelgavā, bija paredzēti divi koncerti — 16. un 18. martā, bet panākumi bijuši tik lieli, ka pianistu izdevies pierunāt vēl trešajam — svētdien, 22. martā. Visi trīs koncerti bijuši solokonterti un notikuši Pilsētas teātra zālē biedrības "Musse" namā, bet Lists piekritis piedalīties arī vokāli instrumentālajā koncertā Melngalvju namā 24. martā. Jāpiezīmē, ka Lists savos koncertceļojumos diezgan noteikti pieturējās pie solokontertu prakses un visu vakara programmu parasti izpildīja viens pats. Piekrītot piedalīties koncertā ar jauktu programmu, tā bija jau zināma pretimnākšana rīdziniekiem.

Ko savos koncertos atskaņoja F. Lists? Acīmredzot, vērtējot Rīgas publikas gaumi un mākslinieciskās prasības, viņš nav vēlējies apgrūtināt klausītājus ar īpaši nopietniem skaņdarbiem. Dominēja virtuoziitāte un ārējais spožums. Lists atskaņojis fantāzijas un parafrāzes par operu tēmām, gan par V.A. Mocarta "Dona Žuāna", gan G. Doniceti, V. Bellīni un Dž. Meierbēra operu melodijām, skanējušas tādas viņa paša virtuoziās lappuses kā Hromatiskais galops, Ungāru maršs, Bravūrais valsis. Tomēr Lists iepazīstinājis rīdziniekus arī ar dažām Šopēna etidēm un mazurkām, tāpat ar savu lielisko parafrāzi par Franča Šūberta dziesmu "Meža ķēniņš". Kā nodeva ierastajai jaukto koncertu praksei bijusi dziedātāju — tolaik Rīgas opertrupā angažētās izcilās soprānistes Katrīnas Hofmanes, kura dziedāja L. van Bēthovena

“Adelaīdu”, un basa Karla Gintera piedališanās. Pēdējais dziedājis kādu Dž. Meierbēra romanci.

Vokāli instrumentālais koncerts 24. martā Melngalvju namā bijis Pilsētas teātra orķestra koncertmeistara Peregrīna Feigerla benefic-koncerts un Lista piedališanās novērtējama kā īpaša spožuma piešķiršana tam. Feigerls Rīgā nostrādāja sešus gadus, bija pazīstams ne tikai kā orķestra koncertmeistars, bet arī kā solovijolnieks. Tāpat viņš bijis atzīstams pedagogs un pirmās nopietnās mūzikas mācību iestādes Rīgā — Vijoļspēles institūta dibinātājs. Koncertā ar orķestri Feigerls atskaņojis Ferdinanda Dāvida vijoļkoncertu, bet Lists savukārt spēlējis K.M. Vēbera “Koncertskaņdarbu”. Dziedājuši arī teātra solisti Katrīna un Johans Hofmaņi, Listam atskaņojot klavierpavadījumus.

Dažās anonīmajās recenzijās, kas par Lista koncertiem atrodamas Jelgavā un Rīgā, tomēr nedominē slavinoši ekstātisks tonis, kā varētu spriest pēc publikas ažiotažas. Ir jau atrodamas tālaika žurnālistikas puķainās frāzes, kas lūko raksturot Lista spēles nesalīdzināmo tehniku, ārkārtējo ekspresiju un priekšnesuma dinamiku ar šādiem epitētiem kā “brāzmaini, vētraini, pērkonīgi toņi apskurbina ausis, kamēr citi izskan kā strauta čalas, atgādinādami Šveices ganu dziesmas gaistošo atbalsi kalnos”. Autors apgalvo, ka Lista interpretācija ietverot gan Baha ornamentāli spožo, gan Haidna harmonisko stilu, apvienojot Mocarta izjūtu spēku ar Bēthovena fantāzijas kaismi. Taču recenzijās lasām arī brīdinājumu, ka virtuozažās miniatūrās ietvertās izjūtas ir “pārāk vispārējas un tukšas, lai nekļūtu triviālas”. Arī mākslinieciskās pasāžas “pārsteidz un aizrauj tikai sākumā, tomēr ilgstoši nevar apmierināt”. Atrodam arī pavisam bargus vārdus un pārmetumus Listam, ka viņš, upurējot modes prasībām, “saplosa mūzikas daiļo miesu un tās ziedošos locekļus izkaisa pūlī”.

Interesantu faktu par kāda F. Lista skaņdarba dzimšanu Rīgā pie min Ilona Breģe savā grāmatā “Teātris senajā Rīgā”. Lista viesošanās laikā slaveno virtuozu kādu vakaru pie sevis uzaicinājis Rīgas “*Liedertafel*” koris. Listam par godu skanējis neliels koncerts. Pēc daudziem gadiem “*Liedertafel*” vēsturei veltītajā izdevumā 1889. gadā Lista viesošanās aprakstīta šādi: “Slavas vainagotais viesis, kurš ar lielu laipnību pieminēja “*Liedertafel*” arī vēlākajos dzīves gados, iemūžināja pats

sevi mazajā kora "Atmiņu lapu" albumā ar manuskriptu "Reinas vīna dziesma" ar G. Hervēga tekstu, skaistu ugunīgu dziesmu vīru korim." Nav ziņu, ka šo dziesmu Rīgas koris "*Liedertafel*" būtu kādreiz nodziedājis — tā ir diezgan sarežģīta. Lista skaņdarbu sarakstā redzams, ka tā izdota kopā ar vēl trim dziesmām vīru korim 1843. gadā, tātad jau nākamajā gadā. Dziesma gan nav veltīta rīdziniekiem — vai F. Lists koncertu klejojumos jau būtu paspējis viņus aizmirst? —, bet gan Ķelnes izdevējam Ž. Lefevram.

Kā izraisījās polemika par Emīla Dārziņa poēmu "Vientuļā priede"?

1904. gadā Emīls Dārziņš neilgi pēc sava brāļa Hermaņa nāves, kas komponistu bija dziļi saviļņojusi, pabeidza simfonisku poēmu "Vientuļā priede". Tā drīz vien pieredzēja pirmatskaņojumu koncertā 1905. gada 31. jūlijā Jura Jurjāna vadībā un vēlreiz pēc gada 1906. gada 3. septembrī skanēja Pāvula Jurjāna vadītajā koncertā. Taču pēc tam, kad 1908. gada 28. janvārī to savā simfoniskajā koncertā bija atskaņojis jaunais diriģents Artūrs Bobkovics, laikraksta "Rīgas Avīzes" 31. janvāra numurā parādījās sekojoša kritika:

"Lai gan "Vientuļo priedi" dzirdēju pirmo reizi, tad tomēr jau pie pirmajām taktīm biju pārsteigts par tik ļoti pazīstamām skaņām. Šis pārsteigums tapa vēl lielāks, kad pārliccinājos, ka viss šis gabals nav vairāk nekā slavenā somu komponista J. Sibēliusa leģendas "*Der Schwan von Tuonela*" "pārstrādājums", pa daļai pat transponējums, tikai ar citu ritmu. Tā paša komponista "*Valse melancolique*", kura pirmās taktis stipri atgādina vienu no P. Čaikovska kompozīcijām, varēja labāk palikt neizpildīts, jo tā pavisam nepiederēja nopietnajai vakara programmai." Parakstā bija vienīgi divi iniciāļi P.G. Kā izrādījās, recenzijas autors bija pazīstamais mūziķis un diriģents Jurjānu Pāvuls, kurš gan vēlāk apgalvoja, ka neesot gribējis slēpties aiz pseidonīma. Iniciāļi esot viegli saprotami kā vārda Ērgļu

Pāvuls saīsinājums. Tomēr patiesībai par godu jāpiemetina, ka tādas iniciāļus autors tika lietojis tikai šo vienīgo reizi. Tāpat nepatiesa bija apgalvojums, ka recenzents poēmu esot klausījies pirmo reizi, jo ne tikai viņa brālis, bet arī pats kritiķis bija darbu pirms pusotra gada diriģējis.

Iemesli apvainojumam plaģiātismā bija citi un dziļāki. 1908. gada 16. janvārī bija izskanējis P. Čaikovska piemiņai veltīts simfonisks koncerts Jurjānu Pāvula vadībā, kuru E. Dārziņš recenzijā savā vienkāršajā atklātībā bija vērtējis ar vārdiem: “Jurjāns ar savu latvisko temperamentu nu vienreiz nav priekš tam, lai piespiestu pussimtūru lielo orķestri pārdzīvot un skaņās atdot Čaikovska dvēseles drāmu.[...] No mūziķa, kas tikai par gadu reizi dabū uzstāties orķestra priekšā — un pie tam vēl sveša orķestra priekšā — nevienam nenāks prātā gaidīt tos pašus panākumus, ko no profesionāla kapelmeistara. Tādēļ nav ko brīnīties, ka simfonijas I daļa nebūt neatstāja to iespaidu, kādu tā ir spējīga atstāt kongeniāla diriģenta vadībā.”

Elļu ugunī ielēja tūlīt pēc tam nākamā Dārziņa recenzija, šoreiz par jaunā diriģenta Artūra Bobkovica jau minēto koncertu, kurā tika atskaņota arī “Vientuļā priede”. E. Dārziņš, kā tas bijis raksturīgs viņa dabi, nebija diplomāts. Viņš jau vairākkārt savās recenzijās bija slavējis uzņēmīgo, talantīgo diriģentu Bobkovicu, reizē atgādinot par regulāru simfonisku koncertu nepieciešamību un to nozīmi latviešu mūzikas kultūras izaugsmei.

Pāvuls Jurjāns bija dziedāšanas pedagogs jaunatvērtajā Rīgas ķeizarskajā mūzikas skolā, beidzis vokālo klasi Pēterburgas konservatorijā, mežraga klasi Harkovas mūzikas skolā, bija mūziķis ar diplomiem un tiesībām. Viņam ne prātā nenāca piekāpties kāda cita jauna diriģenta priekšā. Tas, ka Dārziņš bija iedomājies iespējamo konkurentu (šīnī gadījumā A. Bobkovicu) aizstāvēt, izvērsās gandrīz gadsimta garumā nenoskaidrotā un līdz galam neizvērtētā intrigā, kuru mūzikas vēsturē varētu salīdzināt ar Mocarta un Saljēri konfliktu.

Pāvula Jurjāna apvainojumu plaģiātismā Dārziņš kaismīgi noraidīja. Apelēja pie J. Vītola un A. Glazunova, bet saņēma visai izvairīgas atbildes. Tad P. Jurjāns paziņoja, ka Dārziņa partitūru aizsūtījis pašam J. Sibēliusam, un publicēja 1908. gada 10. maijā rakstīto Sibēliusa atbildi. Tā bija neticami nesaudzīgā tonī. Atzīdams, ka E.

Dārziņš "Priedi" nepārprotami esot darinājis zem "Tuonelas gulbja" iespaida, J. Sibēliuss rakstīja: "Mūziķi, kuri apgalvo pretējo, ir estētiski nekulturāli cilvēki. Tā kā Dārziņa kungs ir pilnīgs diletants, tad vārds plaģiāts būs gan drusku par skarbu. Tomēr es atrodu, ka Jums pret katru apvainojumu par neslavas celšanu jāprotestē uz stingrāko. Jūsu kā kritiķa pienākums bija rakstīt tieši tā, kā jūs esat rakstījuši."

1986. g. ar A. Žīgures palīdzību J. Sibēliusa arhīvā izdevās tiešām atrast P. Jurjāna vācu valodā rakstīto vēstuli, kas Sibēliusam tika nosūtīta kopā ar "Vientuļās priedes" partitūru. Jāatzīst, ka Jurjāna vēstulē lietas apstākļi ir izklāstīti tendenciozi. Emīls Dārziņš Sibēliusam jau tiek raksturots kā komponists diletants, kas ļaunprātīgi apvainojis mūzikas kritiķi P. Jurjānu par taisnīgu kritiku presē ("viņš noliedz jebkuru savas kompozīcijas līdzību ar Jūsu skaņdarbu"). Vēstulē Jurjāns neko nav minējis par A. Glazunova (Sibēliusa laba drauga) samērā pozitīvo vērtējumu par Dārziņa poēmu, jo Glazunovs bija atzinis, ka "Priedes" autors, komponēdams savu skaņdarbu, varēja arī nezināt par "Tuonelas gulbja" eksistēšanu — tik maz līdzības ir abos gabalos kā formas un iekšējā satura, tā arī instrumentācijas ziņā". Tā P. Jurjāns netieši pat izprovocēja Sibēliusu nosaukt Glazunovu par "estētiski nekulturālu" cilvēku. Vēstulē minētie pārāk uzstājīgie piemēri skaidri liecina, ka tās autors par katru cenu tiecies iegūt no Sibēliusa vēlamo atbildi. Tomēr darbu atklāti nosaukt par plaģiātu J. Sibēliuss negribēja un atzina to tikai par darinātu "zem iespaida".

Ir tiešām nesaprotami, ka konfliktā negribēja iesaistīties ne Vītols, ne Jurjānu Andrejs, tā laika latviešu mūzikas dzīves lielākās autoritātes. Klusēja arī E. Dārziņa draugi no rakstnieku, dzejnieku un mākslinieku vides. Varbūt tādēļ, ka tieši tolaik bija parādījusies Jansona–Brauna brošūra "Fauni jeb klauni" un sabiedrībā bija sākusies asa polemika par t.s. dzejniekiem dekadentiem? Dārziņš taču pastāvīgi uzturējās viņu sabiedrībā.

Polemika satrieca E. Dārziņu — tās iespaidā viņš iznīcināja visu savu simfonisko darbu partitūras. A. Bobkovicam izdevās saglabāt "Melanolisko valsi", restaurējot to pēc viņa rīcībā palikušajām orķestra balsīm. Turpretim no "Vientuļās priedes" saglabājušās tikai dažas pūšamo instrumentu partijas.

Kā senāk dēvēja Melngalvju namu?

Vienai no ievērojamākajām un skaistākajām Rīgas sabiedriskajām ēkām — Melngalvju namam — ir bijuši vēl divi nosaukumi: “Jaunais nams” un “Karaļa Artura sēta”.

Senāko vārdu — “Jaunais nams” — ēka ieguva jau tās celtniecības laikā.

Militārās sadursmes starp Rīgas pilsētu un Livonijas ordeni, kas izcēlās 13. gadsimta beigās, turpinājās līdz 1330. gadam, kad Rīga pēc ilgstoša aplenkuma padevās ordenim. Rīgas pilsēta zaudēja daļu savu agrāko privilēģiju, bet kā sodu par to, ka pilsētnieki jau 1297. gadā bija nopostījuši ordeņa pili, Livonijas ordenis pārņēma vairākas pilsētas celtnes — arī Rīgas tirgotāju saietu vietu, tā dēvēto Minsteres istabu, un amatnieku sapulču vietu — Zostes istabu. Rīgas rāte tādēļ nolēma, ka tirgotājiem un amatniekiem jāceļ jauns saietu nams, kuru turpmāk tā arī dēvēja par “Jauno namu” vai atbilstoši tā laika tradīcijām — par “Jauno sētu”. Kurā gadā sākās būvdarbi, precīzi nav zināms, bet dokumentos nosaukums “Jaunais nams” pirmo reizi minēts jau 1334. gadā.

1352. gadā Livonijas ordenis, cerēdams iegūt Rīgas tirgotāju un amatnieku labvēlību, atdeva viņiem atpakaļ Minsteres un Zostes istabas, bet arī Jaunajā namā sabiedriskā dzīve neapsīka. Turpmāk tur pulcējās Rīgas un citu pilsētu tirgotāji un tirgotāju zeļļi, kuri centās ēku padarīt vienīgi par savu saietu namu. Jau 1354. gada Lielās ģildes šrāgas noteica, ka “Jaunā nama” svinībās nedrīkst piedalīties amatnieki, algotu darbu strādājošas personas, izņemot kuģu kapteiņus un zeltkaļu zeļļus, kā arī vietējie nevācu tirgotāji, sevišķi lietuvieši. Arī karavīri, izņemot virsniekus, nebija gaidīto viesu vidū.

15. gadsimtā Jaunā nama saviesīgajās dzīves norisēs arvien aktīvāk iesaistījās neprecētie tirgotāji — melngalvj. 1477. gadā Melngalvju brālības šrāgās atzīmēts, ka Rīgas rāte viņiem kopīgi ar Lielo ģildi

ir iznomājusi Jaunā nama Svētku zāli un dažas apakšstāva telpas un gada īres maksu — 40 markas — abas brālības apņemas dalīt uz pusēm. 1477. gada Melngalvju brālības šrāgas ir arī senākais mūsdienās zināmais dokuments, kurā šīs telpas pirmo reizi minētas kā “Karaļa Artura sēta”.

Jaunā nosaukuma izcelsme ir cieši saistīta ar britu karaļa Artura vārdu, kura neticamos varoņdarbus un uzvaras bruņinieku cīņās vēl ilgi attēloja tā dēvēto karaļa Artura dzīru vai sētu laikā. Tradīcija saukt dzīru vietas par “Karaļa Artura sētām” no Anglijas ātri vien izplatījās Eiropā. Savukārt Rīgā to pārņēma no Prūsijas.

Taču arī turpmāk rīdzinieki ikdienā ēku biežāk dēvēja pašu dotajā Jaunā nama vārdā, bet oficiālajos gadījumos neaizmirsā minēt arī smalko svešzemju nosaukumu — “Karaļa Artura sēta”. Vēstures avoti liecina, ka abi minētie nosaukumi saglabājušies vēl līdz pat 18. gadsimta pirmajai pusei, lai gan šajā laikā to arvien biežāk sāka dēvēt tās aktīvāko apsaimniekotāju vārdā par Melngalvju namu.

Lai gan pastāv arī uzskats, ka šo ēku par Melngalvju namu sāka saukt jau 15. gadsimtā, tomēr noticis tas droši vien tikai pēc tam, kad 1687. gadā melngalvjī kļuva par vienīgajiem “Jaunā nama” īrniekiem. 1712. gadā Rīgas rāte vienojās ar melngalvjiem par nama pārdošanu, un jau pēc gada tas oficiāli pārgāja Melngalvju brālības īpašumā. 18. gadsimtā mainījās arī ēkas funkcijas. To vairs neizmantoja kā sabiedrisku dzīru namu, bet pārsvarā pašas Melngalvju brālības vajadzībām, līdz ar to vairs nebija iemesla lietot senos ēkas nosaukumus.

Kā tika pavadīts laiks Melngalvju namā?

Līdz pat 18. gadsimtam Melngalvju namu izmantoja kā saietu namu gan tradicionālajām ikdienas saviesīgajām sanāksmēm, tā dēvētajām “feniņa dzirēm”, gan lielāko svētku — Vasarsvētku, Miķeļdienas, Mārtiņdienas, Ziemassvētku, Vastlāvju, Maija grāfa svētku un citām dzirēm.

Kā jau tas viduslaikos bija pieņemts jebkurā dzīves jomā, arī “Jaunajā namā” gan ikdienas saietu un svētku norišu, gan arī to apmeklētāju loks bija stingri reglamentēts. Ieeja “Jaunajā namā” bija liegta Mazās ģildes amatniekiem, personām, kas strādāja algotu darbu, un nevāciem. Saietos nepiedalījās arī sievietes. Viņas “Jaunā nama” Svētku zālē ielūdza tikai lielāko svētku laikā uz dažiem pasākumiem, kuros reizēm bija paredzētas arī dejas.

Savukārt melngalvjjiem, Lielās ģildes locekļiem, rātskungiem, ceļojošo tirgotāju zeļļiem, kuģu kapteiņiem un visiem citiem, kas drīkstēja pulcēties namā, bija stingri jāievēro tā kārtības noteikumi. Mūsdienās šie noteikumi kā vēstures avots sniedz ieskatu “Jaunā nama” ikdienā.

“Jaunais nams” vasarā bija atvērts no vieniem līdz pieciem dienā un no sešiem līdz deviņiem vakarā, bet ziemā tikai no vieniem līdz septiņiem. Gan svētku dzīres, gan ikdienas saviesīgie saieti notika nama Svētku zālē, kurā ar skapjiem norobežoti soli veidoja atsevišķus nodalījumus katrai viesu grupai.

Kopš 15. gadsimta beigām pēc Prūsijas saieta namu — Karaļa Artura sētu — tradīcijas arī “Jaunajā namā” pie Svētku zāles griestiem bija piekārts krātiņš ar žubitēm un strazdiem, kuru dziedāšanai vajadzēja iepriecināt nama viesus. Kaut kad 16. gadsimtā krātiņā gan esot turēts kāds plēsīgs putns.

“Jaunā nama” zālē bieži skanēja arī mūzika. 16. gadsimta beigās nolīgtiem pilsētas muzikantiem pēc noteikumiem bija jāspēlē katru dienu, kamēr vien Svētku zāle bija atvērta. 17. gadsimta sākumā spēlmaņi gan iebilda pret šādu režīmu, apgalvodami, ka jau pēc sešiem vakarā zāle visbiežāk esot tukša. Turpmāk muzikanti “Jaunajā namā” spēlēja vairs tikai trīs reizes nedēļā vai arī pēc īpaša pasūtījuma.

Par nama apmeklētāju labklājību rūpējās īpaši iecelts saimniecības pārzinis — šafers. Viņš gādāja par dzērieniem un ēdieniem, uzmanīja, lai kalpotāji pildītu savus pienākumus, bet viesi ievērotu kārtības noteikumus.

Lai apmeklētāji varētu netraucēti slēgt darījumus vai vienkārši omulīgi patērēt, “Jaunajā namā” bija aizliegti jebkādi savstarpējie ķīviņi un klaigāšana. Drošības apsvērumu dēļ viesiem pirms sēšanās pie galdiem līdzī paņemtie zobeni bija jāatstāj kalpotājam pie ieejas.

Noteikumus, kas viesiem bija jāievēro “Jaunajā namā” saviesīgo saietu laikā, 17. gadsimta sākumā papildināja aizliegumi dot citiem savu alus kausu, smēķēt jeb — kā toreiz teica — “dzert tabaku” un citi.

Aizliegums spēlēt uz naudu vedina domāt, ka dažādas azartspēles bijušas visai iecienītas “Jaunā nama” apmeklētāju vidū. Kārtības noteikumos minēts, ka pie garā jeb spēļu galda, pie kura nepasniedza dzērienus, atļautas trīs dažādas kauliņu spēles. Starp tām varēja būt bijis šahs un triktraks. Populāras bijušas arī dažādas kāršu spēles.

Toties aktīvākie apmeklētāji jau 16. gadsimtā varēja mēroties veiklībā kādā ķegļiem līdzīgā spēlē, kuras vajadzībām ēkā bijuši ierīkoti pat speciāli celiņi. Domājams, ka ap to pašu laiku populārs kļuvis arī kāds senāks biljarda paveids.

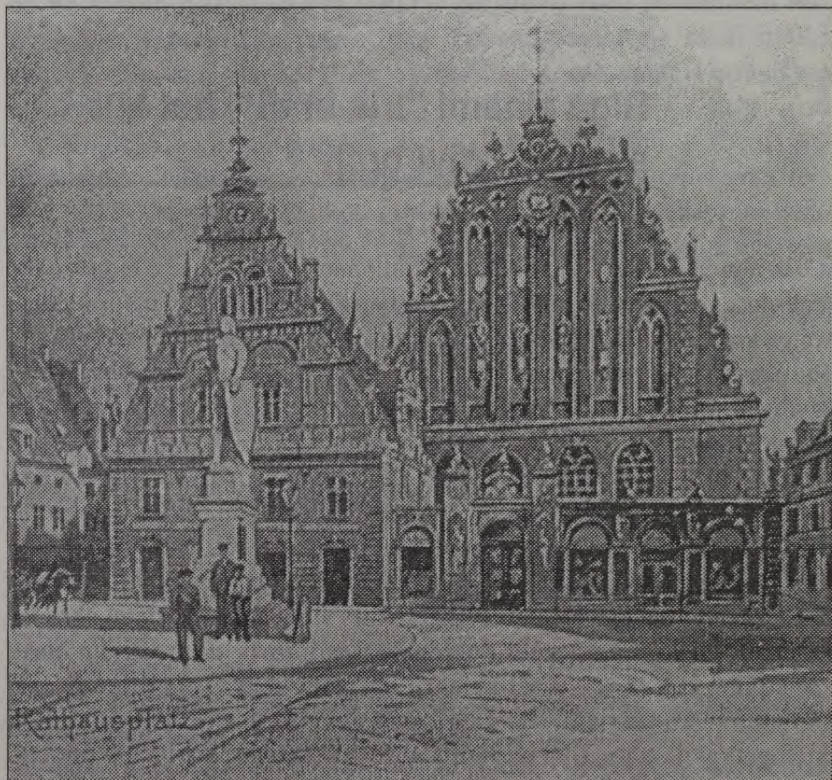
Šāda ikdienas saviesīgā dzīve “Jaunajā namā” apsīka 17. gadsimta beigās.

Rīgā zināmi “trīs brāļi”, bet kur atrodas “divi brāļi”?

Par to var pārliecināties katrs, kurš Rātslaukumā nostājas iepretī Melngalvju namam. Skatienam atklājas ne tikai greznais renesanses stilā veidotais Rīgas viduslaiku celtniecības piemineklis, bet pa kreisi no tā, izvirzījies nedaudz uz priekšu, atgādinot dubultnieku, tikai mazāku par vienu piektdaļu, tautā tā sauktais Švābes nams. Melngalvju nama dubultnieks (kā to nosaucis A. Holcmanis) jeb brālis parādījās 1891. gadā, kad pēc arhitekta Kārļa Felsko (1844–1918) projekta tika pārbūvēts vintirgotāja H. P. Švābes nams. Patiesībā par Švābes namu tas tika saukts no 1842. gada līdz 1889. gadam, jo pirms tam ēkā atradās Rīgas policijas tiesa, bet jau 1889. gadā nams tika pārdots citam tirgotājam — J.E. Šmitam. H. Švābe paturēja tiesības ēkā iekārtot vīna darītavu un veikalu. Virs vienkāršās divstāvu ēkas tika uzbūvēts augsts zelminis neorenesanses formās ar uzsvērtām horizontālām dzegām, plastiskiem dekoratīviem rotājumiem, ar skulptūrām un ažuļiem vējražiem. Pašā zelmiņa noslēgumā, līdzīgi kā Melngalvju namam, tika uzstādīts vīrieša krūšutēls. Par jauno preten-

ciozo namu tolaik un arī vēlāk ir notikušas diskusijas. Vai Švābes nama eklektisms aizēno Melngalvju nama spožumu vai tieši otrādi — izceļ to? Īstenībā arhitekts K. Felsko uzcēla tipisku sava laika celtni, piemērojot to attiecīgai vietai, jo tā bija brīva. Tomēr nevar aizmirst arī pašu ēkas īpašnieku, kurš konkrētajā gadījumā bija pasūtītājs. Švābes nama vidū otrā stāva līmenī ir redzama īpašnieka zīme — uz vairoga attēlota monogramma — burti “EŠ”, bet virieša krūšutēls zeltiņa noslēgumā noteikti simbolizē pašu saimnieku. Klīst leģenda, ka tirgotājs J.E. Šmits nav uzņemts melngalvju sabiedrībā, tāpēc viņš atmaksājis ar to, ka savu namu, līdzīgu viņu namam, uzcēlis tieši blakus. Ja tā ir patiesība, tad Šmits savu bija panācis. Turpmāk visās fotogrāfijās Melngalvju nams tika uzņemts kopā ar t.s. Švābes namu.

Melngalvju nams un Švābes nams 20. gadsimta sākumā

Kad nodibināja Rīgas Pilsētas teātri?

Pirmās teātra izrādes Rīgā ir bijušas ļoti senas. Ka Rīgā tādas notikušas jau 1205./1206. gada ziemā, lasām Indriķa hronikā (IX, 14.): *“Tai pašā ziemā Rīgas vidū notika brīnum jauka izrāde par praviešiem, lai pagāni no redzētā mācītos kristīgās ticības sākumus. Izrādes saturu klātesošajiem — kā jaunkristītiem, tā pagāniem — ļoti rūpīgi izklāstīja tulks. Bet, kad Gideona bruņotie vīri cīnījās ar filistiešiem, pagāni, bīdāmie, ka viņus nogalinās, metās bēgt, taču tika laipni atsaukti atpakaļ.”*

Tomēr pastāvīga pilsētas teātra Rīgai vēl nebija daudzus gadsimtus, kaut arī atsevišķas izrādes notika. Viduslaikos uzveda meteņa spēles, vismaz ir zināms, ka 1527. gada februārī izrādīta Burkharda Valdisa meteņa spēle “Līdzība par pazudušo dēlu”. Tā rakstīta Rīgā reformācijas cīņu laikā un uzvesta lejasvācu valodā. Rīgā rikoja arī tā saucamās skolas drāmas latīņu valodā. Senākā — domājams, ar reliģisku saturu — notikusi 1519. gadā Jāņa baznīcā, un to ar saviem audzēkņiem organizējusi Rīgas Domskola.

Profesionālu ceļojošu trupu teātra izrādes Rīgā izsekojamas, sākot ar 17. gadsimtu. Viesojušās gan vācu, gan itāļu, gan angļu trupas. 18. gadsimtā parādījās arī privilēģēto trupu statuss. Tādu, piemēram, Krievijas cariene Elizabete bija piešķīrusi Zigmunda un vēlāk Hilferdinga trupām. Piešķirtās privilēģijas tām atļāva rīkot ikgadus izrādes Rīgā, nomājot šim nolūkam piemērotas telpas. 60. gados no šīm izrādēm izveidojās pat stacionārs Mendes trupas teātris koka ēkā Parādes laukumā, domājams, tagadējās Vingrotāju ielas apkaimē. To bija uzcēlis barons Oto Hermanis fon Fitinghofs, kurš vispār teātrim veltīja daudz līdzekļu un uzmanības. Viņam arī pieder doma par pastāvīga teātra dibināšanu Rīgā. 1772. gada vasarā viņš pats pārņēma teātra trupas vadību Parādes laukumā un tur nopietni darbojās līdz 1775. gadam, kad barons, dodamies ārzemju ceļojumā, trupu nosūtīja uz Pēterburgu.

Teātra darbība Rīgā tomēr neizbeidzās, un Fitinghofa uzdevumā arhitekts Kristofs Hāberlands izstrādāja projektu un uzcēla pirmo

teātra namu Rīgā. Tas atradās tieši pie toreizējā nocietinājumu vaļņa. Teātra vajadzībām tika pārkonstruēta tur esošā noliktava, piebūvējot ieeju un saviesīgās telpas. Šodien šo namu mēs pazīstam kā Vāgnera zāli. Turpat blakus uz Kaļķu ielas pusi tika uzbūvēts arī barona Fītinghofa dzīvojamais nams.

Teātri svinīgi atklāja 1782. gada 15. septembrī. Izrādi ievadīja dzejnieka un Rīgā angažēta aktiera Karla Ferdinanda Daniela Gromaņa sacerētais prologs. Tam sekoja Gotholda Efraima Lesinga traģēdija "Emilija Galoti" un Eliāsa Fogta baleta viencēliens "Dejas svētki". Pirmajā sezonā teātrim bija jau 120 abonementu — ietekmīgākie Rīgas pilsoņi. Teātra zāles 500 vietās pulcējās turīgās vācu sabiedrības pārstāvji, jo "kalpotājiem livrējās un citiem pavisam prastiem ļaudīm ieeja ir pilnīgi noliegta". Oficiālais teātra nosaukums bija Pilsētas teātris, bet pašos pirmajos gados tas tika dēvēts arī par Komēdiju namu.

Izrādes teātrī notika vācu valodā. Jau trešā izrāde 19. septembrī bija opera — Pjēra Aleksandra Monsiņi "Skaistā Arsēne", kurai sekoja vēl virkne pārsvarā franču komponistu operu. Nākamajā sezonā operas trupu vispār atdalīja no dramatiskās. Jāatzīmē, ka Rīgas teātra repertuārs tolaik ir bijis ļoti aktuāls un laikmetīgs. Ričarda Brinsli Šeridana komēdiju "Mēlnesības skola" piecus gadus pēc pirmuzveduma Londonā jau 1782. gadā varēja skatīt arī ridzinieki. Volfanga Amadeja Mocarta opera "Bēgšana no seraja" jau trīs gadus pēc pirmizrādes Vīnē skanēja 1785. gadā Rīgā, bet Pjēra Bomaršē komēdija "Figaro kāzas" pēc izrādes Parīzē jau nākamajā — 1785. gadā tika uzvesta Rīgā.

Pilsētas teātra namā sadzīvoja vairākas organizācijas. Pirmajā stāvā bija teātra zāle, kurā četras reizes nedēļā notika izrādes, tāpat arī Mūzikas biedrības rīkotie koncerti. Pārējos vakaros nama otrajā stāvā notika 1787. gadā nodibinātās biedrības "Musse" (brīvā laika, izklaides kluba) pasākumi: balles, maskarādes un citi sarīkojumi. Kluba biedru skaits jau 1798. gadā bija ap 400, daudzi no viņiem bija teātra abonenti. Teātra izrādes savā ziņā bija kļuvušas par kluba pielikumu, un ar biedrību "Musse" vajadzēja rēķināties. Notika pat nepatīkami starpgadījumi, kā, piemēram, 1829. gada 4. maijā Fransuā Bualdjē operas "Baltā dāma" izrādes laikā — otrā stāvā tovakar no-

tika "Musses" rīkotā balle — ielūza griesti tieši virs skatītāju galvām. Pēc šī notikuma turpmāk pasākumi tika saskaņoti un pat līgumā paredzēti.

Teātrī dažādos laikos darbojušies atzīstami profesionāli režisori, aktieri, mūziķi un solisti. Kā vienu no spožākajiem varam minēt direktora Karla fon Holteja, diriģentu Riharda Vāgnera un Heinriha Dorna laiku 19. gadsimta vidū. Kad 1863. gadā uzcēla tagadējās Nacionālās operas namu, teātra izrādes "Musses" ēkā tika pārtrauktas.

Kādus Rīgas operskatuves principus Rihards Vāgners pārņēma Baireitā?

Pēc Rīgas Pilsētas teātra darbības krīzes 1835. gadā gandrīz divus gadus tā izrādes tika pārtrauktas. Mūzikas dzīve Rīgā aprobežojās ar kora un solistu koncertiem, ar biedrības "Musse" darbību, kurai piederēja nams Lielajā Ķēniņu ielā, tagadējā Vāgnera zāle. Tomēr ierasto izrāžu, operas un baleta uzvedumu trūkums rīdziniekus neapmierināja. Tā kā 1837. gads bija biedrības "Musse" jubilejas gads — 50 gadi kopš tās dibināšanas 1787. gadā —, tad tika vākti līdzekļi, veikts teātra zāles kapitālremonts un nopietni apsvērtas jaunas operas trupas veidošanas problēmas.

Par teātra direktoru izlēma aicināt tolaik populāro dramaturgu un režisoru Kārli fon Holteju. Viņš arī uzņēmās sarežģīto trupas aktieru un operas solistu angažēšanas darbu, jo šie spēki bija galvenokārt no Vācijas. Orķestranti turpretim ar retiem izņēmumiem bija rīdzinieki. Rīgas Pilsētas teātrī kā mūzikas direktors no 1832. līdz 1834. gadam bija strādājis arī pieredzējušais komponists un pedagogs Heinrihs Dorns, bet viņš nesen bija kļuvis par Rīgas Pilsētas baznīcu kantoru un mūzikas direktoru un tādēļ uz darbu teātrī vismaz pagaidām nepretendēja. Tādējādi par teātra mūzikas direktoru tika uzaicināts jaunais Rihards Vāgners, kurš 1837. gada augustā arī ieradās Rīgā un jau 1. septembrī diriģēja atjaunotā teātra sezonas atklāšanas izrādi.

Kapitāli izremontētā zāle biedrības "Musse" nama pirmajā stāvā nebija liela. Skatītāju vietas — ap 500 — bija izvietotas amfiteātra vei-

dā. Zālē bija tikai viens balkons ar galeriju virs tā. Orķestris bija izvietots padziļinājumā, diemžēl diezgan šaurā, tā ka tajā varēja izvietoties tikai 22 līdz 24 mūziķi. Arī skatuve bija neliela, jo proscēnijs un josla aiz kulisēm bija tikai dažus metrus plata. Aktieru ģērbtuves, darbnīcas un noliktavas bija izvietotas gan pažobelēs zem jumta, gan piebūvēs sētā. Nama stāvus savienoja šauras un stāvas koka kāpnēs. Tā kā nama otrajā stāvā bija balles zāle, tad kora masu uznācienus kārtoja virs tās, bēniņos. Nereti gājiena nobeigums vēl atradās uz kāpnēm, kad sākuma gals, jau pametis skatuvi, tajās atgriezās.

Protams, Vāgneram nebija nekādu ilūziju par to, ka nelielajā Rīgas Pilsētas teātrī viņš reiz varētu uzvest krāšņus operu iestudējumus ar kuplu orķestra skanējumu. Nesakrita viņa radošie nodomi arī ar teātra direktora Holteja uzskatiem. Vāgners vēlāk atcerējās: "Teātra mākslas cieņas jēdzienu Holtejs uzskatīja par pedantiskām blēķām, un par vienīgo žanru, kas pelna uzmanību, viņš atzina vodevilu ar tās pa pusei aizkustinošo, pa pusei frivolo iedarbi uz publiku. Nopietna opera, īpaši muzikāls ansamblis, viņam bija gluži neciešami, un manas prasības šajā virzienā viņā izraisīja vienīgi izsmieklu un skarbus atteikumus."

R. Vāgners nav nožēlojis savu dēkaino bēgšanu no Rīgas. Viņš atzina, ka "pēc gandrīz divu gadu ilgas dzīves Rīgā šķīros no tās tikpat auksti un vienaldzīgi kā agrāk no Magdeburgas un Kēnigsbergas". Tomēr Rīgā pavadītais laiks atstājis viņa pieredzē arī dažus vērā liekamus iespaidus. Čellista A. Portena atmiņās, kas publicētas 1891. gadā Sanktpēterburgā, minēts, ka uz mūziķa jautājumu, kā tad Vāgners ir varējis strādāt Rīgā tik nepievilcīgās telpās, komponists atbildējis, ka zālei bijušas trīs ļoti labas īpašības: parters amfiteātra veidā, aptumšota skatītāju zāle un — galvenais — orķestra telpa, kas iegremdēta zemāk par skatuvi. Visas šīs priekšrocības Vāgners atcerējies, būvējot savu teātri Baireitā. Diemžēl Vāgnera laika Rīgas Pilsētas teātra zāle nav saglabājusies.

Igaņu muzikologs E. Arro savā 1965. gada pētījumā par Vāgnera darbības gadiem Rīgā izvirzījis domu, ka Rīgas laikā Vāgners būtu varējis novērot Jāņu svinēšanas tradīcijas, kas atbalsojušās viņa operās. Protams, tā ir tikai hipotēze, meklējot paralēles starp Latvijas jāņuuguņu iespaidiem un operā "Valkīra" tēloto "Uguns burvību" vai operā "Nirnbergas meistardziedoņi" izvēlētajam darbības laikam Jāņu

dienā rast sakarību ar mūsu tautas svētkiem. Pilnīgi neiespējami tas tomēr arī nav, jo pēdējās Vāgnera Latvijā diriģētās izrādes bija Rīgas Pilsētas teātra trupas viesizrādes Jelgavā 1839. gadā tieši pa Jāņiem. Ir iespējams, ka jāņugunis komponists tomēr redzēja un ka latviešu meiteņu nestie ziedu klēpjī Zāļu vakarā varēja iedvesmot skaņradi krāšņajam skatam Klingzora burvju dārzā operā “Parsifāls”.

Kā izveidojās Latvijas Nacionālās operas trupa?

1918. gada 18. augustā Rīgā ieradās vilciens, kas atveda no Petrogradas mājās latviešu operas trupas kodolu. Ar advokāta Andreja Frīdenberga un diriģenta Teodora Reitera iniciatīvu Krievijā bija savākti tur bēgļu gaitās aizklīdušie latviešu mākslinieki — solisti, koristi, orķestranti —, lai profesora Jāzepa Vītola vadībā tie atgrieztos dzimtenē un uzsāktu nacionāla latviešu operteātra darbību.

Pasākums bija riskants, jo Rīga pēc Brestas miera līguma atradās vācu okupācijas varā. Vilciens šķērsoja frontes līniju, kur tika pakļauts stingrai kontrolei. J. vītols savos memuāros raksta: “*Vadīt mūsu Latviešu operas braucienu cauri briesmām bija, saprotams, Frīdenberga uzdevums, un tiktāl mēs visi veseli palikām, lai gan zem operas flagas bija slēpusies arī daždažāda dzīva kontrabanda.*”

Rīgā atbraucējiem bija jāiziet obligātā karantīna, bet jau 5. septembrī ar apbrīnojamu enerģiju iegūtajās toreizējā Otrā Pilsētas teātra (kur agrāk bija darbojies krievu teātris, tagadējais Nacionālais teātris) telpās tika uzsākts mēģinājumu darbs. Svētdien, 15. septembrī, tur, kā bija sludināts afišās, notika *Latvju operas atklāšanas koncerts*. Tas bija simfonisks koncerts, kura programmā bija tikai latviešu komponistu darbi: A. Kalniņa “*Svētku uvertūra*” un svīta “*Dziesma par Dzimteni*”, J. Vītola uvertūra “*Spridītis*” un “*Rapsodija vijolei un orķestrim*”. Jāņa Mediņa un Jāņa Zālīša solodziesmas dziedāja Malvīne Vignere-Grīnberga, bet koncertu diriģēja T. Reiters.

22. septembrī un 4. oktobrī notika vēl divi simfoniskie koncerti, bet paralēli operas trupa strādāja pie jauniestudējuma. 9. oktobrī parā-

dās sludinājums par R. Vāgnera operas “Klīstošais holandietis” pirmizrādi, kas paredzēta 15. oktobrī. Sludinājums avīzē vēsta:

“Zīņo, ka latviešu valodā operu “Skrejošais holandietis” izrāda pirmo reizi. 13. oktobrī divas dienas pirms pirmizrādes būs sagatavotājlekcija ar muzikālām ilustrācijām. Lekcija sarakstīta pēc režisora Dmitrija Arbenīna un komponista Jāņa Zālīša tekstiem, un to nolasīs aktieris Reinholds Veīcs operas direktora profesora Jāzepa Vitola vadībā. Uz lekciju būs brīva ieeja, bet tikai tiem, kas pirkusi biļetes uz pirmizrādi. Kasē būs dabūjamas programmas ar sīkākiem satura un mūzikas galveno motīvu paskaidrojumiem, kurus ieteicams ņemt uz lekciju līdz.”

Operas iestudējums neritēja nemaz tik gludi, kā entuziastiem tas šķita. Bija taču kara un vācu okupācijas apstākļi. J. Vītols raksta: “Vācietis mums drīz vien pierādīja, ka jokoties ar mums nebūt vēl nedomā. Jau pirmās izrādes priekšvakarā kā politiski aizdomīgu apcietināja mūsu baletmeistaru Voldemāru Komisāru. To atlaida zem sardzes tikai uz pašu izrādi, sak’ — “lai izdancojas!””

Tomēr izrāde, ko diriģēja Teodors Reiters, izdevās spoža. Titullo-mu dziedāja Ādolfs Kaktiņš, kuram arī bija izdevies atgriezties no Krievijas un pievienoties trupai. Labs bija gan solistu ansamblis, tāpat skaitā ne pārāk plašais, bet saskanīgais orķestris. J. Vītols atceras: “J. Kuga bija gādājis par iespaidīgām dekorācijām. V. Komisāra balets gan sastāvēja no sešiem pāriem vien, bet uzlika beidzamā skatā matrožu deju uz grīdas ar tādu brio, ka to atkārtot vajadzēja.”

Mariss Vētra vēlāk, par izrādi atceroties, rakstīja: “Kaut vācieši vēl sapņoja par lielu Kurzemes hercogisti, kaut viņi arī vēl dziedāja Baltajā namā (tagadējā Nacionālajā operā), latviskā operas māksla ar uzvarošu sajūsmu bija uzsākusi augsmi un nebij vairs apturama... Latviskais Holandietis, ko Rihards Vāgners bija iecerējis Baltijas jūrā, bēgot no parādu piedzinējiem Rīgā uz Parīzi, jau latviešu operas pirmajā izrādē skanēja vāgneriskāk nekā jebkad Rīgā bija skanējis.”

Notikumi Rīgā mainījās kaleidoskopiskā ātrumā. Pēc Brestas miera līguma anulēšanas 1918. gada nogalē aizgāja vācu okupācijas armija, Rīgā ienāca P. Stučkas vadītā padomju vara. Tā nodeva latviešu operas mākslas rīcībā Pirmā Pilsētas teātra namu, tagadējo Nacionālās operas ēku. “Klīstošā holandieša” izrādi 1919. gada 23. janvārī pie-

ņemts uzskatīt par mūsu operteātra dzimšanas dienu. Bet trupas sastāvs, pārnākot no tagadējā Nacionālā teātra telpām, taču nemainījās! Vienīgi — ja Latvju operu varēja uzskatīt par privātu, tad nu tā bija pārtapusi par valsts organizāciju.

Vairākkārt Rīgā mainoties varai, operas izrādes notiek neregulāri. Beidzot 1919. gada 17. septembrī pirmoreiz laikrakstos parādās nosaukums "*Latvju Nacionālā opera*". Tās sezonas sākumu vēl gan aizkavē Bermonta iebrukums, un tikai 1919. gada 2. decembrī ar R. Vāgnera operas "*Tanheizers*" izrādi teātris beidzot oficiāli sāk darbu kā Latvijas Nacionālā opera.

Kādas latviešu oriģināloperas izrādītas uz Nacionālās operas skatuves 20. un 30. gados?

Doma par latviešu oriģināloperas uzveduma nepieciešamību dzima jau ar pirmajām "Latvju operas" izrādēm Rīgā tūlīt pēc trupas ierašanās no Petrogradas 1918. gada augustā. Pirmā tapa Alfrēda Kalniņa opera "*Baņuta*", par kuras aizmetņiem pats komponists atceras:

"Mani nejauši uz ielas satika advokāts Frīdenbergs, kurš mani turpat un vēlāk savās mājās tik pārliecinoši pierunāja dot operu savai antreprīzei (atjaunotajai Latvju operai. — D. A.), ka, Liepājā pārbraucis, tūdaļ ķēros pie "Baņutas" komponēšanas, kuras librets jau sen gaidīja atvilktņē, bet kuru līdz tam nebiju nopietni iecerējis." Šis librets pie Kalniņa atradās jau kopš 1903. gada, kad Rīgas Latviešu biedrība izsludināja konkursu. Viņam pat nebija zināms libretista vārds, uz rokraksta bija tikai moto. Ar autoru — arhitektu Artūru Krūmiņu — A. Kalniņš iepazinās tikai vēlāk darba tapšanas gaitā.

Operu "*Baņuta*" A. Kalniņš komponēja Liepājā. Viņš uzsāka darbu 1918. gada septembrī, kad atgriezās tajā no "Latvju operas" atklāšanas koncerta. Pirmuzmetumā viņš to pabeidza jau tā paša gada oktobrī. Ļoti sarežģītos karalaika apstākļos Kalniņš pie operas partitūras strādāja

visu 1919. gada ziemu un vasaru un 1919. gada 8. oktobrī, braucot ar kuģi cauri mīnu laukiem, ar visu jaunās operas partitūru ieradās Rīgā.

Pirmuzvedumu uz Nacionālās operas skatuves opera piedzīvoja 1920. gada 29. maijā. "Papardes zieds ir uzziedējis," sacījis kritiķis Jānis Zālītis. Diriģēja pats autors. Titullomā bija D. Rozenberga—Tunce, Vižuti dziedāja R. Bērziņš. Atsaucība bija laba, kaut arī jau toreiz tika kritizētas libreta nepilnības. 3 gadu laikā operu uzveda 24 reizes.

Arī nākamās oriģināloperas uzvedums notika autora vadībā. Tā bija Jāņa Mediņa opera "Uguns un nakts". Darbs bija uzsākts jau 1913. gadā un turpināts kara gados Krievijā. Partitūra dramatiskos apstākļos, autoram cauri visai Sibīrijai no Tālajiem Austrumiem atgriežoties dzimtenē, tika laimīgi atvesta uz Rīgu un iestudēta. Sākumā izrāde bija paredzēta diviem vakariem. Pirmās daļas pirmizrāde notika 1921. gada 16. maijā ar M. Brehmani—Štengeli kā Spīdolu, A. Benefeldi — Laimdotu un Ā. Kaktiņu — Lāčplēsi. Tas pilsētā bija notikums. Autors rakstījis: *"Publikas pieplūdums bija milzīgs. Pie kases bija dubultas rindas divreiz apkārt Operas namam un vēl līdz kanālam."* Tā paša gada 8. decembrī tika uzvesta arī operas otrā daļa. Tomēr iecere, respektējot Raiņa tekstu, radīt dieloģiju autoru neapmierināja, un 1924. gada 2. februārī opera tika uzvesta apvienotā variantā vienā vakarā. Muzikāli tas attaisnojās, Rainis turpretim bija neapmierināts. Ieraksts viņa dienasgrāmatā:

"Ugunij un naktij" jaunizrāde, izmests 3. cēliens, revolūcija laukā, nu visi patiek. Bēdīgi ap dūšu, arī Mediņš nožēlo, pēc simts gadiem izlietošot. Izsauc Mediņu trīs reizes, mani neaicina, es vairs nevajadzīgs."

Neveiksmīgāks liktenis bija Jāņa Mediņa nākamajai operai ar Leona Paegles lugas "Dievi un cilvēki" sižetu. To uzveda 1922. gada 23. maijā autora vadībā. Kaut iestudējums bija labs un arī mūzikas materiālā vairākas neaizmirstamas pārles, opera atsaucību neguva. Tā laika sabiedrību biedēja L. Paegles sižeta idejiskā ievirze. Kritiķis E. Brusubārda norādīja, ka varējies būt mazāk filozofijas un "Grīziņkalna ideju".

1926. gada 10. februārī notika Alfrēda Kalniņa otrās operas "Sālnieki" pirmizrāde, ko atkal diriģēja pats autors. Opera, kas pamatā bija tapusi jau 1922. gada vasarā, bija liels solis uz priekšu komponista stila attīstībā, gan orķestrācijā, gan harmoniskajā valodā. Operas vājā vie-

ta atkal bija neveiksmīgais librets — komponists vēlreiz bija atgriezies pie A. Krūmiņa kā libreta autora. Tas arī izskaidro operas neveiksmi uz skatuves, kaut arī pats komponists tolaik pamatoti to uzskatīja par savu labāko darbu.

1925. gadā Jānis Mediņš uzsāka darbu pie jaunas operas “Sprīdītis”, ko pabeidza neticami īsā laikā. Autors rakstīja: “*Opera “Sprīdītis” man radusies rekorda laikā, tikai 34 dienās, un partitūrā ir ap 700 lappušu. Instrumentācijas darbam patērēto laiku līdzī neskaitu, jo tas man nekādas pūles nesagādā.*” Pirmizrāde notika 1927. gada 22. janvārī autora vadībā ar spridzīgo A. Liberti–Rebāni titullomā. Uzvedumam bija piekrišana, un opera piedzīvoja kādas 20 izrādes.

Neveicās Jāzepa Mediņa operai ar Aspazijas lugas “Vaidelote” sižetu. Pēc diezgan trūcīgi veiktā uzveduma Valsts svētku dienā 1927. gada 18. novembrī T. Reitera vadībā tā piedzīvoja tikai pāris izrāžu un nozuda no reperturā.

1933. gadā pēc atgriešanās no Amerikas Alfrēds Kalniņš sagatavoja operai “Salinieki” jaunu redakciju ar citu nosaukumu — “Dzimtenes atmoda”. Tā tika inscenēta kopā ar jauno režisoru J. Zariņu, scenogrāfu L. Libertu un diriģentu T. Reiteru un bija iecerēta kā simboliska drāma un krāšņs uzvedums. Šoreiz tas bija veiksmīgāks — divās sezonās tika izrādīts 7 reizes.

Turpretim ļoti lielus panākumus izraisīja jaunā komponista Jāņa Kalniņa (A. Kalniņa dēla) pirmās operas “Lolitas brīnumputns” uzvedums pēc A. Brigaderes lugas sižeta. Pirmizrāde notika 1934. gada 6. decembrī, un jau pirmajā sezonā darbs piedzīvoja 24 izrādes. Pats komponists bija pie diriģenta pulsts, un šī opera ievadīja veiksmīgo J. Kalniņa operu sēriju Nacionālajā operā. Jau pēc pāris gadiem — 1936. gada 17. februārī pirmizrādē svinēja Šekspīra “Hamlets”, bet 1937. gada 20. martā pēc Blaumaņa lugas veidotā opera “Uguni”. Tās bija operas, kurās vienlīdz spoži iezīmējās gan inscenējumi, gan solistu sniegums, un tās bija nenoliedzams sasniegums latviešu oriģināl-operas attīstībā. Ja Marisam Vētram par vienu no izcilākām dziedoņa lomu klāstā kļuva titulloma “Hamletā”, tad “Uguni” neaizmirstamu Kristīnes tēlu atveidoja jaunā soliste Vilma Briede.

Muzikāli diletantisks uzvedums, kas izraisīja nesapratni mūzikas draugos, bija Mārtiņa Jansona operas “Tobago” iestudējums, kas nāca

klajā 1939. gada 2. februārī. Tomēr, zināmu aprindu atbalstīts, tas divās sezonās tika izrādīts 12 reizes. Turpretim Jāņa Mediņa operas "Luteklīte" pirmizrāde 1939. gada 21. decembrī atklāja jaunu saistošu mākslas darbu, kurā titullomā mirdzēja jauna zvaigzne — vēlākā ārzemju latviešu operdīva Paula Brīvkalne.

Kas palicis no uzskaitīto oriģināloperu devuma? Visnoturīgākā bijusi A. Kalniņa "Baņuta", kas atkārtoti iestudēta 1937., 1941., 1945., 1953., 1955., 1968., 1979. gadā un koncertuzvedumā arī 1999. gadā. J. Mediņa "Uguns un nakts" vēl iestudēta 1966. un 1995. g., J. Kalniņa "Hamlets" — 1943. g., "Uguni" — 1989. g. un J. Mediņa "Sprīdītis" otrreiz iestudēts 1956. gadā.

Dailes teātrim — 80

Šoruden — 2000. gada 19. novembrī — apritēs 80 gadu, kopš priekškaru vēris Dailes teātris. Tā tapšanu un gaitu sākumu apvij spožas leģendas, taču īstenība pārspēj jebkuru iztēli.

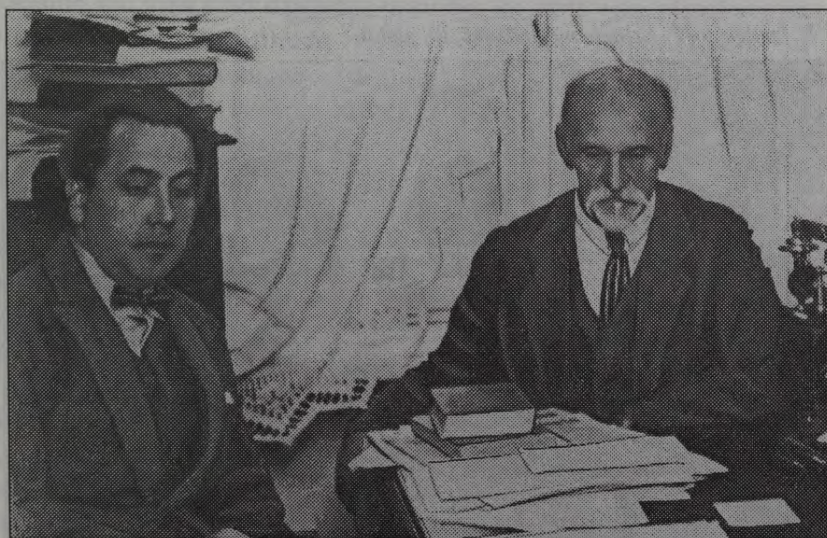
Kad 1920. gada aprīļa sākumā no bēgļu gaitām Krievijā Rīgā atgriezās kādreizējais Jaunā Rīgas teātra premjers, vēl pirms tam — veiksmīgais inženieris Eduards Smiļģis, jaundibinātās Latvijas valsts metropolē darbu jau bija sācis Nacionālais teātris, kurā bija iesaistījušies labākie latviešu skatuves spēki, un darbs tur gaidīja arī Smiļģi.

Taču viņa plāniem bija cits vēriens, viņš savā neierobežotajā fantāzijā redzēja paša dibinātu teātri, vēl vairāk — veselu teātru tīklu, kas pārklātu visu Latviju. Īpaši pārsteidzošs šis plāns šķiet tādēļ, ka Smiļģis līdz tam taču nebija iestudējis nevienu izrādi! Tikai viņa personības gluži suģestējošais spēks, spožais oratora un diplomāta talants ļāva aizstāvēt savu pārdrošo projektu, pierādīt, ka jaunais laiks prasa jaunu teātri, galu galā atrast piemērotas telpas, smagajā pēckara saimnieciskajā situācijā sagādāt līdzekļus, sapulcināt, pārliecināt un iedrošināt aktierus. Zīmīgi, pat simboliski, ka Daile mājvietu rada kādreizējā Jaunā Rīgas teātra telpās, kas gan kara un juku laikos bija stipri sapostītas. Ap šo namu allaž pulcējušies nemiera gari, tajā izrādīti Raiņa lugu pirmuzvedumi.

Pirmajā tikšanās reizē Eduards Smiļģis uzrunāja sapulcināto trupu ar gluži revolucionāriem vārdiem: *“Cik labi, ka te viss ir noārdīts, mums tas vairs nebūs jādara!”* Un viņš tiešām sāka ar visaptverošu skatuves mākslas reformu. Tika noārdīta rampa — barjera, kas šķīr skatītāju zāli no skatuves. Aktieris pa lēzenām kāpnēm — proscēniju — nu varēja nokāpt līdz pašai publikai. Podestu, kāpņu, gaisa tiltu sistēmas ļāva aktieriem atklāties arī vertikālā dimensijā, kas līdz tam latviešu teātrī nebija piedzīvots. Skatuves māksliniekiem nu bija jāskrien, jālec, jā, pat jālido un lidojumā jāastingst gaisā, atklājot savus varoņus neparastā trauksmē un dinamikā. Modernā apgaismes sistēma ar vienu apžilbinoši spožu staru no skatuves tumsas spēja izcelt aktieri, telpiski sekot tam, radīt visfantastiskākos efektus. Arī krāsu partitūra, tāpat kā mūzika, vairs nebija fons, palīgīdzeklis, bet pilntiesīga izrādes sastāvdaļa. Uz pārmērīgiem par pārmērīgu ziedošanos formai Eduards Smiļģis atbildēja ar līdzību: *“Dārgs vīns nav lejams skārda krūzē, tam nepieciešama smalki izslipēta kristāla glāze.”*

Teātris tika radīts dažu mēnešu laikā. To atklāja 19. novembrī ar Raiņa jaunības traģēdiju “Indulis un Ārija”. Lielais dzejnieks kļuva arī

E. Smiļģis un J. Rainis 1920. gadā

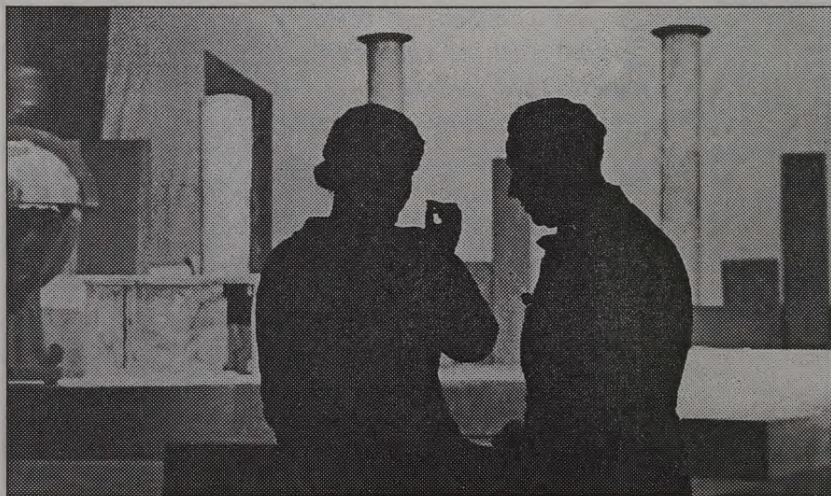

par teātra literāro direktoru līdzās Smiļģim kā mākslinieciskajam direktoram. Kaut arī abu dižo mākslinieku tiešais kopdarbs nebija ilgs, tas piešķīra jaunajam teātrim ārkārtīgi augstu māksliniecisko un ētisko mērogu.

Jau pēc pieciem darbības gadiem teātris guva lielu starptautisku atzinību. Piedaloties Dekoratīvās mākslas izstādē Parīzē ar vairāk nekā divdesmit izrāžu maketi, rekvizītiem, fotogrāfijām, Dailes teātris par savu ekspozīciju saņēma *Grand Prix*. Par mūsu teātri rakstīja ievērojamākie pasaules teātra žurnāli, atzinību izteica slaveni režisori, tika saņemti viesizrāžu piedāvājumi. Dailes teātra 5 gadu jubilejā Andrejs Upīts rakstīja: *“Vakareiropas nīkstošā mākslinieciskā kultūra starp saviem meklējumiem un darinājumiem velti lūkosies ko līdzvērtīgu Dailes teātrim. Franču un cita ārzemju teātra jūsmotāji varbūt nu atskārtīs, cik liela un ievērojama māksla aug tepat mūsu mājā.”*

Turpmākajā teātra ceļā saskatāmas gan spožas uzvaras, gan mazāk veiksmīgi posmi, bet aizvien tālāk to saucis meklētāja gars. Jau sava mūža novakarā Meistars Smiļģis formulē Dailes teātra mākslas kredo — VIENKĀRŠĪBA, SKAIDRĪBA, KAISLĪBA. Bet gluži kā novēlējums šodienas teātrim jubilejā skan viņa pirms 70 gadiem rakstītais: *“[...] teātriem jāveidojas līdzī laimētam, apkārtējiem apstākļiem, līdzī modernā cilvēka psihei.”* **Lai izdodas!**

E. Smiļģis un F. Ertnere mēģinājumā 30. gados

Vija Artmane — Smilģa aktrise

Viss ir tā, kā ir.

Neviens nav tik labs, lai viņu celtu tronī.

Neviens nav tik slikts, lai viņu sistu krustā.

Vija Artmane... Viņa ir gan celta tronī, gan arī sista krustā, jo ir izcila aktrise, liela personība un stipra sieviete. Liecības par viņas veikumu teātrī glabā fotogrāfijas, izrāžu recenzijas, grāmatas, skatītāju atmiņas un vēl pēdējo gadu darbi uz skatuves, turpretī kino ļauj atkārtoti izbaudīt mākslinieces personības pievilcību, lielo meistarību, atveidojot tik dažādu sieviešu likteņus.

Atceroties aktrisi tās 70 gadu jubilejā, Latvijas televīzija ļāva vēlreiz noskatīties režisora J. Streiča filmu pēc S. Moema darba "Teātris" (1978), kurā Vija Artmane atveidojusi angļu aktrisi Džūliju Lamberti. Filma nevienu mirkli nešķīta novecojusi. Kāds stils, kāda režija, cik briljants aktieru ansamblis! Šķiet, veidojot šo filmu, visu radošo kolektīvu bija vadījis kāds augstāks spēks. Džūlija Lamberte — īsts eņģeļa un vellatas sajaukums. Šis materiāls bija kā radīts Vijai Artmanei. Vai viņa līdzīgi Džūlijai nepazīna teātra un apteātra pasauli? Vai viņa sirds dziļumos nezināja, ka darīs visu, atsacīsies no visa, kas būtu nepatīkams viņas vienīgajam despotiskajam un greisirdīgajam mīļotajam — teātrim! Jo viņa ir dzimusi aktrise un kalpošana mākslai ir viņas dzīves saturs. Filma bija slavinājums mākslai un mākslas cilvēkiem. Gan Džūlija, gan Vija Artmane bija pelnījušas tiesības uz vārdiem: "Pasaule ir skatuve, un ļaudis ir aktieri. Ilūzija ir tur —, aiz arkādes, mēs, aktieri, esam īstenība.... Viņi ir tikai ēnas, mēs viņiem dodam dzīvību. Mēs simbolizējam haotisko beztermiņa burzmu, ko viņi sauc par dzīvi, un tikai simbols ir reāls. Viņi saka — aktieru spēle esot tikai šķitums. Šis šķitums ir vienīgā īstenība."

Jā, kinematogrāfija agri atrada Viju Artmani. Lai atceramies viņas pirmo kinolomu Daci filmā "Kā gulbji balti padebeši iet" (1956), Māru filmā "Vētra" (1960), vēlākās lomas — Soņu filmā "Dzimtas asinis" (1964), Onu filmā "Neviens negribēja mirt" (1966), Kristīni filmā "Purva bridējs" (1966). Tās ir spilgtākās lomas, bet ne visas.

Krievu filmas “Dzimtas asinis” varone Soņa atnesa V. Artmanei ne vien slavu, bet arī neviltotu mīlestību un pielūgsmi visā bijušajā Padomju lielvalstī, kas nav zudusi pat līdz šodienai. Ne bez Vijas Artmanes līdzdalības radās arī stereotipiskais priekšstats par latviešu sievieti — liela, blonda, zilacaina skaistule. Kinematogrāfs ir daudz nozīmējis aktrises dzīvē — ļāvis tai apbraukāt vai pus pasaules, devis iespēju iepazīt izcilus māksliniekus, satikt brīnišķīgus cilvēkus un nostiprinājis pārliecību par savām spējām un meistarību.

Taču aktrise vienmēr ir atgriezies savās vienīgajās mājās — Daiļes teātrī, kuru 1920. gadā dibināja viņas skolotājs Eduards Smiļģis. Sešpadsmitgadīgā Vija teātra studijā sāka mācīties 1946. gadā. Garš, tumšmatains, trausls, vairāk lauku nekā pilsētas bērns, jo dzimusi 1929. gada 21. augustā Tukumā. Vai viņa toreiz varēja apjaust, cik izšķirīgs šis

V. Šekspira “Romeo un Džuljeta” (1953).
Džuljeta — V. Artmane,
Romeo — E. Pāvuls

Rīgas 6. vidusskolas 9. klases skolnieces rokas rakstītais iesniegums būs visā viņas turpmākajā dzīvē? Viņa kļuva par spožākās Dailes studijas audzēkni, kurā mācījās H. Liepiņš, E. Pāvuls, P. Pētersons, V. Skulme, V. Vecumniece, R. Roga, R. Šleiere... Viņas pedagogi bija E. Mačs, F. Ertneris, Ē. Ferda. Un pāri visam E. Smiļģa vērīgā acs un valdonīgā roka.

Kad 1949. gadā Vija kļuva piltiesīga Dailes teātra aktrise, uz šīs skatuves spēlēja L. Bērziņa, A. Ābele, A. Dimiteris, H. Vazdiks, I. Laiva, A. Mihelsons, L. Šmits, Ē. Valters, M. Klētniece. No šiem meistariem viņa mācījās Dailes teātra aktiera stāju, attieksmi pret darbu, atbildību pret katru lomu, katru izrādi. Tēlaini izsakoties, Dailes teātris un Eduards Smiļģis viņai izkala jaunu sirdi — aktrises sirdi. Smiļģa Dailes teātris no aktiera pirmajiem soļiem prasīja sev ticēt — un Artmane ticēja. Teātris prasīja mākslinieka personību — un Artmane to veidoja un veidos līdz pēdējam elpas vilcienam. Viņa līdz pilnībai izkopusi sevī teatrāli spilgta stila un laikmeta izjūtu, tāpēc viņai izdevies sevi realizēt arī pēc Smiļģa, strādājot ar tik atšķirīgiem režisoriem kā P. Pētersons, A. Liniņš, A. Kacs, K. Auškāps, A. Hermanis. Viņai pa spēkam ir visdažādākā žanra darbi. Artmane var būt Trīne R. Blaumaņa "Trīnes grēkos" (1989), Nastasja Fiļipovna F. Dostojevskas "Idiotā" (1969), Arkadina A. Čehova "Kaijā" (1979), Frīda Simsone E. Štritmateras "Bišu Olē" (1975), Hanna Ā. Kertesa "Atrātnēs" (1979), grāfiene de Lāža K. Būzas "Sievietes, sievietes" (1986). Jaunībā spēlētājās lomās Lelde Raiņa "Spēlēju, dancoju" (1956), Baiba "Pūt, vējiņos" (1955), Džuljeta V. Šekspīra "Romeo un Džuljetā" (1953), Mirdza Aspazijas "Vaidelotē" (1958), Ņina M. Ļermontova "Maskarādē" (1952) bija ne vien maigas, astrālas mīlošas cietējas, bet visdziļākajā būtībā dzīves apliecinātājas, garīgi stipras un milestībā nesalaužamas. Smiļģa Dailes teātra pamattēma vienmēr ir bijusi apliecināt cilvēka garaspēku, apliecināt dzīvi, apliecināt mūžīgās vērtības, un V. Artmanei pieticis spēka uzturēt šos ideālus, apzināties savu aktrises darbu kā misiju. Arī viņas 70 gadu jubilejas intervijās nevienu mirkli neizskanēja šaubas vai rūgtums pret teātri. Teātris viņai ir visu mākslu māksla, un kalpošana tam ir viņas dzīves piepildījums. Sešpadsmit gadu vecumā atrast sevi, saprast savu būtību un visu mūžu mērķtiecīgi to realizēt... Vai tā nav īpaša privilēģija un laime?!

Neviens un nekad nav īsti spējis noteikt to formulu, to rakstura īpašību salikumu, kas veido izcila aktiera personību. Protams, aktiera

karjerā izšķiroša nozīme ir ārējam izskatam. Teātrim vajadzīgi vai nu skaisti cilvēki, vai arī tādi, kuriem piemīt auguma un sejas pantu īpatnības, kas skatītājam iespiežas atmiņā un, veiksmīgi izmantotas, var radīt neatvairāmu aktiera tēlu. Viņu Artmani daba un vecāki ir apveltījuši ar skaistumu, žilbinošu skaistumu. Lai atceramies viņas atjautīgo skaistuli Abigailu E. Skriba "Glāzē ūdens" (1950) vai dēmonisko Eleni Bezuhovu Ļ. Tolstoja "Karā un mierā" (1960), vai graciozi izsmalcināto Jakobīni M. Zīverta "Minhauzena precībās" (1958). Taču tikai ar skaistumu vien teātrī ir par maz. Tur klāt liekams izkopts, izteiksmīgs augums, kad katra kustība, katrs žests ir pakļauts prāta un sirds pavēlēm. Vai tādas spilgtas, vispārinājumu saturošas nebija viņas trīs lomas — Pastniece, vēlāk Biļešu kontroliere, vēlāk Gleznu sargātāja — I. Ziedoņa un P. Pētersona dzejas izrādē "Motocikls" (1967)? Aktrise ar savu augumu, ar žestiem izdejoja Liktenis tēmu. Tā bija negaidīta, jauna kvalitāte viņas izaugsmē.

E. Smilģis prasīja, lai viņa aktiera čukstus sadzirdētu pēdējā rindā.

F. Bruknera "Elizabete, Anglijas karaliene" (1980). Elizabete — V. Artmane, Viljams Sesils — A. Dīmiters

Un vai Vijai Artmanei nav šī skanīgā, mainīgā, dažādās modulācijās lokanā balss! Vai tā kā varens izteiksmes līdzeklis nekalpo viņas grāfienei A. Puškina "Piķa dāma" (1998) iestudējumā Jaunajā Rīgas teātrī? Aktierim jābūt attīstītam intelektam. Kopš agras jaunības Vija Artmane ir gudra aktrise. Viens no pirmajiem darbiem vēl studiju gados bija karaliene Elizabete F. Šillera "Marijā Stjuartē". Slavenā aina, kurā Elizabete tiekas ar Mariju. V. Artmanes Elizabetei valdonīga stāja, augstprātīgs skatiens, ko viņa raida Marijai, bet aiz tā sievišķīga ziņkāre, cilvēciskas jūtas. Vēlreiz ar karalieni Elizabeti māksliniece satikās 1980. gadā, izvēloties savai jubilejai F. Bruknera lugu "Elizabete, Anglijas karaliene". Līdz visizsmalcinātākajām detaļām izstrādātajā tēlā cita pēc citas parādījās aizvien jaunas karalienes Elizabetes raksturiezīmes un tad tikai ar sev raksturīgo paņēmieni, bez lieka sentimenta, viņa brīdi pa brīdim ļāva skatītājam ielūkoties šīs valdonīgās sievietes sirdī. Kādi traģēdijas bezdibeņi tur pavērās! Mēs redzējām lielu personību, kas pienākuma vārdā aizliedza sevi, savu mīlestību, savu sievišķību. Mēs jutām, kā šī nežēlīgā pienākuma nasta un slavas kāre saplosīja, pa lāsītei izsūca Elizabetes dvēseli, bet nespēja nokaut dzīves dzinuļus un pienākuma balsi. Šajā lomā māksliniece ielika visu savu spēku, intelektu, vērienu. Cik neparasti izteismīgas te bija viņas rokas! Lūpas runāja vārdus, bet rokas izspēlēja visas Elizabetes iekšējās pretrunas, šaubas, izmisumu, mīlestību. Par Vijas Artmanes rokām būtu jāstāsta īpaši. Sliktu aktieri parasti nodod rokas — krampjainas, stīvas, nevarīgas vai arīdzan haotiski žestikulējošas. Vijas Artmanes rokas turpina runāt ar skatītāju arī tad, kad lūpas klusē, tās izstāsta viņas atveidotās varones slēptākās domas.

Jā, aktiera dzīvē lielu lomu spēlē gan izskats, gan plastika, gan balss un prāts, bet vai mazāk nozīmīgas ir tīri cilvēciskas rakstura īpašības: strādīgums, intuīcija, neatlaidība, pacietība, mērķtiecība, nesavtība, drosme, atteikšanās prasme, bet varbūt godkāriba, pašpārliecinātība, egoisms, izlikšanās... Taču arī tas nav viss. Ir kāds noslēpumains pievilksanas spēks, kāds vārdos neizsakāms valdzinājums, kāda īpaša aura, kas strāvo no cilvēka. Tā ir Dabas lielā mistērija, kura laiku pa laikam apdāvina mūs ar īpašiem talantiem. Vija Artmane ir viena no tiem.

Mēdz teikt, ka mūža beigās cilvēks vēlas atgriezties tajā vietā, kur sācijas, kur apzināties savu būtību. Laikam taču tā ir bijusi likumsaka-

riba, ka Vija Artmane ir atkal savās mājās, tā sauktajā Vecajā Dailītē, kur tagad strādā Jaunais Rīgas teātris. Šī teātra mākslinieciskais vadītājs Alvis Hermanis, īpaši Artmanei iestudējot A. Puškina "Piķa dāmu", kur māksliniece ir grāfienes lomā, dāvinājis skatītājiem prieku atkal tikties ar meistardarbu, kas dzimis no sāpēm un no mīlestības.

Rasma Roga — jubilāre

15. oktobrī 75 gadu jubileju atzīmēsim Dailes teātra aktrisei Rasmai Rogai. Kopā ar viņu 1949. gada rudenī slaveno Dailes teātra Otro studiju beidza un aktieru saimē iekļāvās Vija Artmane, Harijs Liepiņš, Eduards Pāvuls, Valentīns Skulme, Venta Vecumniece un citi, kas drīz vien kļuva par ansambļa kodolu. Lūk, ko par studiju laiku kādā esejā raksta Harijs Liepiņš: *"Otrajā studijā sastapos ar brīnum jauku jauniešu pulku. Tas bija kā pārkalts pulveris, kas rautin rāvās pēc dzirksteles. Visos vibrēja baismīgā kara laika aizturētā jaunība. Ieraudzīju jaukus, asprātīgus puīšus. Pievilcīgas, pēckara trūcības iespēju robežās "modīgas" meitenes. Smaidī, smiekli, bohēma, pārgalvība, sevis pilnīga atdošana visam, kam sakars ar teātri. Un tad pēkšņi šai raibajā viesulī — acis. Neparasti lielas, valgas, zilas. Rasma Rogas acis. Tādas ieraugot, gribas mazliet paklusēt un klusībā nez kāpēc kļūt mazliet labākam."*

Jau aktrises gaitu sākumā režisori uzticēja Rasmai Rogai lielas un atbildīgas lomas — Ņinu M. Ļermontova "Maskarādē", Soņu M. Gorkija "Vasarniekos", Baibu Raiņa "Pūt, vējiņi!" iestudējumos 1953. un 1955. gadā. Kritika atzina, ka viņas Baiba bijusi dzīvesspējīgāka, stiprāka, nekā šis tēls traktēts līdz tam, ka viņas sērdienītei bijis darba cilvēka rūdījums, ka viņa nav bijusi nedz nevarīga, nedz viegli salaužama. Vēlreiz dodam vārdu Harijam Liepiņam: *"Tā bija atdeve bez pārpalikuma. Tā bija aktrises uzticīga sevis nodošana Raiņa spēkam un lielajam partnerim — skatītājam. Tas bija issavienojums (bez pārdegšanas) ar publiku, kas savu gaišumu tā laika skatītāju sirdīs atstājis līdz šai dienai."* Režisora Eduarda Smilģa slavenajā Šekspīra "Hamleta" inscenējumā Rasmai Rogai bija jāatveido grūtā Ofēlijas

*J. Raiņa "Pūt, vējiņi"
(1953). Baiba — R. Roga*

loma. Viņas Ofēlija raisīja smacējošu žēlumu par neaizsargātas būtnes bojāeju, kura nespēja nedz sevi atriebt, nedz kādu apsūdzēt. Poētiski izjusti savas skaidrās sirds mīlestības stāstu izdzīvoja Rasmaš Rogas Kristīne R. Blaumaņa drāmas "Uguni" iestudējumā 1963. gadā. Maiga, bet reizē stipra bija viņas Laimdota Raiņa "Uguns un nakts" inscenējumā 1965. gadā.

Taču Eduards Smilģis pareģoja aktrisei arī spilgtas raksturotājas ceļu. Viņa tēlojusi gan vulgāro ballīšu meiteni Edīti G. Priedes "Vikas pirmajā ballē", gan dikdieni Faniju Maizīti A. Grigūļa komēdijā "Profesors iekārtojās", gan atraitni Audu ekscentriskajā Ž. Verna un P. Kohouta "80 dienās ap zemeslodi" iestudējumā, gan Gusti R. Blaumaņa "Indrānos" un "Īsa pamācība mīlēšanā". Mazliet savrup no citām lomām Rasmaš Rogas repertuārā stāv dziļi traģiskā Aža no R. Blaumaņa "Pazudušā dēla".

Rasmai Rogai piemīt spēja spontāni un emocionāli ieiet lomā, nekļūdīgi uztverot ritmu un atmosfēru, pacelt tēlu augstākā, cildenākā

pakāpē. Ne vienmēr mākslinieces dziļais talants ticis pietiekami izmantots, bijušas ilgas dikstāves. Taču aktrises kodols palicis dzīvs un jūtīgs, bet dvēseles spogulis — dzidrs un gaišs. Rasma Roga vienmēr bijusi nesavtīga devēja. Lai viņai spēks un veselība, bet mums — saprašana un spēja saņemt viņas dāsnās veltes!

Lilija Dzene

Šim vārdam nav vajadzīgs nedz titulu, nedz zinātnisko grādu rotājums, kuri, protams, viņai ir. Lilija Dzene ir personība ar savu paliekošu vietu Latvijas kultūrā. Teātra zinātniece, kritiķe jeb teātra rakstniece, kā viņu bieži sauc, tā uzsverot, ka tas, ko viņa raksta, snieždas tālu pāri skatuves rampai. Viņa redz teātra izrādes un to veidotājus saplūstam ar dzīves norisēm, cilvēku likteņiem, ar tām domām un idejām, kuras, vēl tikko apjaustas, virmo gaisā. Viņas talanta spēks slēpjas spējā šo miglaino virnojumu uztvert un tad, izteiktu pārliecinošos, argumentētos vārdos, atdot līdzcilvēkiem. “Jā, jā, es arī tā domāju!” bieži atskan no sarunu biedra. Un izteiktā doma jau sāk dzīvot pati savu dzīvi, nostiprinoties cilvēku apziņā. Parasti tās ir labas, dziļas domas, kas ceļ cilvēka pašvērtību, pat ja tās skar skarbū, traģiskus notikumus, cilvēku kļūmes, jo tās nostiprina pārliecību, ka cilvēks ir visu norišu centrs. Šī skatuves mākslinieku, skatītāju un viņas grāmatu lasītāju cieņa un uzticība ir iemantota gadu desmitiem ilgā un gudrā kalpošanā teātrim.

Vēlme rakstīt par teātri pamodusies jau agri. Skolas gados lasītas un krātas teātra kritiķes P. Jēgeres-Freimanis recenzijas, vēlāk uzmanību saistīja K. Strauta rakstītais. Pirmās recenzijas parādījās laikrakstos 1953. gadā, kad L. Dzene jau bija Maskavas A. Lunačarska Teātra mākslas institūta studente. Te teātra zinātnes nodaļā izcilu pedagogu vadībā viņa apguva šās visai retās profesijas noslēpumus. Tie bija institūta ziedu laiki, jo tolaik tajā strādāja izcilas personības — P. Markovs, G. Bojadžijevs, S. Mokuļskis, A. Aniksts, kuri bija ne vien spoži zinātnieki ar pasaules vārdu, bet arī īsteni gara aristokrāti, kuri uzturēja sevī spriegu radošo domu un augstu ideālu klātbūtni.

Dzīve allaž ir paradoksu pilna. Un viens no tiem — teātris — ir

visgaistošākais mākslas veids, kas īsā laika sprīdī uz nelielas skatuves spēj radīt kādu citu realitāti, citu pasauli, mudina domāt par mūžīgajām tēmām: nāvi un dzīvību, mīlestību un naidu, zaudējumiem un ieguvumiem. Par teātri rakstošam cilvēkam izrāde ir vienreizēja iespēja sarunāties ar skatītāju un arī ar teātri par pašiem būtiskākajiem jautājumiem. Teātra zinātnieka profesija prasa lielas zināšanas un īpašu talantu. Lilijai Dzenei Daba ir dāvājusi zinātnieka aso, vērīgo prātu un mākslinieka jūtīgo, tēlaino domāšanu, spēju saredzēt talantu. Jau savā pirmajā 1964. gadā izdotajā grāmatā "Mūsu paaudzes aktieri" viņa rakstīja par tajā laikā vēl jaunajiem aktieriem: V. Artmani, D. Kupli, L. Freimani, A. Jaunušānu, H. Liepiņu, V. Singajevsku, E. Pāvulu, V. Līni, J. Kubili, A. Liedskalniņu. L. Dzene ne vien savlaicīgi ievēroja un novērtēja šos spilgtos māksliniekus, bet arī dzina pārliecinoši un tēlaini ieskicēja viņu pirmos radošos portretus, tādējādi gan stiprināja pašos aktieros pārliecību par viņu veiktā nozīmību, gan ļāva skatītājiem iedziļināties teātra mākslas radošajos procesos.

Teātra kritika ir radoša profesija, kas iedvesmu saņem no teātra māksliniekiem. Uz teātra izrādi kritiķis dodas, lai ieraudzītu, sajustu to brīdi, kad notiek brīnums un mākslinieks, pārvarējis smago zemes pievilkšanās spēku, brīvs un apgarots uzlido augstāk par savu varēšanu, aizraudams līdzīgi partnerus, skatītājus, likdams domāt kādās citās kategorijās, varbūt pat sajust sen aizgājušo laiku elpu, ļauj uzburt nākotnes vīzijas, Šekspīra vārdiem runājot — "spēj sasiet satrūkušās laiku saites". Īsts mākslas pazinējs atsauksies šim brīnumam un pateicībā radīs pats savu, ne mazāk apgarotu un neatkarīgu versiju par redzēto. Tā nepārtrauktā mijiedarbībā izrāde-skatītājs (un teātra kritiķis ir visjūtīgākais skatītājs) rodas mums tuvu aktieru, režisoru, scenogrāfu loks.

Šādas garīgas tuvības rezultātā ir radušās monogrāfijas: "Labais mūžs" (1964, par M. Šmitheni), "Kārlis Sebris" (1967), "Lidija Freimane" (1971), "Elza Radziņa" (1973), "Dialogs ar Hariju Liepiņu" (1977), "Mana versija par Alfrēdu Jaunušānu" (1979), "Vai tavs mūžs kam lieti der" (1983, par K. Sebri), "Aktiera Jāņa Kubiļa atbildes" (1984), "Aktieris pret savu gribu" (1987, par E. Pāvulu), "Ar zelta lāpu rokā" (1992, par latviešu aktieru gaitām Dzimentē un trimdā), "Draiskā peonija" (1997, par E. Radziņu). Šīs monogrāfijas tapa laikā, kad

*L. Dzene izstādes
"Teātris senās
fotogrāfijās" atklāšanā
(1988)*

teātris bija cilvēku vienotājs, latviešu valodas kopējs, augstu ideālu uzturētājs un kad aktieris bija šo ideālu iemiesotājs un aizstāvis, iepriekšējo paaudžu tradīciju turpinātājs. Rakstniece intuitīvi nojauta, kas vajadzīgs viņas grāmatu lasītājam, un tāpēc šīs grāmatas tika gaidītas, lasītas, grāmatu varoņi — aktieri — mīlēti un cienīti.

Taču ne mazāk svarīgs ir Liliņas Dzenes veikums latviešu teātra vēstures izpētes un aktuālās teātra kritikas jomā. L. Dzene būtu pelnījusi izdevumu, kurā vienkop savākts viss, ko viņa gadu gaitā rakstījusi un publicējusi par teātri laikrakstos, žurnālos, almanahos. Tas varētu būt interesants ekskurss teātra vēsturē — teātra, sabiedrības un paša rakstītāja attiecību kontekstā. Strādājot no 1968. līdz 1985. gadam ZA Valodas un literatūras institūtā par Teātra, mūzikas un kinomākslas nodaļas vadītāju, viņai izdevās ap sevi pulcēt talantīgus speciālistus un, radot īstu brīvdomības oāzi, sekmēt nopietnu pētījumu izdošanu. L. Dzenes monumentālākais pētījums "Drāmas teātris" iznāca 1979.

gadā. Šajā monogrāfijā zinātniece izseko teātra vēsturiskās attīstības posmus, galvenokārt izgaismojot režisoru un teātra māksliniecisko vadītāju mērķus un centienus.

Televīzijas ļaudis savulaik, veidodami raidījumu par rakstnieci, to iesāka ar kadru, kurā redzama pļava, pilna krāšņu vasaras ziedu. Jebkurā citā gadījumā varētu teikt — kāds banāls paņēmieni. Taču šajā pļavā bija Lilija Dzene — un kadrs ieguva daudznozīmību. Jo tā bija rakstnieces dzimtā puse — Piebalga, kur 1929. gada 25. jūlijā Vecpiebalgas pagasta Greiveros viņa dzimusi. Tur, šajā gaišākajā Latvijas novadā, no paaudzes uz paaudzi dzīvojuši viņas tuvinieki. Kaut arī šķietami tālu no lielajiem kultūras centriem, šī zeme, kur, pakāpjoties uzkalniņos, var sajūst, ka “mūžam zili ir Latvijas kalni”, bija daudzu kultūras cilvēku dzimšanas vieta. Brāļu Kaudzišu, Kārļa Skalbes, Emīla Dārziņa tuvums vērtā to par rosīgu latviskās domas centru. Te, kur ik dienas cilvēki darīja savu grūto zemnieka darbu, viņi tomēr spēja attīstīt sevī arī domātāja, jūtīga mākslinieka dvēseli. Daudzi izcili kultūras darbinieki ir bijuši saistīti ar Piebalgu. No šejienes savas teātra mākslinieka gaitas uzsākt devās arī Lilijas Dzenes tēva brālis Emīls Mačs, kuru atceramies ne tikai kā labu aktieri, bet arī kā gudru teātra pedagogu. Raidījums bija iecerēts par Liliju Dzeni, taču viņas nevēlēšanās runāt par sevi vērtā to interesantā stāstījumā par Piebalgu, par tās ļaudīm pagātnē un tagadnē. Tā bija rakstnieces pateicības stunda savam novadam, savai dzimtai, vecākiem. Viņa it kā vēlreiz gribēja uzburēt sev un mums šo bērnības un jaunības zemes mīlumu un no jauna atrast spēka avotus. Un spēka viņai tolaik vajadzēja daudz, jo bija iecerēts rakstnieces vispersoniskākais, vistraģiskākais darbs “Triju aktieru dzīves savā laikā, savā dzimtā un arī — teātrī”, kas iznāca 1995. gadā un stāstīja par aktieriem Emīlu Maču, Liliju Žvīguli un Ievu Maču.

Jā, Liliju Dzeni pazīst kā nevienu citu no teātra kritiķiem. Viņas teiktajā ieklausās pat tie, kuri apgalvo, ka teātra kritikas viņus neinteresē, jo Lilijas Dzenes teiktais ir garīgi bagāta, iekšēji sakārtota cilvēka domas.

Man vieglāk dzīvot, ja zinu, ka kaut kur tepat Lilija Dzene domā savu lielo domu, asprātīgi un būtiski izsakās par izrādēm “Ābolu ķoci”, ik dienas buras cauri teātra un kino enciklopēdijas neskaitāmajiem rakstiem. Un, ja ir vajadzīgs zinātnieces padoms, viņai var droši piezvanīt — telefona klausulē atskanēs ieinteresētais, skanīgais: “Klausos!”

Ko pauž latīņu teksti Rīgas ēku fasādēs?

Jau tālā pagātnē ir tas laiks, kad latīņu valoda bija svarīgākais starptautiskais sazināšanās līdzeklis un vispāratzīta sarunu un rakstu valoda, īpaši Rietumeiropā līdz 16. gadsimta beigām. Tomēr pat vēl līdz šim laikam latīņu termini ir plaši izplatīti zinātnēs, sevišķi medicīnā, vēl aizvien svarīga loma šai valodai ir katoļu baznīcā, bet atsevišķus latīņu vārdus, teikumus un saīsinājumus mūsu valodā lietojam ik dienas.

Par savu filozofisko vispārinājumu trāpīgumu un kodolīgumu atsevišķi izteicieni ieguvuši nosaukumu "spārnotie" (pirmo reizi to lieto vācu filologs Georgs Bihmans 1864. gadā). Par īpašiem, citēšanas vērtiem tie atzīti ne tikai daudzu tautu literatūrā un zinātniskajos darbos, bet arī arhitektūrā.

Pēcreformācijas garīgo cīņu laikā, karu un postījumu, arī pārbūvju dēļ Rīga ir zaudējusi milzīgu daudzumu latīņu tekstu ēku fasādēs un interjeros. Tomēr atsevišķas vēl saglabājušās liecības sniedz mums interesantu ieskatu šajā savdabīgajā ēkas dekora veidā.

Visus šos tekstus nosacīti varam iedalīt divās lielās grupās. Pirmo grupu veido vēstījumu un veltījumu teksti. Vēl pašreiz ir iespējams izlasīt diezgan apjomīgo vēstījuma–veltījuma tekstu uz burggrāfa Nikolaja Ekes epitāfijas Skārņu ielā 22, kas neskarts saglabājies no 1618. gada, papildinot izteiksmīgo tēlniecisko cilni un vēstot par viņa attieksmi pret dzīvi ("*Scopus vitae meae Chrs*" — "Mans dzīves mērķis ir Kristus"), kā arī iemūžinot pašu Ekes vārdu. Par Livonijas ordeņa mestru Valteru Pletenbergu vēsta teksts zem 16. gadsimtā izgatavotās cīļņu grupas "Madonna un Valters Pletenbergs", kas atrodas virs Rīgas pils ziemeļu ieejas. Ēkas siena Mazā Pils ielā 4 glabā vēsturiska notikuma datējumu — latīņu tekstu par Pētera liceja dibināšanu, bet Rīgas Vēstures un kuģniecības muzeja fasādes teksts īsi dokumentē tagadējās muzeja ēkas vēsturi.

Par savdabīgu veltījuma tekstu uzskatāms dekoratīvais latīņu teksts 1640. gadā darinātajā cilnī Rīgas labības noliktavas fasādei (cilnis pašlaik atrodas Šķūņu ielas 11. nama pagalma sienā):

*"Has cura patrum provida
Extruxit annonarias
A deis dei benegnitās
Has ditet affluentia."*

("Šo labības noliktavu // Ir uzcēlusi mūsu tēvu tālredzīgā gādība //
Lai tad nu dieva žēlastība // Piepilda šo ēku ar bagātību.")

Ļoti bieži sastopam ēkas celšanas laika datējumu latīņu valodā, šī tradīcija reizēm tiek turpināta arī mūsdienās (piem. "ANNO 1986" — 1986. gadā).

Otru uzrakstu grupu veido minētie "spārnotie teicieni" — gan ar reliģisku, gan ar laicīgu saturu. Lūgšanas teksts rotā Sv. Jēkaba baznīcas portālu, bet uz senajām dzīvojamām ēkām sastopami īsi atzinības

Portāls M. Pils ielā 19. "Soli Deo Gloria". 1746

vārdi Dievam, piem., “*Soli Deo Gloria*” (“Vienīgajam Dievam slava!”) 1746. gadā veidotajā portālā Mazā Pils ielā 19.

20. gs. sākumā tradīcija ēku rotāt ar “spārnotajiem vārdiem” atkal atdzimst. Tā ēkai Smilšu ielā 14 fasādes vainagojumā lasāms “*Deo adiuvente*” (“Dievam palīdzot”), Tērbatas ielā 63 — “*Ex labore otium*” (“Pēc [padarīta] darba arī atpūta”) u.c. Šajā laikā paralēli latīņu uzrakstiem ēku fasādēs parādās arī teksti latviešu valodā.

Saglabājušies latīņu uzraksti uzskatāmi par ēku dekoratīviem elementiem un vēsturi dokumentējošām liecībām, kas nenoliedzami raksturo arī namu īpašnieku gaumi un inteliģenci.

Kas ir Valsts Mākslas muzejs?

Nikolaja ielā (bez numura, tagad Kr. Valdemāra 10 a) 1905. gada 14. septembrī atklāja Rīgas Pilsētas mākslas muzeju. Ēku historisma stilā cēla baltvācu arhitekts, būvuzņēmējs un mākslas vēsturnieks Vilhelms Neimanis, kurš kļuva arī par pirmo muzeja direktoru. V. Neimaņa konsultants projekta stadijā bija vācu arhitekts Pauls Vallo, kas pazīstams kā Berlīnes Reihstāga autors.

Muzeja aizsākumi tomēr meklējami daudz agrāk — 1773. gadā, kad Rīgas rāte pieņēma kā dāvinājumu ārsta Nikolaja Himzeļa kolekciju, kurā bija arī gleznas un grafikas. 1816. gadā virs Doma klostera uzbūvētajā pilsētas bibliotēkā tika iekārtots “gaumīgs mākslas kabinets”, ko Neimanis pats uzskata par mākslas muzeja sākumu. Tur izstādītie darbi 1896. gadā nonāca jaundibinātajā Pilsētas gleznu galerijā, kuru vadīja A. Hollanders un kuras pamatu veidoja no kolekcionāra Domeniko de Robiāni nopirktā kolekcija. Galerija atradās dažādās vietās, taču vienmēr šaurās un 350 darbu eksponēšanai nepiemērotās telpās. Tāpēc 1897. gadā Pilsētas valde nolēma celt mākslas muzeju, un 1903. gadā tam tika likts pamatakmens. Celtne bija moderna tam laikam, jo bija viena no retajām Rīgā ar centrālapkuri. Muzejā atrada mājvietu Pilsētas galerija, kā arī rātskunga F. Brederio un baltvācu mākslas biedrības *Kunstverein* kolekcijas. Pamatu veidoja ārzemju māksla, un līdz 1909. gadam kolekcijās bija tikai 10 latviešu autoru gleznas. *Kunstverein* mākslas politika bija aktīva, jo biedrības rīkotajās

Valsts Mākslas muzejs

izstādēs piedalījās redzami Rietumeiropas mākslinieki A. Beklīns, M. Klīngers, M. Libermanis, Ā. Mencels, F. fon Štuks, B. Liljeforss.

1919. gadā par muzeja direktoru kļuva gleznotājs Vilhelms Purvītis, kurš to vadīja līdz aizbraukšanai uz Vāciju 1944. gadā (izņemot 1940/41). Viņš krasi mainīja muzeja politiku par labu latviešu mākslai. Rīgas Dome regulāri iepirka darbus, vismaz 20 līdz 30 vienā gadā. Bez tam izvērsās aktīva izstāžu darbība, un muzejā tika rīkotas atsevišķu autoru, grupu, kā arī ārzemju mākslas izstādes. 1920. gadā jau neliela zāle tika atvēlēta tikai latviešu mākslas ekspozīcijai. Tajā pašā gadā Rīgas pili nodibināja Latvijas Valsts Mākslas muzeju, kurš apmeklētājiem vērā durvis 1922. gada 27. maijā. Muzeja direktors bija tēlnieks Burkards Dzenis. Šī muzeja kolekcijas papildinājās straujāk, jo valstij bija vairāk līdzekļu mākslas darbu iegādei.

1941. gadā tika izdota LPSR Mākslas lietu pārvaldes pavēle par muzeju specializāciju. Pilsētas mākslas muzejs ieguva LPSR Padomju mākslas muzeja nosaukumu, bet pili sāka veidot LPSR Vakareiropas Mākslas muzeju. Kara laikā Pilsētas muzeja telpās iekārtoja Vācu zemes muzeju, bet 1944. gada oktobrī sākās muzeja krājumu izvešana uz Vāciju. 1946. gadā daļa eksponātu, kura bija nokļuvusi Čehijā, pateicoties to pavadonei bibliotekārei Mērijai Grīnbergai, atgriezās Latvijā. Iespējams, ka tas bija vienīgais precedents, kad aizvestās trofejas tika atgūtas tūlīt pēc Otrā pasaules kara beigām. 1945. gadā Pilsētas muzeju nosauca par LPSR Valsts latviešu

un krievu mākslas muzeju, bet 1964. gadā to pārdēvēja par LPSR Mākslas muzeju.

Tikai 1989. gadā tam piešķirts tagadējais Valsts Mākslas muzeja nosaukums.

Gadu desmitu gaitā muzeja krājumi ir piedzīvojuši lielas izmaiņas. Tie ir gan skaitliski paplašinājušies, gan arī nācies atteikties no vairākām kolekcijām. 1989. gadā visa lietišķā māksla tika nodota jaundibinātajam Dekoratīvi lietišķās mākslas muzejam. Savukārt uz muzeju *Arsenāls* pārgāja 20. gadsimta 2. puses māksla. No 1963. līdz 1988. gadam Valsts Mākslas muzejs ietilpa Latvijas PSR Mākslas muzeju un izstāžu apvienotajā direkcijā, bet kopš 1989. gada ir Latvijas Mākslas muzeju apvienības sastāvā. Muzeja pamatkolekciju veido 18. un 19. gadsimta Baltijas māksla, latviešu 19. gadsimta un 20. gadsimta pirmās puses glezniecība, grafika un tēlniecība. Bez tam izveidota Ārzemju mākslas nodaļa, kurā tiek krāta ārzemju — krievu, lietuviešu, igauņu, armēņu u.c. māksla. Muzeja pastāvīgajā ekspozīcijā 2. stāvā eksponēts latviešu mākslas “zelta fonds” — K. Hūna, J. Federa, J. Rozentāla, J. Valtera, V. Purviša, J. Grosvalda, J. Kazaka, V. Tones, J. Liepiņa, L. Liberta, A. Annusa, K. Miesnieka, L. Svempa glezniecība, kā arī G. Šķiltera, T. Zaļkalna, E. Meldera tēlniecība. Baltajā zālē notiek regulāras muzeja kolekciju un mūsdienu mākslas izstādes. Labajā spārnā eksponēti baltvācu un krievu mākslas kolekcijas labākie darbi.

Valsts Mākslas muzejs eksponē savus darbus arī citos Latvijas muzejos, kā arī ārzemēs. Klasiskā modernisma izstādes notikušas Berlīnē (1990), Deventerā, Kopenhāgenā (1991), Stokholmā, Tallinā (1993). 1993. gadā Helsinkos notika J. Rozentāla, V. Purviša, J. Valtera un N. Rēriha izstāde, bet 1998. gadā muzejs piedalījās Ziemeļvalstu ainavu izstādē Zviedrijā.

1940./41. gadā muzeja direktors bija Voldemārs Valdmanis, bet 1944. gadā pēc V. Purviša aizbraukšanas direktora vietu izpildīja Herberts Birzenieks. Turpmākie direktori bija Kristaps Eliass (1945–1946), Arturs Eglītis (1946–1953), Uldis Prēdelis (1953–1963). 1963. gadā, dibinot Latvijas PSR Mākslas muzeju un izstāžu apvienoto direkciju, Valsts Mākslas muzeju vadīja direktora vietnieki zinātniskajā darbā Arturs Eglītis (1963–1965), Imants Lukažs (1965–1966), Ināra Ņefedova

(1966–1975) un Ilze Konstante (1976–1987). No 1987. gada Valsts Mākslas muzeja direktore ir Māra Lāce.

Kur meklējami Latvijas ģeologu atradumi?

Jau 1929. gadā dibināts Latvijas Universitātes Matemātikas un dabaszinātņu fakultātes Ģeoloģijas un paleontoloģijas muzejs, kas sākotnēji atradās Baznīcas ielā 5. Tā pamatekspozīciju veidoja fakultātes Ģeoloģijas un paleontoloģijas institūta 19. gs. beigās savāktās kolekcijas. Pēc 1952. gada, kad likvidēja universitātes Ģeoloģijas nodaļu, vairākkārt mainījās eksponātu atrašanās vieta, bet kopš 1990. gada, kad Ģeoloģijas muzejs kļuva par Latvijas Universitātes muzeja sastāvdaļu, tā kolekcijas atradušas mājvietu jūgendstila ēkā Alberta ielā 10.

Pašreiz muzeja pamatkrājumu veido minerālu, iežu un fosiliju

Ieskats Latvijas Universitātes muzeja ekspozīcijas telpā (1998)

kolekcijas, no kurām ievērojamu daļu savākuši 20. gs. pirmās puses ģeologi — H. Bilenšteins, E. Krauss, V. Zāns, N. Delle un citi.

Palīgkrājumā ir dažādas mācību kolekcijas, Latvijas pamatklintāja iežu un devona karbonātisko iežu plānslīpējumi, dažādi Latvijas ģeoloģijas vēstures (arhīva) materiāli, fotogrāfijas, memoriāli priekšmeti. No ģeologu dāvinājumiem muzejā izveidota neliela bibliotēka.

Ekspozīcijā iespējams iepazīties ar Latvijas derīgajiem izrakteņiem, ar unikāliem devona zivju atradumiem Lodes mālu karjerā, ar nogulumiežiem un magmatiskiem, metamorfiem iežiem, ar minerāliem, kā arī ar dzīvnieku un augu pārakmeņojumiem. Mainīgajās izstāžu ekspozīcijās ir gan materiāli, kas veltīti ģeologu un ar ģeoloģiju saistītu vēsturisku notikumu atcerei, gan tematiskas kolekcijas no muzeja fondiem un jaunieguvumi. Pašreizējos muzeja krājumos ir 20 tūkstoši eksponātu.

Muzeja krājums ir nozīmīga bāze zinātniskiem pētījumiem un plašs informācijas avots visiem interesentiem. Ekskursiju laikā šeit iespējams mikroskopā aplūkot iežu plānslīpējumus un citus preparātus, aplūkot un noteikt minerālus un pārakmeņojumus, vispusīgi iepazīties ar Latvijas ģeoloģisko uzbūvi. Bez tam muzejs interesentiem piedāvā arī tematiskas ekskursijas pa Rīgu, tās apkārtni un Latviju, kā arī organizē priekšlasījumus, lekcijas, praktiskās nodarbības un konsultācijas ģeoloģijā. Šeit iespējams apskatīt un palasīt grāmatas par Latvijas ģeoloģiju.

Kur lasāmi Latvijas “dzelzs rumaku” stāsti?

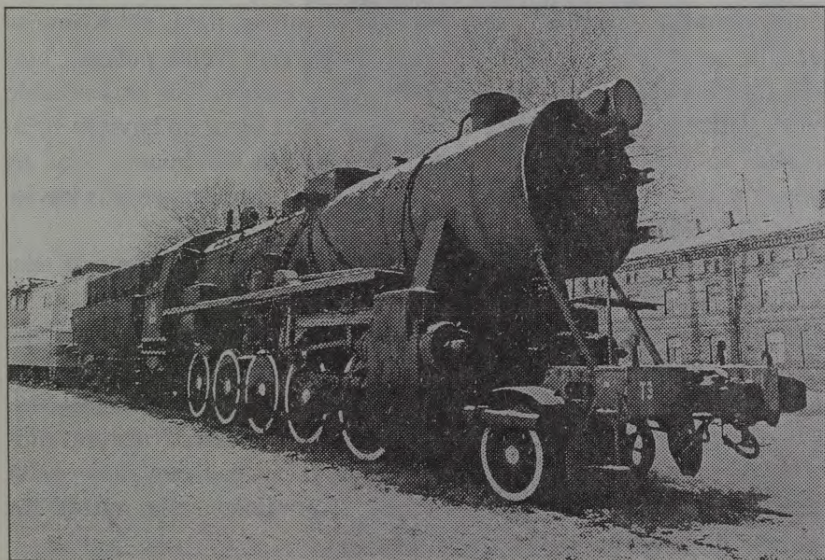
Rīgas–Jelgavas līnijas bijušajās dzelzceļa darbnīcās Uzvaras bulvārī 2/4 kopš 1994. gada iemājojis savdabīgs muzejs. Šeit Latvijas dzelzceļa vēstures muzeja Rīgas nodaļā var iepazīties ar mūsu valstij kādreiz nozīmīgas transporta nozares attīstību.

“Dzelzs rumaku” cienītājiem tiek piedāvāti stāsti par Latvijas dzelzceļa tīklu attīstību, par Rīgas stacijām, par dzelzceļa tiltiem pār Daugavu, par ceļu pārvadu celtniecību 20. gadsimta pirmajā pusē, par ritošo sastāvu un par citām ar dzelzceļu saistītām tēmām.

Šodienas muzeja krājumā ir 9000 eksponātu. Interesantu daļu veido ritošā sastāva kolekcija, kurā ir gan Latvijas Republikas, gan vācu, gan padomju laikā būvētās un ekspluatētās lokomotīves un vagoni — 52. sērijas tvaika lokomotīve (1942. g., Vācija), L sērijas tvaika lokomotīve, eksperimentāla elektroakumulatoru lokomotīve VL26 Nr. 005, a/s “Fenikss” 1925. gadā izgatavotais II/III klases pasažieru vagonš, bruņots salonvagonš, kuru izmantojis padomju maršals I. Bagramjans, — un citi. Fotomateriālu kolekcijas plaši atspoguļo inženiertehniskās būves, sniedz informāciju par uzņēmuma “Latvijas dzelzceļi” darbību starpkaru posmā.

Atsevišķu krājuma daļu veido sakaru un signalizācijas ierīces, ceļu meistara instrumenti un darbarīki, vecās Edmonsona tipa biļetes, preču pavadzīmes, stacijas priekšnieka 30. gadu dienesta svārkis un cepure, arī atšķirības zīmes — formastērpu pogas, uzpleči, jostas sprādzes, konduktoržetons. Vēsturei nozīmīgi ir staciju interjeru senie priekšmeti — dzelzceļa mehāniskajās darbnīcās izgatavotais pulkstenis, vilcienu kustības sarakstu stends, uzgaidāmās telpas soli un vēl citi.

52. sērijas tvaika lokomotive Nr. 036, būvēta Vācijā 1942. gadā. A. Egliša foto

Savi stāsti veltīti Rīgas vagonu rūpnīcas vēsturei. Stendos izstādīti fotogrāfa J. Rieksta uzņēmumi, kuros redzama slavenās a/s "Fēnikss" (vēlāk "Vairogs") produkcija, redzami arī 27 dīzeļvilcienu, elektrovilcienu un tramvaju modeļi — interesanti aizgājušā laika liecinieki.

Īpašu apmeklētāju interesi izraisa muzeja Līvberzes stacijas dzelzceļa modelis — tas ir precīzs visu būvju un sliežu ceļu izvietojums, kurā tiek rādīta vilcienu kustība ar pasažieru dīzeļvilcienu DR 1 un preču vilcieniem, kuru sastāvus velk tvaika lokomotīve, kā arī dīzeļlokomotīves M62 un 2M62.

Muzejs tiek aizvien papildināts, apmeklētājus gaida vienmēr jauni pārsteigumi, bet nemainīga paliek iespēja paceļot pagātnes vilcienā — gan domās, gan īstenībā.

Kur varam iepazīties ar latviešu karavīru gaitām?

Latvijas Kara muzejs dibināts pašā Pirmā pasaules kara virpulī — 1916. gada 29. septembrī. Pirmajā pasaules karā latviešu tauta pirmo reizi radīja savas karaspēka vienības, tiesa, vēl Krievijas armijas sastāvā — latviešu strēlnieku bataljonus (vēlāk pulkus), kuri mūsu tautas varoņgaru padarīja slaveni visā Eiropā. "Šis karš noslēdz vienu laikmetu mūsu vēsturē un sāk citu," teica viens no latviešu strēlnieku bataljonu organizēšanas iniciatoriem Jānis Goldmanis. Viņš arī aicināja iemūžināt šo laikmetu un notikumus, vācot materiālus latviešu strēlnieku bataljonu muzejam.

1916. gada 11. septembrī no Krievijas armijas ģenerālštāba pienāca paziņojums, ka muzeja darbība atļauta no 29. septembra. Te jāpiezīmē, ka militāro vienību muzeji jeb piemiņas istabas cariskajā Krievijā nebija nekas jauns. Piemēram, Rīgā tagadējo Krustabaznīcas kazarmu Virsnieku kluba telpās 1912. gada 14. janvārī bija atklāts 116. Malojaroslavecas kājnieku pulka 200 gadu pastāvēšanas vēstures muzejs. Taču latviešu strēlnieku muzeja raksturs bija pavisam citāds, nekā to varēja iedomāties cara ģenerālštābs. No armijas vienību muzeja tas pārtapa par latviešu vēstures atspoguļotāju.

Par pirmo muzeja vadītāju nozīmēja arheologu Kārli Straubergu. Muzeja telpas atradās Tērbatas un Elizabetes ielu stūrī, Latviešu bēgļu apgādes komitejas biroja trīs istabās. Pirmie muzeja darbinieki bija jurists un literāts Pēteris Birkerts, publicists Mārtiņš Gailis (Ludvigs Šanteklērs), fotogrāfs Jānis Kaktiņš, grāmatu kolekcionārs Jānis Misiņš. Sākotnēji Krievijas armijas pretizlūkošanas iestādes aizliedza latviešu strēlnieku pulkiem sūtīt materiālus uz muzeju bez armijas štāba cenzūras. Lai arī bija grūtības, muzeja krājums pieauga, un jau 1917. gada augustā tajā bija 3570 priekšmetu.

Vācu armijas vienībām apdraudot Rīgu, muzeja krājumu sagatavoja evakuācijai uz Valmieru, taču viss, izņemot divas kastes, palika Rīgā. J. Misiņš krājumu pārveda uz Rīgas Latviešu biedrības telpām. Vācu armija, kura 1917. gada septembrī okupēja Rīgu, par muzeju

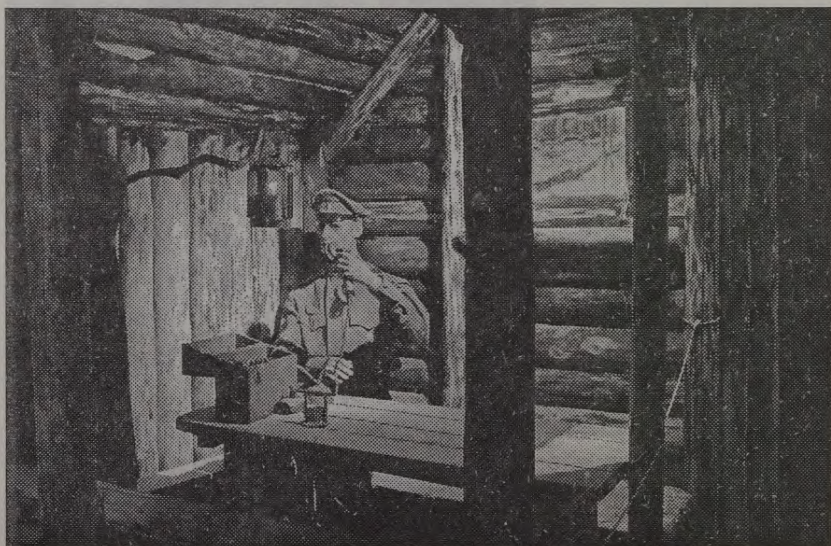

*Balkons ar cilni virs
ieejas
Latvijas Kara muzejā.
Tēlnieks K. Zāle*

interesējās ļoti maz. Lielinieku varas laikā (no 1919. gada janvāra līdz 22. maijam) muzeju savu iespēju robežās uzturēja un papildināja M. Gailis. 1919. gada 25. jūnijā arheologs K. Straubergs atkal uzņēmās muzeja vadību. Kad Rīga nu bija atbrīvota no svešām varām, radās iespēja fiksēt un atstāt liecības nākamībai arī par jaunās valsts tapšanu, tās bruņoto spēku cīņu par neatkarību. 1919. gada 15. septembrī ar apsardzības ministra pavēli Latviešu strēlnieku pulku muzejs pārtapa par Latvijas Kara muzeju. Muzejam ierādīja telpas Pulvertornī, tur atradās arhīvu nodaļa, ieroču un sīko priekšmetu nodaļa, trofeju nodaļa un bibliotēka. Muzeja fotodarbnīca un galdniecība atradās Jēkaba kazarmās. Telpu iekārtošanai ar apsardzības ministra pavēli sešpadsmit muzeja līdzstrādniekiem tika piesaistīti vēl astoņi mākslinieki, tolaik Latvijas armijas karavīri: Konrāds Ubāns, Romans Suta, Niklāvs Strunke, Voldemārs Tone, Ernests Šveics, Ģederts Eliass, Jēkabs Kazaks un Jānis Liepiņš, kā arī komponists Jānis Sproģis.

Jau rudenī Latvijas valstij atkal bija jāturpina bruņota cīņa pret saviem ienaidniekiem. 1919. gada 8. oktobrī sākās P. Bermonta vadītās

Latviešu karavīri Pirmā pasaules karā (ekspozīcija)

krievu-vācu armijas uzbrukums Rīgai. Kara muzeju evakuēja uz Cēsīm. Daļa darbinieku pavadīja muzeju, daļa nacionālās armijas rindās stājās preti bermontiešiem. Pēc bermontiādes beigām novembra otrajā pusē muzejs atgriezās Rīgā.

Jau 1920. gada sākumā, kad vēl visa Latvijas teritorija nebija atbrīvota no ienaidniekiem, Kara muzeja darbinieki devās materiālu vākšanas komandējumos. Janvārī leitnants Upesleja tika komandēts uz Kurzemi apbraukāt izpostītās vietas un fiksēt tās fotofilmā. No Kurzemes tika pārvesti dokumenti, fotoattēli, pastkartes, avīzes, ieroči, formas tērpi, nozīmes un citi materiāli gan par latviešu strēlnieku cīņām, gan vācu okupācijas laiku, kalpakiešiem, cīņu pret bermontiešiem.

Muzeja apmeklētājiem ekspozīcija tika atklāta 1921. gada 12. jūnijā. Tās autors bija muzeja darbinieks Eduards Jansons. Bija četras ekspozīcijas nodaļas: pilskalnu, viduslaiku un jaunāko laiku, latviešu strēlnieku un Atbrīvošanās cīņu nodaļa. Abas pēdējās bija plašākās un bagātākās. Tajās bija izstādīti ieroči, formas tērpi, dokumenti, fotogrāfijas, gleznas, ievērojamu latviešu militāro darbinieku personiskās lietas, bija izvietota arī neliela Beļģijas armijas formas tērpu un ieroču izstāde.

Muzeja darbinieku skaits bija nepietiekams. 1922. gadā tā štatu projektā bija paredzēti astoņi cilvēki, kas vienkārši nespēja paveikt vajadzīgo darba apjomu. Muzejs saņēma pārmetumus, ka eksponāti ir slikti anotēti, trūkst paskaidrojumu. 1933. gadā muzeja pārzinis Eduards Jansons ziņojumā Kara ministrijai rakstīja, ka nepieciešams palielināt štatus. "Muzeja darbs ir tāds, kas aizņem ārkārtīgi daudz laika. Bet niecīgs liekas izdarītais. Šo darbu nevar pienācīgi pildīt katrs gadījuma rakstura inteliģentais bezdarbnieks, bet vajadzīgs iestrādājies ar zināmām spējām un kas ar sirdi un dvēseli nododas šim darbam," — tā rakstīja Jansons. Darbinieku trūkumu mēģināja aizstāt ar kareivju izmantošanu, bet no tā bija drīz jāatsakās, jo "karavīru darbs nodara vairāk posta nekā labuma, kareivji noder tikai priekšmetu pārvietošanai".

Jau 1917. gadā radās doma par to, ka Kara (toreiz vēl Strēlnieku) muzejam būtu jāceļ īpaša ēka. Par lielo šaurību runāja arī 20. gadu sākumā. Nopietni apsvērt ideju par muzeja pārvietošanu jaunās plašās, speciāli šim nolūkam radītās telpās sāka 30. gados. Viens no projektiem

paredzēja izmantot Brīvības pieminekli kā Kara muzeju, kuru uzbūvētu, nojaucot Jēkaba kazarmas. Bija priekšlikums muzejam atdot vecā arsenāla ēku, kurā atradās intendantūras mantu noliktava. 1936. gadā tika pieņemts lēmums par jaunas ēkas celtniecību blakus Pulvertornim. Ēkas projektu izstrādāja arhitekts Latvijas armijas štāba Apgādes pārvaldes Būvniecības daļas priekšnieks pulkvedis Arturs Galindoms. 1937. gada 3. martā notika jaunbūves pamatakmens likšanas ceremonija. 1938. gada jūlijā sākās arī Pulvertorņa pārbūve, muzeju uz laiku pārceļot uz ēku Torņa ielā 4.

1940. gadā jaunā muzeja ēka bija pabeigta, bet noteikta izstrādāta plāna muzeja iekārtošanai nebija, un līdz padomju okupācijas sākumam 1940. gada 17. jūnijā to iekārtot nepaguva. Jaunajai varai nebija vajadzīgs muzejs, kas nodarbotos ar nacionālās vēstures propagandēšanu. 1940. gada 23. septembrī muzeju pakļāva Latvijas armijas Likvidācijas komisijai, kura 28. oktobrī pieņēma lēmumu muzeju nodot LPSR Izglītības Tautas komisariātam, eksponātus pārvietojot uz Biržas namu un telpas atbrīvojot Sarkanās armijas vajadzībām. 1941. gada janvārī muzejs beidza pastāvēt. Pēckara gados Kara muzeja materiāli glabājās Latvijas Valsts Vēstures arhīvā, Latvijas Vēstures muzejā un citur.

Latvijas Kara muzejs tika atjaunots ar Latvijas Republikas Ministru kabineta lēmumu 1990. gada 11. jūnijā. 1999. gada janvārī muzeja krājumā glabājās 180 388 vienības. Iekārtotas ekspozīcijas par Pirmo pasaules karu un latviešu strēlnieku cīņām un Latvijas Atbrīvošanas cīņām. Apskatāmas izstādes par dramatiskajiem Otrā pasaules kara un pēckara notikumiem un Latvijas valstiskuma atjaunošanu.

Kur apglabāja mirušos viduslaiku Rīgā?

Viduslaikos Rīgā, tāpat kā pārējās ar mūriem apjotajās Eiropas pilsētās, mirušos mēdza apglabāt iekšpus pilsētas sienām. Kapsētas parasti atradās baznīcas vai klostera tiešā tuvumā, un tajās apglabāja pie zemākajām kārtām piederīgos. Starp citu, vācu valodā jēdzienu "kapsēta" apzīmē ar vārdu "*Kirchhof*", kas tiešā tulkojumā

nozīmē — baznīcas pagalms. Arī Doma baznīcas sēta pie krustejas dokumentos parādās ar nosaukumu “*Kirchhof*. Laukums ap Rīgas namnieku galveno dievnamu — Pētera baznīcu — vēl ilgi tika saukts par “*Petrifriedhof*”.

Rīgas privilīģēto kārtu pārstāvjiem par attiecīgiem ziedojumiem baznīcai ierādīja dzimtas kapu vietas baznīcas iekšienē. Šī tradīcija bija spēkā ilgus gadsimtus līdz pat ķeizarienes Katrīnas II aizliegumam 1773. gadā. Bagātākie Rīgas namnieki, iepērkot mūžīgās atdusas vietas, vadījās pēc principa — jo tuvāk altārim, jo tuvāk Dievam. Vietas pie baznīcas izejas jau izmaksāja daudz lētāk. Interesanti, ka par naudu pirtā dzimtas kapu vieta atradās pircēja pilnīgā īpašumā, to varēja izīrēt vai pārdot.

Rīgas baznīcu klons ar laiku viss sastāvēja no šādām dzimtas kapu plāksnēm, zem kurām atradās apbedījumi. Kamēr mirušo skaits nepārsniedza apbedīšanas telpas sanitārās iespējas, šī apbedīšanas tradīcija veicināja vides izkopšanas estētisko iemaņu attīstību, jo Rīgas iedzīvotāji uzturēja un izdaiļoja savas svētvietas. Kā rakstīja Jānis Juškēvičs, gan dievvārdu laikā, gan svētku dienās namnieks sēdēja baznīcā un zem viņa kājām atdusējās dārgie aizgājēji. Rīdzinieki no šīm kapu vietām neatteicās arī tad, kad trūdu smaka un izgarojumi jau sāka apdraudēt baznīcas kalpu un dievlūdzēju veselību un dzīvību. Tomēr vietējo ekoloģisko katastrofu — slimību epidēmiju laikā pilsētnieki bija spiesti pat atteikties no baznīcu apmeklēšanas, jo, kā apgalvoja liecinieki, garīdznieki un dievvārdu klausītāji krituši nemaņā no liķu gāzes indīgajiem izgarojumiem.

Sērgu laikos liķus mēdza izvest aiz pilsētas robežām un sasviest lielās bedrēs. Šādās sērgu kapu vietās meklējamas pirmās pastāvīgās kapsētas ārpus Rīgas. Sērgu piemeklētie tika apglabāti Torņakalna kapos (jau no 14. gadsimta vidus) pie tagadējās Lutera baznīcas, Kubeskalna kapos (no 15. gadsimta sākuma), tagadējās Antonijas un Pumpura ielas rajonā, ap mazo Vērmaņa dārzu un ap Akas ielu, kur no 16. gadsimta vidus atradās Jāņa kapī. Mēra kapī atradās arī kādreizējās Rīgas vecās stacijas vietā. Lielākā no šīm kapsētām atradās Kubeskalnā blakus Krusta baznīcai, kur kapu vietas ierīkotas pilnīgi bez kādas sistēmas. Tādi “Dieva tīrumi” — “*Gottesacker*” (šādi viduslaikos sauca kapsētas pretstatā “Dieva sētām” pie baznīcām) ra-

dās arī 1571. gadā (bada gadā) un 1602. gadā (mēra gadā), kad senākās Ģertrūdes baznīcas tuvumā (tagadējā Dzirnau un Brīvības ielu krustojumā) apglabāja ap 13 000 mirušo. Katoļi svēto Ģertrūdi uzskatīja par ceļotāju un klejotāju patronesi, un viņai veltītas baznīcas parasti atradās ārpus pilsētas vārtiem pie galvenajiem satiksmes ceļiem.

Pie baznīcas ārzoa atradās pašnāvnieku, notiesāto un svešinieku kapi. Kapsēta, tāpat kā baznīca, tika uzskatīta par svētu vietu, un tajā patvērumu varēja atrast vajātie un bez pajumtes palikušie. Laicīgā vara apstājās pie kapsētas vārtiem un aprobežojās ar aicinājumu un plakātu piestiprināšanu pie vārtiem. Ja kāds no tā sauktā "Dieva tīruma" iemītniekiem nepaklausīja šim aicinājumam un palika iežogojumā, to izsludināja ārpus likuma.

Ar laiku Rīgas priekšpilsētu iedzīvotājiem radās vajadzība pēc jauniem kapiem. Mēra kapiem ierādīja Kojusalas rajonu un Kubeskalna kapsētu aizliedza ierobežot ar dārziem un būvēm. 17. gadsimtā karadarbības laikā ap Rīgu tika iznīcinātas vairākas no šīm kapsētām un to vietā radās jaunas, piemēram, tagadējā Universitātes Anatomikuma tuvumā, Dzegužkalnā, ap tagadējo Centrāltirgu.

Izvadot mirušos, mācītājs līdz pat 16. gadsimta vidum svētīja nelaiķi tikai baznīcā. Reformācijas laikā svētīšanu pārcēla uz aizgājēja mājām, jo līdz pat Lielo kapu izveidošanai 1773. gadā mācītāji nedrīkstēja pavadīt mirušo līdz kapsētai. Vācu draudzēs mātes, māsas, sievas un līgavas tāpat nedrīkstēja pavadīt savus nelaiķus tālāk par mājas durvīm.

Sākotnēji katafalku nelietoja, bet izmantoja tikai liķa nestuves, ko nesa darbabiedri, gildesbrāļi vai draugi. Radinieki sekoja nestuvēm. Sēru krāsa bija balta, tikai 17. gadsimta otrajā pusē ieviesās melnā krāsa.

Ienesot zārku kapsētā, tur zvanīja kapu zvans, kas nedrīkstēja būt pārāk skaļš. Zārku ielaida kapā bez kādām formalitātēm, steidzīgi aizbēra bedri un kapa kopiņā iesprauda stabiņu, pie kura piestiprināja plāksnīti ar mirušā vārdu. Kapu nemēdza aplikt ar vainagiem un puķēm. Pēc staba iespraušanas bērū vadītājs noskaitīja pātarus un turpat pie svaigā kapa noturēja dvēseles aizlūgumu.

Rīgas kapsētas — mākslas darbu krātuves

Rīgas kapsētas ir izveidojušās par ievērojamu brīvības cīnītāju, mākslinieku, zinātnieku, sabiedrisko darbinieku mūža atdusas vietām. Šīs kapsētas ir kā mākslas muzeji brīvā dabā — tajās daudz kapu pieminekļu ar lielu mākslas vērtību.

Visām Latvijas kapsētām neatkarīgi no piederības konfesijai raksturīga zaļumu — koku, krūmu, ziedu, zālāju — bagātība, kas tiek rūpīgi kopta un liecina par augstu kapu veidošanas kultūru. Visās Rīgas kapsētās pēc ļoti senas pirmskristīgo laiku tautas tradīcijas virs kapu tiek uzbērti kapu kopīņi. Latviešu apbedījumu vietām nav raksturīgas betona kapu apmales, metāla žogi, stieplu būri un skārda vaiņagi, kas bieži redzami citās, nelatvisku tradīciju garā veidotās apbedījumu vietās.

Arheoloģiskie izrakumi seno baltu kapulaukos liecina, ka mirušie tajos apbedīti gan bez sadedzināšanas (t.s. *skeletkapos*), gan arī pēc sadedzināšanas (*ugunskapos*), kamēr libieši mirušos sadedzināja tikai retos gadījumos (piemēram, tālos karagājienos). Mūsdienās, ņemot vērā kapsētām nepieciešamās platības, atkal kļūst aktuāla mirstīgo atlieku pārpelnošana un apglabāšana kolumbārijos. Arī Rīgā Atmodas sākumā beidzot pabeigta jau 30. gados uzsāktā krematorijas būve.

Viduslaiku Rīgā vācu garīdzniekus, augstmaņus un turīgos apbedīja baznīcās, bet vienkāršos ļaudis — kapsētās pie baznīcām. Lai apkarotu epidēmijas, Krievijas Senāts 1772. gada 18. decembrī aizliedza mirušos apbedīt baznīcās un pie tām. 1773. gada 23. februārī pavēli saņēma arī Rīga. Tūdaļ tika iekārtoti un jau tā paša gada 7. maijā atklāti vairāku luterāņu draudžu Lielie kapi, tuvāk pilsētai Jēkaba katoļu draudzes kapi un tiem blakus pareizticīgo Pokrova kapi.

Šoreiz sīkāk pastāstīsīm par Rīgas senāko kapu ansambli, kuru pēc blakus esošās Miera ielas nosaukuma sauc arī par Miera kapiem.

Lielajos kapos J. Krāmers 1776. gadā baroka stilā uzcēla pirmo kapelu ar zvanu. Tā redzama viena pati atsevišķi stāvoša gabalu pa

kreisi no kādreizējās galvenās ieejas ceļa. Ieejas ceļa kreisajā pusē šajā pašā gadā baroka stilā uzcēla arī Veicenbreiera un Grīnfelda virszemes kapličas. Laikā no 1773. līdz 1800. gadam dažādas organizācijas un dzimtas baroka vai klasicisma stilā uzcēla citu pie citas piegulošas

A. Pumpura kapa piemineklis bijušajos Lielajos kapos. Tēlnieks K. Zāle (1929)

kapličas, t.s. "Rindu kapličas". Lielajiem kapiem paplašinoties, 19. gadsimta vidū regulāru celiņu tīklu klasicisma stilā izplānoja un apzaļumoja mācītais dārzkopis Johans Cigra. Pretī Grīnfelda kapličai pseidoklasicisma stilā uzcēla Pihlava kapliču. Ieejas tuvumā 1861. gadā pēc arhitekta Johana Daniela Felsko projekta pseidogotikas stilā uzcēla jauno Centrālo izvadīšanas kapelu, kuru 30. gados pārbūvēja pēc arhitekta Karla Neiburgera projekta.

Kapsētā redzami dažādu laikmetu pieminekļi ar kultūrvēsturisku nozīmi. Sākumā no baznīcām pārnāca paradums uz kapu kopiņām likt apsedzošas plāksnes ar vai bez pieminekļa. Vēlāk parādījās stēlas, kolonnas, piramīdas, obeliski ar vaļējām vai slēgtām urnām. 19. gadsimta otrajā ceturksnī sāka likt smilšakmens, vēlāk granīta krustus. 40. gados parādījās nocirstu koku stumbru imitācijas. 1876. gadā dibinātais tēlnieka Augusta Folca uzņēmums kļuva par ievērojamāko pieminekļu darinātāju. Tēlnieks pats atdusas Jēkaba kapos. Parādījās sērojošu sieviešu skulptūras.

19. gadsimta otrajā pusē risinājās latviešu tautas nacionālā atmoda. Ievērojami tās darbinieki mūža atdusas vietu raduši Lielajos un Jēkaba kapos. Pa kreisi no Centrālās kapelas līdzās atdusas atmodas ievadītājs, tautsaimnieks, jūrniecības darbinieks Krišjānis Valdemārs (1825–1891), folklorists, skolu darbinieks Fricis Brīvzemnieks (1846–1907), latviešu tautas dziesmu vācējs un sakārtotājs Krišjānis Barons (1835–1923), žurnālists Krišjānis Dinsberģis (1830–1904). Barona un Brīvzemnieka piemiņai 1985. gadā uzcelta memoriālā siena ar abu izcilo tautas garamantu vācēju portretiem cilnī, kurus veidojis tēlnieks Jānis Zariņš. Kapsētas kreisajā stūrī atrodas tautas varoņeposa "Lāčplēsis" autora Andreja Pumpura (1841–1902) piemineklis, kuru 1929. gadā veidojis tēlnieks Kārlis Zāle.

Pirmie pašu latviešu mākslinieciski veidotie kapu pieminekļi radās Pirmā pasaules kara priekšvakarā. Sabiedriskajam un saimnieciskajam darbiniekam Kristapam Bergam 1914. gadā Gustavs Šķilters izveidoja pieminekli jūgendstilā. Tas atrodas kapsētas vidū tuvu apaļajai kapelai ("Rotondai"). Pa labi no Centrālās kapelas Grašu ģimenei 1938. gadā pieminekli radīja Kārlis Zemdega.

No Mēness ielas ir ieeja uz Jēkaba kapu kapelu, kas celta pseidogotikas stilā 1793. gadā un pēc O. Zīvera projekta pārbūvēta 1886.

gadā. Aiz kapelas pa kreisi zemē guldīts Latvijas un Igaunijas vēstures, arhitektūras un etnogrāfijas materiālu vācējs un zīmētājs Johans Kristofs Broce (1742–1823), kura pieminekli 1845. gadā veidojis G. Kelli.

1969. gadā Lielos un Jēkaba kapus slēdza un sāka pārveidot par atpūtas parku, iznīcinot šīm kapsētām raksturīgo savdabību, vairākas ievērojamu darbinieku kapavietas un mākslas pieminekļus.

Pokrova kapu Pokrova baznīca celta eklektikas stilā 1879. gadā pēc arhitekta Roberta Pflūga projekta. Šie pareizticīgo kapī nav nolidzināti.

DABA noteica Rīgas ģeogrāfiskās

Ja ielūkojamies viduslaiku kartēs, tad redzam, ka Latvijas ģeogrāfiskais stāvoklis un Rīgas atrašanās vieta teju atbilstoši diezgan neprecīzi. Tas arī saprotams, jo tikai 18. gadsimtā tika izveidoti instrumentāli precīzi ģeogrāfisko koordinātu noteikšanas pēc debess spīdekļa novērojumiem. 13. gadsimta vidū Pēterburgas Zinātņu akadēmijā bija nolēmusi uzlikt Krievijas ģeogrāfisko atlantu. Tā kā Vidzeme totāli ietilpa Krievijas impērijas sastāvā, 1730. gadā Rīgas ieradies Zinātņu akadēmijas adjunkts Andrejs Krasņņikovs (1705–1773), kurš noteica Rīgas ģeogrāfiskās koordinātas. Ģeogrāfiskā platumā noteikšana viņš mēģināja Saules augstumu pusecentālā ar leņķu mērīšanas ierīci — kvadrantu, bet ģeogrāfisko garumu viņš noteica, novērojot Jupiāra pavadoņu aptumsumus ar tālskati. Tas ir pirmais zināmais ģeogrāfisko koordinātu noteikums Rīgā.

Turpmāk — 18. gadsimta beigās un 19. gadsimā sākumā — notika regulāra koordinātu noteikšana dažādās Rīgas vietās, kurā veica Rīgas astronomu un divas reizes krievu ģeodēzijas un astronomu Vasilija Struvs (1793–1854). Viņš zinātnes darā ieguvis arī saviem mērījuma laika mērījumiem, kuros izmantoja lūgumliedzi un Vidzemes un pēc tam turpināja uz dienvidiem līdz Melnajai jūrai un uz ziemeļiem līdz Lapzemei.

gadā. Arī kopā ar Lielās kara guldīti Lailas un Igaunijas vēstures, arhitektūras un etnogrāfijas materiālu vākē un zinātnieku Johann Krieger Brock (1742-1833), kura pieminekli 1845. gadā veidoja Gustavs Gailis.

1859. gadā Lailas un Jēkaba kņazs sīdru un sāļu pārveidoj par atpūtas parku, iznīcinot šim kapsētām raksturīgo savdabību, vairākas senājam darbinieku kopienas un mākslas pieminekļus.

Parkā veica kņaz Fjodora baznīcas celtniecību un 1879. gadā pēc arhitekta Roberta Pilāga projekta. Šis pārtvērīgais kapi ir pilnībā iznīcināti.

DABA

Kā noteica Rīgas ģeogrāfiskās koordinātas?

Ja ielūkojamies viduslaiku kartēs, tad redzam, ka Latvijas ģeogrāfiskais stāvoklis un Rīgas atrašanās vieta tajās atainota diezgan neprecīzi. Tas arī saprotams, jo tikai 18. gadsimtā tika izveidoti instrumenti precīzai ģeogrāfisko koordinātu noteikšanai pēc debess spīdekļu novērojumiem. 18. gadsimta vidū Pēterburgas Zinātņu akadēmija bija nolēmusi uzlabot Krievijas ģeogrāfisko atlantu. Tā kā Vidzeme tolaik ietilpa Krievijas impērijas sastāvā, 1750. gadā Rīgā ieradās Zinātņu akadēmijas adjunkts Andrejs Krasilņikovs (1705–1773), kurš noteica Rīgas ģeogrāfiskās koordinātas. Ģeogrāfiskā platuma noteikšanai viņš mērīja Saules augstumu pusdienlaikā ar leņķu mērīšanas ierīci — kvadrantu, bet ģeogrāfisko garumu viņš noteica, novērojot Jupitera pavadoņu aptumsumus ar tālskati. Tas ir pirmais zināmais ģeogrāfisko koordinātu mērījums Rīgā.

Turpmāk — 18. gadsimta beigās un 19. gadsimta sākumā — notika regulāra koordinātu noteikšana dažādās Rīgas vietās, kuru veica Rīgas astronomi un slavenais krievu ģeodēzists un astronoms Vasilijš Struve (1793–1864). Viņš zinātnes vēsturē iegājis ar saviem meridiāna loka mērījumiem, kurus iesāka Igaunijā un Vidzemē un pēc tam turpināja uz dienvidiem līdz Melnajai jūrai un uz ziemeļiem līdz Lapzemei.

19. gadsimta otrajā pusē ģeogrāfisko koordinātu noteikšanas astronomiskās metodes un instrumenti bija ievērojami progresējuši. Tas ļāva paaugstināt novērojumu precizitāti. Par Rīgas nullpunktu (galveno koordinātu noteikšanas vietu) kļuva stabs uz Rīgas Politehnikuma (tagad Latvijas Universitātes) jumta. Šeit veica novērojumus profesors Aleksandrs Beks (1847–1926), kurš tolaik strādāja Rīgas Politehnikuma observatorijā. Šis stabs ir saglabājies līdz mūsdienām, un Latvijas Universitātes astronomi ir veikuši uz tā atkārtotus koordinātu uzmērījumus, izmantojot moderno koordinātu noteikšanas tehniku — globālās pozicionēšanas sistēmas uztvērēju, kas uztver radiosignālus no Zemes mākslīgajiem pavadoņiem.

Taču arī astronomiskās koordinātu noteikšanas metodes šobrīd nav pamestas novārtā. Gluži otrādi, tās attīstās un ļauj sasniegt fantastisku precizitāti — līdz dažiem milimetriem! Šobrīd astronomi nosaka ģeogrāfiskās koordinātas, mērot attālumu līdz Zemes mākslīgajiem pavadoņiem ar speciālu lāzertālmēru, kas sastāv no liela teleskopa un spēcīga lāzera. Lielā betona bluķī nostiprināta atzīme, kas atrodas blakus lāzertālmēram Latvijas Universitātes Botāniskajā dārzā Pārdaugavā, 1992. gadā ar Latvijas Ministru kabineta lēmumu tika pieņemta par Valsts Ģeodēzisko Sākumu (galveno koordinātu mērījumu punktu). Šādu attīstības un pārmaiņu ceļu ir nogājuši Rīgas ģeogrāfisko koordinātu mērījumi 250 gadu laikā.

Mārupīte

Mārupīte ir Rīgas mazupīte Pārdaugavā. Tā ir Daugavas kreisā pieteka, kas ietek Daugavā Āgenskalna līcī. Garums aptuveni 12 km, no tiem apmēram 6 km ir Rīgā, pārējā daļa — Rīgas rajonā. Mārupīte sākas Mārupes pagastā, satekot vairākiem meliorācijas grāvjiem. Ūdensguves baseins ir 32,2 km², kritums 15 m. Pilsētas robežās Mārupīti šķērso Sīpeles, Dauguļu, Brūkleņu, Codes iela. Bierīņos, kur tās krastos astoņdesmitajos gados ierīkots Tēlnieku parks, Mārupīte pārtrauc Imulas ielu. Lejpus Tēlnieku parka Mārupīte uzņem vairāk nekā pusotru kilometru garo labo pieteku, kas sākas pie Irbenes ielas. Tālāk Mārupīti

šķērso Kantora un Spirgus iela, K. Ulmaņa gatve, Mārupes un O. Vācieša iela, Uzvaras bulvāris, Slokas iela un Raņķa dambis.

Mārupīte droši ierakstīta Rīgas vēsturē. Tās ūdeņu spēks senatnē darbinājis divas ūdensdzirnavas. Pirmās un vecākās bijušas pašā upītes lejtecē pie ietekas Daugavas attekā, kura atradās aptuveni tagadējās Jelgavas ielas sākumā un kuras atliekas varētu būt tagadējais Kīleveina grāvis. Šīs dzirnavas 1209. gadā bija cēlis Zobenbrāļu ordenis. Otrās dzirnavas atradušās vietā, kur Mārupīte iztek no tagadējā Māras diķa. To celšanas gads nav zināms. Pirmo reizi rakstos tās minētas kādā 1226. gada strīda dokumentā, kurā liecināts, ka Doma (Svētās Marijas) baznīcai pieder augšējās dzirnavas un "viss līdz Daugavai". Bez tam "upīti, kas tek uz minētām dzirnavām, neviens nedrīkst kavēt vai novadīt, bet, ja vajadzīgs, baznīcai ir tiesības to paplašināt vai padziļināt". Rīgas Doma baznīcas patronese bija Svētā Marija. No tā savu nosaukumu ir ieguvusi upīte, dzirnavas, diķis un vēlāk arī pagasts. Māras dzirnavām bija svarīga loma pilsētas apgādē un aizsardzībā. Mārupītes ūdeņi pārstāja darbināt dzirnavu ratus tikai 20. gadsimta sākumā, kad ūdens enerģiju nomainīja tvaiks. Šajā laikā notika arī Arkādijas dārza rekonstrukcija, kuras gaitā lietpratīgi tika mainīts Mārupītes lejteces tecējums, ievadot to parka centrālajā daļā. Uz upītes uzbūvēja mākslīgu ūdenskritumu, ko nosauca par Imatru. Pāri upītei uzbūvēja romantiskus tiltiņus. Arī leļpus parka upīti novirzīja pa jaunizraktu vietu tā, lai tā neskartu Torņakalna dzelzceļa mezglu. Gar Uzvaras parka malu Mārupīte nu aizplūda uz tagadējo ietekas vietu.

Kura ūdenstilpe ir pašu rīdzinieku veidota?

Tas ir Māras diķis Pārdaugavā, kas izveidots uz Mārupītes augšpus Arkādijas dārza pie Ojāra Vācieša ielas. Diķa platība ir 5 ha, vidējais dziļums 2,3 m, lielākais dziļums — 3,5 m. Lai apietu tam apkārt, jānoslo apmēram 1,5 km.

Māras diķis ir gandrīz tikpat vecs kā Rīga. Māras jeb Marijas dzirnavas, pie kurām izveidots šis diķis, bijušas nocietinātas domkapitula

ūdensdzirnavas, kas celtas pirms 1226. gada. Precīzs to celšanas gads nav zināms. Tās vairākkārt pieminētas 13. un 14. gadsimta rakstos. 17.–18. gadsimtā diķa ūdens krājumu papildināšanai rakti vairāki kanāli. Līdz 20. gadsimtam dzirnavās mala labību, izmantojot Māras diķa ūdens enerģiju. Dzirnavu mūra ēka, kas bija celta 17. gadsimtā, līdz mūsdienām nav saglabājusies. Paplašinot ielu, tā nojaukta 20. gadsimta 20. gados.

Māras diķa gleznainie krasti vienmēr bijuši iecienīta rīdzinieku atpūtas vieta. 1794. g. kāds uzņēmējs šeit ierīkoja atpūtas vietu, ko nodēvēja par Altonu jeb Altonavu. Tur darbojās dažādas atrakcijas. Altona ieguva tautā lielu popularitāti sakarā ar Jāņu svinēšanu, kas pulcināja daudz apmeklētāju. 20. gadsimta 30. gados diķis bija iecienīta peldvieta. Krastā bijusi īpaša ģērbtuve un irējami skapiši drēbju novietošanai. 1959. gadā šo peldvietu slēdza. Vainojamas apkārtējās rūpnīcas, kas ieplūdināja diķī neattīrītus notekūdeņus, tā ka ūdens kļuva netīrs un peldēšanai nederīgs. Peldētavu aizstāja ar laivu staciju, kas darbojās vasarā. Ziemā diķis kļuva par slidotavu. Sešdesmitajos gados pēc arhitekta P. Seļeckca projekta diķa apkārtnē tika labiekārtota. Iespējami saglabājot tur augošos vecos kokus, 11 ha platībā tika izveidoti Māras diķa apstādījumi, kas būtībā kļuvuši par Arkādijas dārza turpinājumu. Diķa krastā pret bijušo zeķu fabriku "Aurora" aug viena no vecākajām un veselīgākajām melnalkšņa audzēm Rīgā.

Astoņdesmito gadu beigās Rīgā notika diskusija par Māras diķa nosaukumu. Daļa rīdzinieku atzina nosaukumu Māras diķis, bet daļa šo ūdenstilpi gribēja saukt par Māras ezeru. Latvijā pastāv divējāda prakse dzirnavu ūdenskrātuvju nosaukšanā. Kurzemes pusē tās sauc par dzirnavu diķiem, bet Vidzemē vairāk pazīstams jēdziens dzirnavu ezers. Reizēm šis sugasvārds kļūst par īpašvārdu, piemēram, Dzirn ezers Carnikavas pagastā. Pilnā vārdā Māras diķis būtu jāsauc par Māras dzirnavu diķi vai Māras dzirnavu ezeru. Dzirnavu sen vairs nav, taču dzīvotspējīgāki ir īsākie nosaukumi. Tāpēc vārds "dzirnavas" izzuda. No hidroloģiskā viedokļa šī ūdenstilpe ir diķis, jo ezers ir dabiski veidojusies ūdenstilpe, ko nekādā gadījumā nevar teikt par šo diķi. Nelielu dabas objektu nosaukuma oficiālo formu jeb pamatnosaukumu izvēloties, parasti tiek ievērotas tradīcijas un lietots tas nosaukums, kas ir visplašāk ieviesies vietējo iedzīvotāju saziņā. No visiem

viedokļiem pareizākais nosaukums ir Māras diķis. Tieši šī un tikai šī forma ir reģistrēta J. Endzelīna "Latvijas PSR vietvārdos".

Par Rīgas otro augstāko "kalnu"

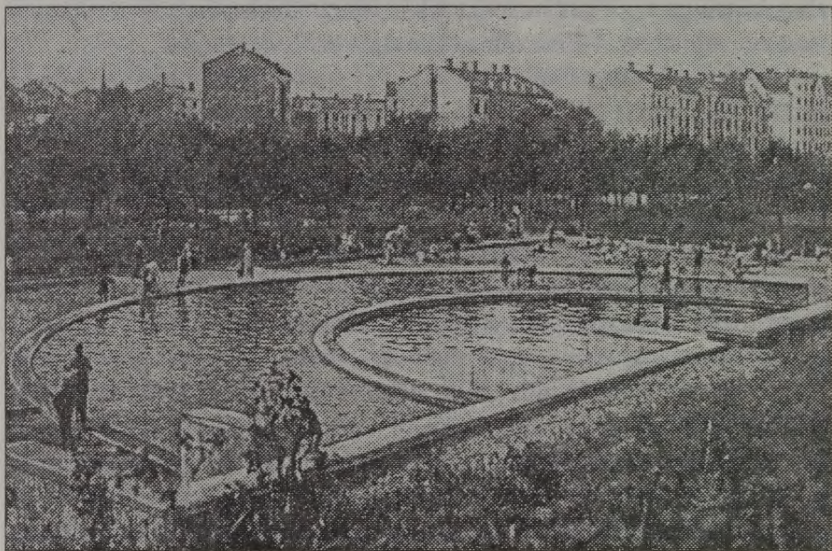
Kaila, retiem krūmiem apaugusi garena kāpa. No tās pāri sliksņainām pļavām austrumu pamalē skatienam paveras Biķernieku meža svītra, paugura pakājē — Grīziņmuiža, senākā Hinterberga ("Aizkalne"), kur kādreizējais ķeizarienes Annas galma ārsts Johans Fišers lika rakt grāvjus un veidoja uz muižiņu koku aleju. Apmēram šādu iedomājamies Grīziņkalnu 19. gadsimta nogalē.

Tikko bija nosvinēta Rīgas 700 gadu jubileja. Šampētera alus brūža īpašnieks J. Šindlers saņēma atļauju uz 12 gadiem nomāt 1714 kvadrātasis (apm. 8000 m²) no "kalna" un pārcelt no Strēlnieku dārza uz turieni savu dzērienu paviljonu. Tādējādi gūti līdzekļi gan noma, gan sabiedriska parka ierīkošanai. Doma gādāt par augošās nomaies iemītnieku atpūtu un izpriecām Rīgas saimniekiem brieda kopš 1885. gada, kad apbūve jau bija pietuvjusies Pērnavas ielai.

Grīziņkalna parka izveidošanas un izmantošanas projektu izstrādāja 1902. gadā; paredzēja nodalīt augšējo parka daļu no F. Šindlera nomātās lejasdaļas, kur līdzās traktierim ierādīta vieta "tandīlei", karuseļiem, ceļojošam cirkam un citām atrakcijām; ne veltī šo vietu tauta sāka dēvēt par balagānu laukumu. Tur tika uzcelts arī varietē teātris "Apollo", kurā 1906.–1908. gadā notika arī latviešu teātra izrādes. Toreizējā gaisotne ar Grīziņkalna puiku acīm spilgti attēlota pazīstamajā J. Grīziņa romānā "Vārnu ielas republika".

Parka veidošanā palīdzīgu roku sniedza dzelzceļa virsvalde, mainot 800 kubikasu (7,7 tūkst. m³) auglīgas zemes pret 60 000 kubikasīm (apm. 580 tūkst. m³) smilšu. Pauguru vajadzēja daļēji norakt, taču ar visu to no Rīgas "kalniem" Grīziņkalnam (24 m v.j.l.) pieder godpilnā otrā vieta aiz Dzegužkalna. 10 gadus no apkārtējām mājām uz pauguru izveda sadzīves atkritumus — arī tie noderēja augsnes slāņa veidošanai.

Galvenos parka izbūves darbus pabeidza 1911. gadā — iekārtoja celiņus, pašā kalna galā, kur tagad plakans laukums, uzslēja brīvdabas

Baseins bērniem 1905. gada parkā 30. gados

estrādi, kur rīkoti brīvkoncerti bija allaž kupli apmeklēti. Ievilka ūdensvadu parka laistīšanai, kaut arī pašu stādījumu vēl tikpat kā nebija.

Plašus koku, krūmu un puķu stādījumus ierīkoja jau brīvvalsts laikā Rīgas izcilā daiļdārznieka Andreja Zeidaka vadībā; tad izmūrēja arī atbalsta sienas nogāžu nostiprināšanai, uz koncertu laukumu izbūvēja platas akmens kāpnes.

“Balagānu laukumu” kalna pakājē likvidēja apzināti, paužot rūpes par Grīziņkalna — šīs latviskās Rīgas nomales — jauno paaudzi, ierīkoja bērnu rotaļu laukumus, izmūrēja bradājamo baseinu; diemžēl neīstenota palika A. Zeidaka iecere izveidot plašu laukumu bērnu sporta svētku rīkošanai, kā arī īstu peldbaseinu ar “īstu” smilšainu pludmali, ko apjoztu savvaļas rožu krūmi.

A. Zeidaka idejas daudzus gadus palīdzēja īstenot dārznieks rožkopis Kārlis Ozols; viņš piedzīvoja 100 gadu vecumu. Grīziņkalna parks viņa aprūpē atradās līdz 1971. gadam.

1930. gadā (nevis padomju okupācijas laikā, kā varētu likties), kad Grīziņkalns galvenajos vilcienos bija apstādīts, tas ieguva 1905. gada parka vārdu, pieminot Piektā gada notikumus, kad tuksnesīgajā paugurā

notika strādnieku sapulces. Kopš 1974. gada ieeju parkā no dienvidiem rotā tēlnieka V. Alberga un arhitekta G. Lūša—Grinberga veidots piemi-neklis. Jāsaka gan, ka iedzīvotāju vidū 1905. gada parka nosaukums visus tālākos gadus tā īsti neiesakņojās, un 1991. gadā tika atjaunots Grī-ziņkalna parka nosaukums.

Galvenie stādījumi parkā, kas veikti starp abiem pasaules kariem, turpinājās arī pēc Otrā pasaules kara. Saglabājas tradīcija stādīt koši ziedošas ziemciešu puķes, kuru klājieni greznoja paugura nogāzes. 78 sugu koki un krūmi 10 ha platībā — tas nav maz. Pie ieejas parkā redzam Latvijas floras ceturtā skujkoka — parastās īves grupas. Daudz ziedošu krūmu — vilkābeļu, filadelfu, spireju, Ķīnas ceriņu, no Japā-nas nākušo dzumi ābeliņu, vismaz 5 sugu rozes — paugura terasēs kādreiz iestādīti vairāki tūkstoši mežrožu. No skujkokiem stādītas Ledebūra lapegles, sudrabegles, kalnu priedes u.c. Uzmanību var pie-saistīt sīkas priedes ar likiem, greiziem stumbriem — tās izaudzētas no sēklām, ko kādreiz reklamēja Kellera sēklu tirdzniecības firma Darm-štātē, — tādēļ koki ieguva “Darmštates priežu” iesauku. Patiesībā tās ir parastās priedes, taču no Vācijas sēklām.

“Zaļie plankumi” Vecrīgas kartē

Vecos zīmējumos iekšpus mūru apjoztajai pilsētai redzami koki un to puduri — tie bija garīgām apvienībām piederoši dārziņi. No lielākajiem “zaļajiem plankumiem” vecākais ir **Jēkaba laukums**. 18. gadsimtā, sniedzoties līdz pils aizsarggrāvim, tas aizņē-ma daudz lielāku platību nekā pašreiz. Tur ziedēja pļavu puķes, gar malām laukumu apjoza lieli vītoli, kuru paēnā pilsētnieku ģimenes mēdza dzert tēju, vakaros pastaigājās. Vēlāk ilgāku laiku laukums tika izmantots karaspēka parādēm un tika saukts par Parādes laukumu.

Tagad augošie koki Jēkaba laukumā stādīti ap 1905. gadu. Nesen atjaunots laukuma pirmatnējais plānojums, tikai vidū apaļas dobes vie-tā iebetonēta pamatne... vēl nezināmam piemineklim.

Pēc Otrā pasaules kara apmēram 40 gadu garumā Jēkaba lauku-ma vietā atradās Čerņiševska laukums. Visu cieņu vecās Krievijas

demokrātam, tomēr ciešāka saistība ar Jēkaba laukumu Rīgā viņam diez vai ir bijusi.

Pils laukums ir nedaudz jaunāks. 18. gadsimta nogalē notika pils pārbūve, aizbēra nocietinājumu grāvi. Pirmos apstādījumus ierīkoja ap Triumfa jeb Uzvaras kolonnu. Tā bija darināta no sarkanā Somijas granīta — 14,8 m augsta, ar uzvaras dievietes tēlu galā. Kolonna par Rīgas tirgotāju līdzekļiem tika uzstādīta 1817. gadā pateicībā par krievu ieroču uzvaru 1812. gadā. Sākoties Pirmajam pasaules karam, dievieti noņēma un evakuēja uz Krieviju, bet pati kolonna vēl ilgi stāvēja turpat, līdz 30. gadu beigās to pārveda uz Viestura dārzu, bet uzstādīt nepaspēja, jo sākās Otrais pasaules karš. Vēl joprojām kolonna atrodas kapakmeņu noliktavā. Vēl 90. gados bija diskusija par Triumfa kolonnas pastāvīgu mājvietu uz tikko pieminētās pieminekļa pamatnes Jēkaba laukumā. Nekāds lēmums netika pieņemts.

Apstādījumi Pils laukumā pārveidoti vairākkārt — un pamatoti. Rīgas pils sākumā bija ģenerālgubernatora sēdeklis, vēlāk Valsts prezidenta

Apstādījumi ap Uzvaras kolonnu 20. gadsimta sākumā

rezidence, tad Pionieru pils. 30. gados, lai atbrīvotu skatienam pils fasādi, likvidēja daļu agrāk stādītu liepu, izveidoja ziemciešu puķu dobes. Laukumu tolaik nodēvēja mūsu valsts pirmā prezidenta Jāņa Čakstes vārdā. Bet pēc pēdējā kara 29 gadus (1962–1991) toreizējā Pionieru laukumā — apmēram Triumfa kolonnas vietā atradās Latvijas pirmās padomju valdības priekšsēdētāja Pētera Stučkas piemineklis.

Tik pierasts liekas skvērs Lielās ģildes priekšā — tas ir Filharmonijas skvērs. Grūti iedomāties, ka šajā vietā kādreiz bijusi blīva vecā apbūve, ka skaistie nami Meistaru ielā, abas ģildes un “Kaķu nams” bija aizsegti. Otrais pasaules karš atstāja aiz sevis gruvešus, un pēc to novākšanas 1950. gadā virs nopostīto māju pagrabiem uzbēra auglīgas zemes kārtu, ko pieveda no tālienes. Iestādīja kokus, krūmus un puķes. Gājēju plūsmai pieaugot, 1974. gadā skvēru pārveidoja aptuveni tagadējā izskatā — ar strūklaku un atbalsta sienīņām. 2000. gadā tas pārdēvēts par Līvu laukumu.

Mūsu dienās ar senlaicīgo apbūvi itin labi sadzīvo 18 koku un krūmu sugas un formas. Šeit pirmo reizi Rīgā tika stādītas Salaspils botāniskajā dārzā izveidotās parka rožu šķirnes. Citos parkos tās parādījās vēlāk.

Līdzās Doma baznīcai atrodas ļoti mazais **Herdera laukums**. Tas izveidots 1864. gadā, novietojot tur apgaismības laikmeta domātāja krūšutēlu. Johans Gotfrīds Herders (1774–1803), kā zināms, kādu laiku dzīvodams Rīgā, bija Domskolas skolotājs. Pēc Otrā pasaules kara šo vācieša krūšutēlu novāca, bet atkal uzstādīja 1959. gadā, kad Rīgā viesojās toreizējie Austrumvācijas vadītāji. Blakus piemineklim aug divi ozoli, kuriem precīzi zināms to stādīšanas laiks — 1864. un 1910. gads.

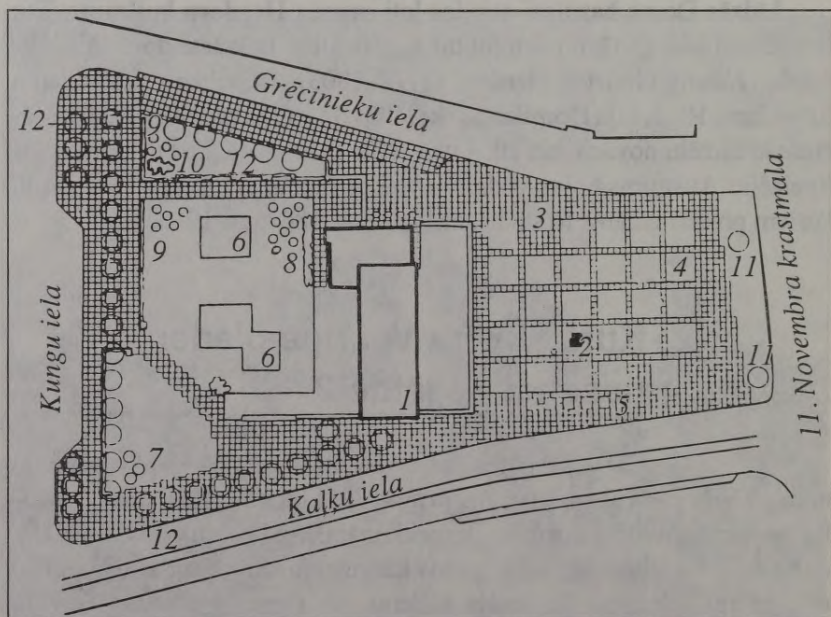
Kurš skvērs Vecrīgā pieder nesenai pagātnei?

Otrā pasaules kara liesmās gāja bojā Melngalvju nams. 1948. gadā sagrauto māju drupas jau bija novāktas, bet viduslaiku šedevra paliekas apzināti uzspridzināja. Radās laukums, ko vajadzēja kaut kā labiekārtot. 50. gados kādreizējo namu pagrabus noklāja ar paplānu zemes kārtu, iesēja zālienu. No ilggadīgiem stādījumiem

atturējās, jo gaišākās arhitektu galvas jau tolaik sapņoja par Rīgas Rātslaukuma ansambļa atjaunošanu nezināmā nākotnē... Liepas iestādīja tikai gar laukuma malām.

Bet līdz ar Latviešu sarkano strēlnieku muzeja (tagad Okupācijas muzeja) ēkas uzcelšanu 1971. gadā vēsturiskās apbūves atjaunošanas ideja kā laikmeta garam neatbilstoša tika galīgi atmesta un laukumu sāka piepildīt ar jaunu saturu: vecie strēlnieki svinīgi stādīja piramidālos ozolus un piramidālos bērzus, bet 9 Ķīnas piramidālajām papelēm vajadzēja simbolizēt deviņus latviešu strēlnieku pulkus, kas pārgāja lielinieku pusē (var apstrīdēt koku sugas izvēli, bet noteicošā, šķiet, bija Ķīnas papelu vainaga forma, kas asociējās ar "revolūcijas cīnītāju" slaidajiem stāviem). Bet tieši virs aizbērtajiem Melngalvju nama pagrabiem — tāpat atjaunotā nama vietā — ilgus gadus ziedēja sarkanas rozes.

Latviešu sarkano strēlnieku laukuma plānojums (70. gadi). 1 – muzejs; 2 – strēlnieku pieminēklis; 3 – karogu masti; 4 – kalto akmeņu bruģis; 5 – viengadīgās puķes; 6 – rožu dobes; 7 – piramidālie bērzi; 8 – piramidālās Ķīnas papeles; 9 – piramidālie ozoli; 10 – matainie ceriņi; 11 – parastie ozoli; 12 – liepas

“Latviešu sarkano strēlnieku laukumā sarkanas rozes zied, aizsoļo strēlnieki...” — tā dzejnieks J. Peters paudis kādā savā dzejolī.

Melngalvju nama ansambļa renesanses liecinieki ir daži veco strēlnieku stādītie ozoli, kas saglabāti Grēcinieku ielas pusē.

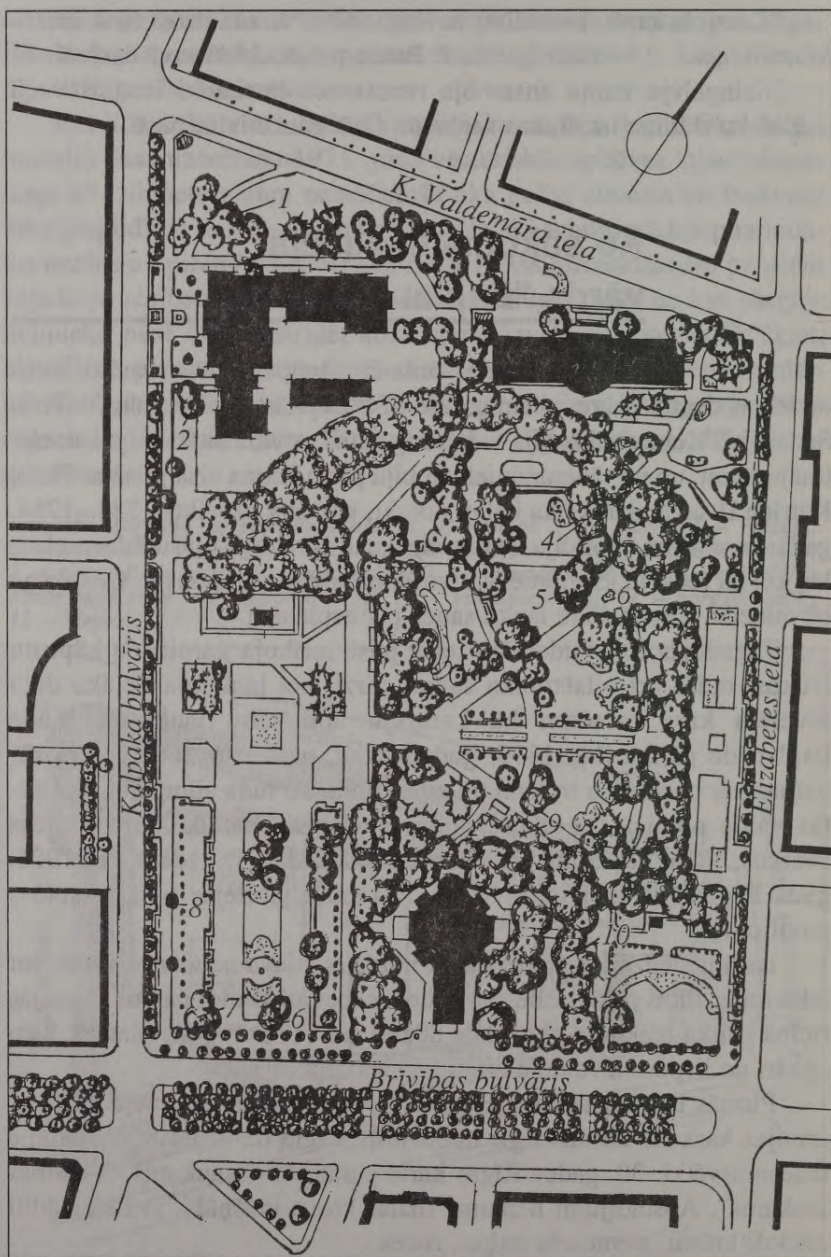
Ko sākumā nozīmēja vārds “Esplanāde”?

Ko īsti nozīmē vārds Esplanāde, kurā nosaukts viens no Rīgas centra galvenajiem parkiem? Visapkārt smilšu kalni... Tieši Senais jeb Kubes kalns bija vienā augstumā ar viduslaiku Rīgas nocietinājumiem, un no tā ienaidniekam bija pārredzama visa pilsēta. Tādēļ Katrīna II savā ukazā lika kalnu norakt, kas tika paveikts 1783.–1784. gadā: ar smiltīm uzpildīja zemās vietas un izveidoja plašu līdzenu lauku, ko, lai redzētu ienaidnieka tuvošanos, aizliedza apbūvēt. Cietokšņu būvniecībā Eiropā šādu lauku sauca par esplanādi.

Tagadējās K. Valdemāra ielas pusē ierīkoja garnizona kāpostu laukus, radās arī pilsētnieku sakņu dārzi, bet laukuma lielāko daļu atvēlēja kara resoram kā kareivju apmācību laukumu. Tāda Esplanāde palika līdz 1879. gadam, kad, uzklusot iedzīvotāju sūdzības par pastāvīgu troksni un putekļiem, ko rada apmācības, pilsētas valde noteica tur rīkot vienīgi karaspēka parādes un baznīcas svētkus. Vēlāk laukumu sāka izmantot dažādām izstādēm, bet 1901. gadā Esplanādē izvietojās Rīgas 700 gadu jubilejas lielās izstādes paviljoni.

Izstādi slēdzot, Krievijas kara ministrs atļāva ne vien saglabāt tur iekārtotās glītās puķu dobes un zālienus, bet arī veidot jaunus. Armijas rīcībā palika laukuma vidusdaļa 80x90 asu (170x190 m) platībā, kam apkārt no liepām izveidoja zirgu izjādes ceļu.

Pirmās brīvvalsts laikā Esplanādē svētku reizēs maršēja Latvijas armijas karavīri un aizsargi, rīkoti iespaidīgie 6., 7. un 8. Vispārējie dziesmusvētki. 30. gados Rīgas kartē parādījās nosaukums “Vienības laukums”. Apstādījumi laukuma malās kļuva krāšņāki, jo tika stādīti ziedoši krūmi, ziemiciešu puķes, rozes.

Laukuma vidusdaļa palika brīva arī pēc Otrā pasaules kara, kad tur rikoti mītiņi. Arī pēckara Pirmie un Otrie dziesmusvētki notika tur. Bet 1952.–1954. gadā pēc arhitekta K. Plūksnes un dendrologa A. Kapakļa projekta tika apstādīts arī laukuma viducis. Koki, krūmi, puķes stādīti brīvās grupās, taču tik bieži, ka, tagad sakuplojuši, tie cits citu nomāc. Bet kādēļ parka ainaviskā daļa, kā saka dārznieki, tik strikti norobežota no regulārās? Parku ierīkojot, tam 50. gadu sākumā bija noteikta jēga: pašā centrā vajadzēja atrasties Josifa Staļina piemineklim. Spējīgo tēlnieku Aleksandras un Jāņa Briēžu veidotais pieminekļa ģipša modelis jau bija gatavs, kad 1953. gada martā “padomju tautas dižais vadonis” aizgāja aizsaulē. Tuvojās “Hruščova atkusnis”... Tomēr parka plānojums vairs netika aiztikts. Kopš 1965. gada — Raiņa simtgades — mūsu lielais dzejnieks domīgi raugās uz palielu četrstūra rožu dobi, zem kuras palikusi iebetonēta septiņmetrīga Staļina piemi- nekļa pamatne.

Esplanādē krāšņumaugu sastāvs ir visai bagāts — 92 koku un krū- mu sugas, pasugas un šķirnes. Interesantākās no tām: vienkrāsas balt- egle, Amerikas dzeltenkoks, sarkanlapu dižskābardis, sārtojošās kalnu kļavas, Amūras korķkoks, sarkanlapu Tunberga bārbeles, Rīgā lielākā olveida katalpa, pelēkie riekstkoki, bet varenais koks pie Katedrāles, izrādās, ir resnākais Mandžūrijas riekstkoks visā Latvijā.

Koku un krūmu ielokos veselus 30 gadus — līdz 1992. gadam — mājvietu bija raduši 11 “komunāru” bronzas tēli. Komunāru laukums — tā Esplanāde tika nodēvēta nevis 1940. gada notikumu sakarā, bet daudz agrāk — Pētera Stučkas īsās valdīšanas laikā, kad laukumā guldīti kritušie tālaika komunāri.

Līdz ar valstiskās neatkarības atgūšanu laukums atguvis savu sākotnējo vārdu.

Nozīmīgākie svešzemju koki Esplanādē. 1 – kalnu kļavas; 2 – sārtojošā kalnu kļava; 3 – olveida katalpa; 4 – divdaivu ginks; 5 – Amūras korķkoks; 6 – pelēkie riekstkoki; 7 – Amerikas dzeltenkoks; 8 – sarkanlapu dižskābardis; 9 – vienkrāsas baltegle; 10 – Mandžūrijas riekstkoks

Ko jūs zināt par Pētera parku?

Arī Daugavas kreisajā krastā kopš zviedru laikiem bijusi esplanāde — plašs lauks ap Pārdaugavas nocietinājumu, tā sauca Kobraņskansti (tā atradusies Akmeņu ielas rajonā).

Atļauja saimnieciski apgūt esplanādi tika dota 1908. gadā pēc pilsētas galvas Džordža Ārmitsteda audienes pie paša cara. Skansts apkārtnē bija purvainā zemiene, ko veidoja aizaugušas Daugavas attekas, tādēļ nekāda lielāka būvniecība te nebija iespējama un radās ideja izveidot “tautas dārzu” iedzīvotāju atpūtai. 32 ha platībā izprojektēja pastaigu, braucamos un izjādes ceļus, sporta un bērnu rotaļu laukumus, koku stādījumus alejās un grupās. Bija paredzēts, ka “tautas dārzs” savienosies ar Arkādijas parku.

Sākās vērienīgi sagatavošanas darbi: palieņu pļavas 1,5–3 m biežā kārtā uzpildīja ar smiltīm, ko izbagarēja no Daugavas gultnes. Smiltīm virsū uzbēra augsnes slāni. Zemes darbu apjoms sasniedza 150 000 kubikasis, t.i., apmēram 1,5 miljonus kubikmetru.

Darbi norisēja strauji, jo Rīga gatavojās ievērojamam notikumam — 200 gadu atzīmēšanai, kopš pilsēta bija pievienota Krievijas ķeizārvalstij. Nosaucot jauno parku Pētera vārdā, Rīgas saimnieki centās iemūžināt tā vīra vārdu, kurš lēma Latvijas likteņus. Un tā Āgenskalna liča malā, kur zemiene jau bija pietiekami uzpildīta un izveidots Raņķa dambis, 1910. gada 5. jūlijā piestāja Viņa Ķeizarkas Augstības tvaika kuteris “Štandart”. Augstajam viesim paskaidrojumus par topošo parku sniedza pilsētas galva Dž. Ārmitsteds un dārzu direktors G. Kūfals. Vēsturiskā apmeklējuma iemūžināšanai cars Nikolajs II iestādīja divdesmitgadīgu ozolu; desmitgadīgus ozoliņus simboliski iestādīja cara pavadones meitas Olga, Marija un Anastasija; vēl kociņi tika iestādīti ķeizarienes Aleksandras un citu cara ģimenes locekļu vārdā. Šai svinīgajai ceremonijai speciāli izgatavoja sudraba lāpstu. Lai arī iežogoti, piemiņas koki diemžēl tika nocirsti kādā naktī 1920. gadā.

Grandiozā Pētera parka izbūves plāniem svītru pārvilka Pirmais pasaules karš, tā ka projekts palika, tā teikt, uz papīra, ja neskaita iestādītās liepu dubultrindas gar Uzvaras bulvāri. Latvijas pirmās brīvvalsts gados tur tapa Uzvaras laukums, pēc tam sāka veidoties tagadējais Uzvaras parks, bet tas jau ir cits stāsts.

Izcilās un savādās Rīgas kļavas

Mūsu parastās kļavas dzimtene ir visa Eiropa, izņemot Lielbritāniju un Spāniju. Grūti iedomāties Latvijas lauku ainavu bez kļavu apaļīgo vainagu kupenām, kas dāvā mums dzeltenu, oranžu un sarkanu rotu pēc pirmajām rudens salnām.

Rīgas apstādījumos, izņemot sīkus skvērus, visur atrodamas kaut dažas kļavas. Mūsu Rīga ir ne vien dižozolu, bet arī dižkļavu pilsēta, jo vairāku kļavu stumbra apkārtmērs (p) pārsniedz 3,5 m — tāad tās tiek uzskatītas par dižkļavām.

Lielākā ir Zasulauka kļava — tā aug Kuldīgas ielā pie pašas LU Botāniskā dārza sētas. Milzu koks ir divu stumbru saaugums, kas sadalās 2,5 m augstumā. Koka apkārtmērs ir 4,9 m, un tas pavisam nedaudz atpaliek no Trikātas kļavas, ko pašlaik uzskata par resnāko Latvijā. Pārdaugavā atrodamas vairākas izcili resnas kļavas: LU Fizikas un matemātikas fakultātes parkā, kas mantots no kādreizējā Bāriņu nama apstādījumiem (p — 3,9 m), tāpat netālu no A/S “Rīgas finieris” (p — 3,9 m). Strazdumuižas parkā pie Juglas ezera starp daudzajiem simtgadīgajiem kokiem aug dižkļava (p — 3,7 m); tikpat resna kļava aug tuvējās kādreizējās Krēgera muižiņas parkā. Vēl viena dižkļava paslēpusies Valsts kara slimnīcas apstādījumos pie Brasas dzelzceļa stacijas (p — 3,85 m).

Visas uzskaitītās ir parastās kļavas (*Acer platanoides*), bet mūsu pilsētā ievēribu pelna arī ne tik “parastas” kļavas.

Vasaras sākumā, arī vēlāk kā tumši purpursarkani plankumi šur tur redzamas Švēdlera kļavas (*A.p. ‘Schwedleri’*). Tādas aug Kronvalda, Aldara un Ziemeļblāzmas parkā, Saules dārzā un citur. Viena no Rīgas lielākajām Švēdlera kļavām aug pilsētas centrā — dārzā pie P. Stradiņa Medicīnas vēstures muzeja. Maskavas dārzā pie Sporta manēžas stādīta lodveida kļava (*A.p. ‘Globosa’*) ar blīvu, nedaudz saplacinātu apaļīgu vainagu. Bet Pārdaugavā Rigondas gatvē kādai kļavai lapas ir dziļi šķeltas (*A.p. ‘Palmatifidum’*).

Kalnu kļava (*A.pseudoplatanus*) ir dienvidnieciska Eiropas kļava. Vidzemes un Latgales pusē tā parasti apsalst, toties Rīgas parkos sastopami veci, lieli koki — Viestura dārzā, Kronvalda parkā, Esplanādē. No parastās kļavas kalnu kļavas samērā viegli atšķiramas pēc

tumšākām lapām, bet rudenī — pēc nokareniem spārnuļu ķekariem. Neparasta kalnu kļava redzama pie Mākslas akadēmijas — pēc Jāņiem tās lapas apakšpusē krāsojas violeti sarkanas (*A.p. 'Purpurascens'*).

Tūlīt pēc kara Rīgā iestādīja daudz kļavu ar osim līdzīgām lapām: šo koku, ko kādreiz ievada no Amerikas, tā arī sauc par ošlapu kļavu (*A. negundo*). Reti kāds koks var sacensties ar šo kļavu ātraudzības ziņā, bet šīs ātraudzības dēļ ošlapu kļavas koksne ir tik trausla, ka stiprākās vēja brāzmās zari aplūst. Toties nepārspējama ir koka vairošanās spēja — iesējas arī tur, kur nav vēlams. Dārznieki ošlapu kļavu dēvē par parku nezāli un īpašu cieņu tai neizrāda.

Citādi ir ar otru amerikānieti — sudraba kļavu (*Acer saccharinum*). Kokam ir graciozs augums, it kā mākslinieka darinātas koši zaļas, apakšpusē sudrabotas lapas. Resnākā Rīgas sudraba kļava atrodama Pārdaugavā, netālu no Tēlnieku parka Mārupītes ielejā (p — 3,6 m). Lielas sudraba kļavas aug arī centrā — kanālmalas apstādījumos, Kronvalda parkā; īpaši skaista ir forma ar dziļi šķeltām lapām (*A.s. 'Wieri'*). Kļavas zinātniskais nosaukums asociējas ar cukuru, tomēr šī nav cukura kļava (*A. saccharum*), kas rotā Kanādas karogu.

Ne visas kļavas izaug lielas — augumā mazāka ir lauku kļava (*A. campestre*). Šīs kļavas stādītas Dzegužkalnā, kur, šķiet, vistālāk uz ziemeļiem Baltijā vēl ražo sēklas. Lapas lauku kļavai daudz mazākas nekā parastajai kļavai.

Krūmveidā augošajai un daudzos Rīgas parkos stādītajai Tatārijas kļavai (*A. tataricum*) lapas nepavisam nav līdzīgas parastām kļavas lapām. Vasaras nogalē šai kļavai ir ļoti krāšņi sēklu spārnuļi, kas krāsojas koši karmīnsarkani, ko īpaši labi var redzēt, ja krūmu apspīd saule. Tatārijas kļava var lepoties arī ar ugunīgu lapotnes rudens krāsojumu. Līdzīga Tatārijas kļavai, bet augumā sikāka ir krastu kļava (*A. ginnala*), kas redzama arī Vērmaņdārzā.

Pavisam Rīgas sabiedriskajos apstādījumos stādītas 14 kļavu sugas un šķirnes.

Vai Rīgā aug aknu sūnas?

Protams, aug, bet maz gan, galvenokārt pilsētas nomalēs. Aknu sūnas ir īpaši jutīgas pret piesārņojumu, nomīdīšanu, izbraukāšanu, cilvēka saimniecisko darbību vispār. Pat mežos — dabiskā vidē, iznīkstot sūnu segai, piemēram, pēc tehnoloģisko koridoru ierīkošanas meža tehnikas pārvietošanai un to lietošanai, aknu sūnas pēc cilvēka ietekmes izbeigšanās atgriežas daudz vēlāk nekā lapu sūnas. Kur nu vēl pilsētā! Pat tik agresīva sūna kā visā pasaulē plaši izplatītā parastā maršancija (*Marchantia polymorpha*), kurai mūsdienu eitrofikācijas apstākļos ir tendence izplatīties dabā arvien plašāk, Rīgā it kā pierimst: zaļie lapoņi izaug īsāki nekā parasti savvaļā, ģeneratīvie vairošanās orgāni veidojas retāk, bet kātiņi, kuri savieno šo orgānu sastatus ar laponi, izveidojas pavisam īsi. Dažkārt pēc lakstaugu iznīdēšanas ar herbicīdiem trošuāru plātņu starpās, uz dzelzceļa sliežu ceļiem, dārzos un augu mājās maršancijas ieviešas lielā daudzumā. Šīs sūnas izplatīšanos labvēlīgi ietekmē slāpekļa savienojumi, kas ir herbicīdos. Tad bieži lapoņu virspusē veidojas ļoti daudz vairkurvišu, kuros attīstās zaļi lēcveida vairķermeņi (ap 50 katrā). Tiem dīgstot, izaug jauni lapoņi. Vairkurviši herbicīdu ietekmē attīstās ievērojami lielākā skaitā nekā ārpus pilsētas kāda strauta krastā uz augsnes augošajiem īpatņiem. Biežāk nekā uz ielām maršancijas redz ugunsgrūdu vietās Rīgas nomalēs vai uz mitriem mūriem un auglīgas augsnes siltumnīcās. Nepieciešamības gadījumā iznīdēt šīs sūnas ir ļoti grūti, it īpaši mehāniskā ceļā. Vienmēr jāņem vērā, ka tās atkal un atkal var atjaunoties ar vairķermeņiem vai arī no lapoņa fragmentiem un sporām. Arī kaļķošana nelīdz, jo šī sūna uz kaļķaina substrāta aug vēl jo košāk. Ārzemēs esot īpaši herbicīdi pret maršancijām, bet līdz mums tie vēl nav nonākuši.

No lapoņveidīgajām aknu sūnām diļmalās un avotainās vietās ieviešas parastā pelliņa (*Pellia epiphylla*), strautu krastos — parastā konusgalvīte (*Conocephalum conicum*), kas Rīgā sastopama reti, bet uz Gaujas smilšakmeņiem aug platās joslās pie ūdens. Tā aug arī Zvērupītes krastos Vaiņodes tuvumā, kur tās krāšņumu ir apjūsmojis dabas aprakstu lielmeistars rakstnieks Alberts Caune, norādot arī uz šīs sūnas īpatnējo spēcīgo un patīkamo smaržu.

Pretstatā iepriekšminētajām aknu sūnām Rīgā, kuras Latvijā ir bieži izplatītas, jāmin retā — arī lapoņveidīgā — peldošā ričijvācelīte (*Ricciocarpos natans*). Šo interesanto atradumu Rīgā Latvijas Universitātes Botāniskā dārza rakstos min kādreizējais students E. Kālis. Sūna 1921. gada vasarā un rudenī lielā vairumā peldējusi Daugavā Latgales priekšpilsētā starp plostiem. Ričijvācelītes lapoņi ir sīki, sirdsveidīgi, apakšpusē ar violetām, malā zobotām lentveida plēksnēm. Pavirši uzskatot, pēc lieluma un formas tā atgādina vienu no sīkākajiem Latvijas ziedaugiem — mazo ūdenslēcu. Taču jau 1924. gadā autors konstatējis, ka ričijvācelītes Daugavā vairs nav ne novērotajā vietā, ne citur. Tā kā tā Latvijā bija vienīgā atradne, bet suga neatradās vairākus gadu desmitus, 1994. gadā tā tika ieslēgta Latvijas aizsargājamo sūnu sugu sarakstā kā izzudusi. Sūnu no jauna Latvijā tikai 1997. gadā atradusi purvu pētniece L. Salmiņa kopā ar jauno botāniķi L. Eņģeli, taču šoreiz nevis Rīgā, bet Limbažu rajonā — pārejas purvā pie Linezera un kādā šī ezera līcītī. 1999. gadā jauns pārsteigums — peldošā ričijvācelīte atrasta vēl vienā vietā, šoreiz Cēsu rajona Ineša pagastā Čolēnu dīķī. Arī šoreiz to atradusi L. Salmiņa. Ričijvācelītes retā sastopamība Latvijā ir interesanta, jo arī šī, līdzīgi maršancijai, ir kosmopolitiska, tātad visā pasaulē izplatīta suga. Tagad tā iekļauta Latvijas aizsargājamo sūnu 1. kategorijā pie izzūdošajām sugām.

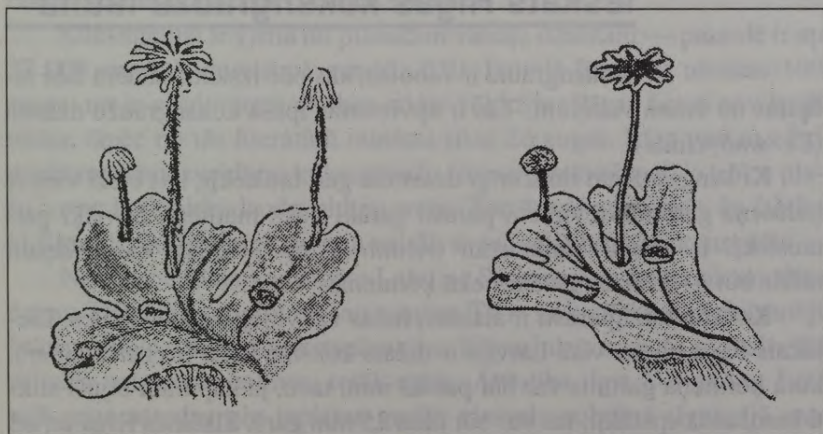
No retākām lapotajām aknu sūnām Rīgā jāmin plakanlapu porenīte (*Porella platyphylla*), iebrūna, zaraina neparasta izskata sūna ar cieši stumbram un zariem piekļautām lapām. LU Bioloģijas fakultātes herbārijā atrodas nezināma kolektora 1871. gadā Ķeizardārzā (tagadējā Viesturdārzā) kādas liepas tuvumā uz augsnes ievākts paraugs, kura sugas piederību noteicis sūnu pētnieks J. Mikutovičs. Vēlākajos gados porenīte Rīgā vairs nav atrasta. Iespējams, ka jau toreiz šī sūna bijusi apkārtējo lakstaugu konkurences nomākta, kā tas dažviet vērojams citu — mazāk apdzīvotu vietu parkos, kur to pēc kāda laika lakstaugi izspiež pavisam.

Interesanta ir Latvijā samērā reti izplatītā mazā sekstīte (*Lophocolea minor*), bāli zaļa lapaina aknu sūniņa, kurai lapu galos veidojas ārkārtīgi daudz sīku apaļu vairšūnu. Ar šo pazīmi un savu īpatnējo smaržu tā viegli atšķirama no citām sūnām. Tā aug uz trupošas koksnes

un mālainas karbonātiem bagātas augsnes. Rīgā tā atrasta stāvā Ķīseze-
ra austrumu krastā Ozolkalnos uz zemes virspusē iznākošas ozola
saknes. Neraugoties uz lielo vairķermeņu daudzumu lapu galos, mazā
seksīte šajā vietā veido tikai dažas sīkas velēniņas.

Kādas vēl Rīgā augošas aknu sūnas varētu nosaukt? Uz kļavu, apšu
un ošu stumbru mizas, kā arī uz laukakmeņiem pilsētas nomalēs, parkos
un kapsētās vietumis izplatīta plakanā skrāpīte (*Radula complanata*),
kurai lapas apakšmala veido mazu kabatiņu ūdens uzkrāšanai nebaltām
dienām. Tādu nav mazums, jo skrāpīšu izvēlētie substrāti neizceļas ar
lielu mitruma daudzumu, bet uzkrātais ūdens palīdz dzīvot un sagaidīt
nākamo reizi, kad būs iespējams papildināt šos krājumus. Priežu sila
mežmalā Imantas dzīvojamā masīvā atrasta parastā bārdlape (*Barbilop-
hazia barbata*), parasti krāšņa sūna, taču šeit, ļoti nomīdītā vietā, tā gau-
žām maza savos izmēros. Biķernieku mežā uz mitrām kūdrainām takām
un bedru sienām atrastas divsmaiļu pumpurzarenes (*Cephalozia bicuspi-
data*), liksmaiļu pumpurzarenes (*C. connivens*) un ložņu zvīņlapes (*Le-
pidozia reptans*) sīkās velēniņas, kas vietām veido graciozus paklājiņus.
Uz atklātas kūdras aug arī Millera somenīte (*Calypogeia muelleriana*),
plakana, labi pamanāma neliela sūna. Sausos pakalnos un kāpās uz smil-
tīm izplatītas skropstainā un krāšņā dūnīte (*Ptilidium ciliare* un *P. pul-
cherrimum*), kā arī ļoti sīkās, ar neapbruņotu aci gandrīz nesaskatāmās

Maršancijas sievišķais un vīrišķais īpatnis

iesarkanā un plašā pumpurzarīte (*Cephaloziella rubella* un *C. divaricata*). Ložņu zvīņlape vietumis mežos aug arī uz priežu stumbru pamatnēm, it īpaši mitros apstākļos, bet krāšņā dūnīte nereti aug uz trupošiem kokiem. Uz trupošiem kokiem aug arī dažādlapu sekstīte (*Lophocolea heterophylla*), viena no biežāk Latvijā izplatītajām aknu sūnām uz šī substrāta. Taču Rīgā šai sugai diez ko nepatīk, tā ieviešas galvenokārt nomalēs un citās vietās, kur gaiss ir tīrāks. Iespējams, ka vienīgi Mūku purva un Medema purva barības vielām nabadzīgākajā daļā, kur saglabājušies dabiskās veģetācijas fragmenti, aug purviem raksturīgās aknu sūnas peldošā zemzarīte (*Cladopodiella fluitans*) un gludlapu mīlija (*Mylia anomala*). Pie Ziemeļblāzmas stacijas, Ķīšežera un Juglas ezera krastos, kur sastopamas lielākas vai mazākas melnalkšņu audzes, pie melnalkšņu ciņiem un uz trūdošajiem kokiem aug bālganā dūkstēnīte (*Chiloscyphus pallescens*). Iespējams, ka tā sastopama arī citur, kur apstākļi līdzīgi.

Arī savos akvārijos rīdzinieki labprāt audzē kādu aknu sūnu. Tā ir peldošā ričija (*Riccia fluitans*), kuras tievie, slaidie, dihotomiski zarainie lapoņi labi izskatās lampu apgaismojumā starp eksotiskajiem akvāriju iemītņiem. Savvaļā Rīgā šī sūna nav atrasta, lai gan tuvu tās robežai Mārupē un Baložos ir reģistrēta.

leskats Rīgas koksngraužu faunā

Koksngrauži ir vaboles, kas pēc izskata samērā labi atšķiras no citām vabolēm. Tās ir apvienotas īpašā koksngraužu dzimtā (*Cerambycidae*).

Koksngraužiem raksturīgi uzkrītoši gari taustekļi, kas bieži vien ir ķermeņa garumā, tēviņiem parasti garāki nekā mātītēm. Sevišķi gari taustekļi ir priežu malkcirtim (*Acanthocinus aedilis*), kas tēviņam mēdz būt 4–5 reizes garāki nekā ķermenim.

Koksngrauži parasti ir slaidas, lielas vai vidēji lielas vaboles. Lielākais Rīgā un arī visā Latvijā ir dižais koksngraužis (*Ergates faber*), kura ķermeņa garums var būt pat 60 mm; taču, ja kāpuram bijuši slikti barošanās apstākļi, tas var būt tikai 25 mm garš. Sīkākais Rīgā un arī

Latvijā ir augļu koku koksngrauzis (*Tetrops praeusta*), kas ir tikai 3–4 mm garš. Tropos sastopamais koksngrauzis *Titanus giganteus*, kas sasniedz 16–20 cm garumu, ir pasaules lielākā vabole.

Koksngrauži parasti ir dzeltenbrūni līdz melni, reizēm sarkanīgi, bet kakla vairoga (tas no virspuses sedz priekškrūtis) un spārnu (precīzāk: priekšspārnu jeb segspārnu) krāsa bieži ir citāda, spārni var būt plankumaini vai — retāk — metāliski zaļojoši.

Koksngraužu kāpuri ir blāvi, balti vai iedzelteni, mīksti, to kājas īsas vai to vispār nav. Kāpuri ir augēdāji, tāpēc to žokļi ir lieli un spēcīgi. Dzīvo slēpti (tāpēc tiem nav nepieciešama tumša aizsargkrāsa), izgraužot kokaugos ovālas ejas, kurās uzkrājas koksnes “milti”. Barības ziņā kāpuri ir izvēlīgi: grauž vai nu tikai skuju kokus, vai tikai lapu kokus. Ir pat sugas, kas dzīvo gandrīz tikai priedēs vai eglēs, ozolos, kārklos utt. Dažu sugu kāpuri grauž lielus lakstaugus (čemurziežus, kurvjziežus). Daudzu sugu vaboles bieži sastopamas uz ziediem.

Vairākas sugas tiek pieskaitītas pie kaitēkļiem, taču tās uzbrūk galvenokārt novājinātiem kokiem, reizēm arī neaprupētiem kokmateriāliem. Citas sugas toties atzīstamas par derīgām, jo to kāpuri sagrauž atmirušus kokus, resnākus nolūzušus zarus, celmus, t. i., attīra mežu un veicina humusa veidošanos. Taču Rīgas apstākļos par koksngraužu kaitīgumu vai derīgumu laikam lieki runāt, jo abējādi tas ir necīgs. Retu un interesantu sugu saglabāšanai der saudzēt vecus un pat bojātus kokus — priedes, ozolus, vītulus, zirgkastaņas, vīksnas u. c. Ja ne centra apstādījumos, tad vismaz nomalēs.

Koksngrauži ir viena no plašākām vaboļu dzimtām — pasaulē ir ap 27 000 sugu. Viduseiropā gandrīz 250. Latvijā līdz šim atrastas 109 sugas, un ir visai mazas cerības atklāt vēl kādu. Rīgas fauna nav īpaši pētīta, tāpēc no tās literatūrā minētas tikai 36 sugas. Rīga gan nav īsti piemērota daudzveidīgas koksngraužu faunas pastāvēšanai, jo trūkst plašu, vecu, bioloģiski daudzveidīgu mežu. Tomēr var prognozēt, ka faktiski Rīgas teritorijā dzīvo divreiz vairāk sugu, nekā līdz šim konstatēts.

No Rīgā atklātajām sugām Latvijas Sarkanajā grāmatā pieminētas četras. Dižais koksngrauzis jau minēts. Tā ir sarkanīgi vai melnīgsnēji brūna vabole, samērā mīkstspārnaina. Kāpuri dzīvo vecās, nokaltušās priedēs, arī priežu celmos, retāk eglēs. Attīstība ilgst 3–4 gadus. Latvijā suga atrodas pie izplates areāla ziemeļu robežas (Igaunijā nav

atrasta). Rīgā novērota 1941., 1950., 1951. un 1962. gadā Vecākos, Jaunciemā un Vecmīlgrāvī.

Sugai *Rhamnusium virgo* (sin. *Rh. bicolor*) pagaidām nav laba latviskā nosaukuma. Vabole ir 15–23 mm gara, dzeltena līdz sarkanbrūna, spārni reizēm melnzili. Kāpurs dzīvo lapu kokos, it īpaši dobumainos vītolos un zirgkastaņās. Entomologs M. Stiprais ilgus gadus (1938–1958) vaboles novērojis uz vīksnām Rīgā, Miera ielā.

Vītolu slaidkoksngrauzis (*Necydalis major*) vairāk nekā pirms pusgadsimta atrasts Bukultos un Matisa kapos. Tā ir 20–30 mm gara, uzkrītoši tieva vabole. Ķermenis pamatā melns, bet vēders, kājas un taustekļi daļēji sarkandzelteni. Priekšspārni ļoti īsi, nenosedz ādainos pakaļspārnus, dzeltenī, ar zelttdzelteniem sariņiem. Vabole pēc izskata atgādina lapsenes, tāpēc agrāk to ieteica saukt par lielo lapseņveida koksngrauzi. Taču tāds nosaukums nav pieņemams, jo ir neveikls (sastāv no trim vārdiem) un nav pamatots. Kāpuri Baltijā dzīvojot galvenokārt vītolos, taču Viduseiropā galvenokārt ķirškokos un skābaržos. Pēc dažām ziņām, kāpuri Latvijā dzīvo egļu stumbros zem mizas. Teiktais liecina, cik grūti izdomāt šo sugu labi raksturojošu latvisko nosaukumu. Bet varbūt nemaz nav vajadzības censties visas retās kukaiņu sugas nosaukt latviski?

Ceturtnā Rīgā novērotā Sarkanajā grāmatā pieminētā koksngraužu suga ir zaļais vītolgrauzis (*Aromia moschata*). Tas ir liels, līdz 35 mm garš. Sliktos kāpuru barošanās apstākļos attīstās tikai aptuveni 15 mm gari pundurīši. Vaboles ir metāliski spīdīgas, parasti zaļas, bet var būt arī bronzas krāsā, zilas, violetas, pat melnas. Tām piemīt muskusa smarža (smarždziedzeri atrodas pakaļkrūtīs). Kāpuri dzīvo galvenokārt vecu vītolu dobumos, reti papelēs. Rīgā šis vītolgrauzis novērots no 1939. līdz 1946. gadam pie bijušā hipodroma, bez tam 1937. gadā kādā pagalmā pilsētas centrālajā daļā. Teiktais nenozīmē, ka šī suga Rīgā būtu izmirusi jau pirms pusgadsimta, tā vienkārši nebija ievērota. Par to liecina tas, ka 1998. gada vasarā zoologs Z. Spuris to divreiz novērojis pie Daugavas.

Nedaudz par vairogblaktīm

Nav jāsatraucas: vairogblaktis nav briesmīgas, jo tās nav parazīti asinssūcēji un tām ir tikai tāla radniecība ar mūsu dzīvokļu netikamo līdzmītņieci gultas blakti (*Cimex lectularius*). Tikko pieminētajām blaktīm un tām līdzīgiem kukaiņiem ir dūrēja-sūcēja mutes orgāni, tāpēc tās apvieno blakšveidīgo kukaiņu kārtā (*Heteroptera*). Šiem kukaiņiem ļoti raksturīgs ir parasti trīsstūrainis krūšu vairogs, kas atrodas pie krūšu un vēdera robežas un ir labi redzams no virspuses; dažām vairogblaktīm — bruņublaktīm tas ir uzkrītoši liels un reizēm sedz gandrīz visu vēderu.

Mūsu rakstiņa varones gandrīz visas ir augēdājas — sūc augu sulu, tikai dažas pārtiek no dzīvniekiem — izsūc citus kukaiņus, galvenokārt to kāpurus, piemēram, tauriņu un zāglapseņu kāpurus.

Vairogblaktis un bruņublaktis ietilpst vairogblakšu virszimtā (*Pentatomoidea*). Tām visām raksturīgi piecospurnaini taustekļi. Rīgā līdz šim konstatētas 27 sugas (Latvijā — 40), kas pieder pie 4 dzimtām. Plašākā no tām ar 19 sugām ir tipisko vairogblakšu dzimta (*Pentatomidae*).

Visbiežāk nākas sastapties ar ogu vairogblakti (*Dolycoris baccarum*). Tā ir 10–11 mm gara. Tās krāsa visai mainīga, parasti pelēcīga līdz pelēkvioleta, reizēm daļēji brūngana vai iesārta. Ķermeņa virspuse ar īsiem sariņiem. Raksturīgi ir baltjoslotie melnie taustekļi. Tāpat kā citām vairogblaktīm, tai krūtīs ir smirdziedzeri, kuru izdalījumi (sekrēts) rada pretīgo blakšu smaku. Ar izdalījumiem notriektas ogas ir pilnīgi neēdamas. Ogu vairogblakts pārtiek no dažādu augu sulas, sūc arī no ogām (avenēm u. c.) un sēklām (auzām, pienenēm, gārsām utt.). Pieaugušās blaktis pārziemo, tāpēc tās sastopamas jau agri pavasarī, kad izsūc arī skujuas, jo tad citu zaļu augu maz.

Nedaudz mazāka ir oranžtaustekļu vairogblakts (*Holcostethus vernalis*). Arī tās krāsa ir mainīga, bet visbiežāk pelēkbrūngana. Taustekļi dzeltenoranži, to gals ar divām platām melnām joslām.

Krustziežu vairogblakts (*Eurydema oleraceum*) dzīvo uz kultūras un savvaļas krustziežiem (kāpostu dēstiem un sēkliniekiem, mārrutkiem, ķērsām utt.), reizēm stipri kaitīga. Tās virspuse ir zila vai zilmelna, spīdīga, ar baltiem, dzelteniem vai sarkaniem plankumiem.

Viena no lielākām ir 13–16 mm garā brūnā vairogblakts (*Pentatoma rufipes*). Tās virspuse ir tumšbrūna, kājas un taustekļi sārtoranži. Dzīvo uz liepām un citiem lapu kokiem. Parasti uzturas lapotnē, bet vasaras un rudens mijperiodā pieaugušās blaktis vējainā laikā bieži redzamas nokritušās zemē. Pārtiek no jauktas barības — sūc gan koku sulu, gan izsūc citus kukaiņus.

Pilnīgi zoofāga ir 10–12 mm garā smailkrūšu vairogblakts (*Picromerus bidens*). Tā ir brūna. To raksturo smailveida krūšu sāni. Par zoofāģiju liecina tās paretinātais snukītis, kas lieti noder medījuma pievēršanai.

Visai dekoratīvi uz baltajiem gārsu čemuriem izskatās svītrainā vairogblakts (*Graphosoma lineatum*), kas ir sarkanmelni gareniski svītrotā. Tai ir garš, galā noapaļots vairodziņš, kas sedz gandrīz visu vēderu. Dzīvo arī uz citiem čemurziežiem.

Ar gandrīz cilvēciskiem ieradumiem ievērojama visumā zaļā bērzu koku blakts (*Elasmucha betulae*). Tikko bērziem izveidojušās lapas, šī blakts uz lapas izdēj aptuveni 50 olas, kuras, sējot virsū, apsargā, turklāt sargā arī jaunos kāpurus.

Neuzkrītoša un grūti pamanāma ir mitrāju bruņublakts (*Eurygaster testudinaria*). Tās krāsojumā mijas iedzelteni un brūni plankumi. Tās vairodziņš ir ļoti liels, gareniski klāj visu vēderu, tāpēc to sauc par bruņublakti. Dzīvo mitros, purvainos zālājos uz graudzālēm. Kāda tās radniece dienvīdu zemēs ir ļoti postīgs kviešu kaitēklis.

Uzkrītoši smailgalvainā ir 7–10 mm garā, iedzeltenā, gareniski tumšāk svītrainā sausieņu vairogblakts (*Aelia acuminata*). Dzīvo sausās vietās uz graudzālēm. Uz dienvīdiem no Latvijas tā tiek atzīta par kaitēkli.

Pieminējām tieši trešdaļu no Rīgā konstatētajām sugām. Šķiet, ka brīvajos brīžos būtu interesanti tās tuvāk pavērot.

Kurai Rīgas augstskolas fakultātei ir vairāk par 135 gadiem?

Tā ir Rīgas Tehniskās universitātes Ķīmijas tehnoloģijas fakultāte, kas dibināta 1862. gadā reizē ar toreizējo Rīgas Politehnikumu, no kura saknēm izaugusi lielākā daļa Latvijas augstskolu. Tiesa, šo cienājamo vecumu sasniegušas visas tās fakultātes, kuru sākotne meklējama pirmajās četrās Politehnikuma nodaļās (jeb fakultātēs): Inženieru, Ķīmijas, Lauksaimniecības un Mehānikas nodaļā, taču šoreiz runāsim par ķīmiķiem.

Ķīmijas tehnoloģijas fakultātes “mātes iestāde”, resp., augstskola, kurā iekļauta fakultāte, gadu gaitā vairākkārt mainījusies vai nu tikai pēc nosaukuma, vai arī pēc būtības: Rīgas Politehnikums (1862–1896), Rīgas Politehniskais institūts (1896–1919, 1958–1990), Latvijas augstskola (1919–1923), Latvijas Universitāte (1923–1940), Rīgas universitāte (1941–1944), Latvijas Valsts universitāte (1944–1958), Rīgas Tehniskā universitāte (kopš 1990. g.). Arī pašas fakultātes nosaukums gadu gaitā mainījies, taču ne jau nosaukums, pat ne materiālais aprikojums, kas karos un juku laikos vairākkārt postīts līdz pamatiem, nosaka fakultātes būtību.

Fakultātes pamats, sirds un dvēsele ir tās pasniedzēji, kas “uzdod toni” gan mācībās, gan zinātniskajā darbā. Tieši šajā ziņā Ķīmijas tehnoloģijas fakultāte jāliek vienā no pirmajām vietām, varbūt pat pirmajā vietā visā Latvijā, jo tās docētāji guvuši ievēribu visā plašajā pasaules zinātnes laukā un lielā mērā veidojuši Latvijas zinātni kopumā. Īsumā pieminēsim dažus no tiem.

Pirmais ķīmijas profesors bija Augusts Teplers (1836–1912; fakultātē 1864–1868). Viņš patiesībā bija fiziķis un savus galvenos pārnājumus guva šajā nozarē. No 1868. g. strādāja Vācijā, 1879. gadā kļuva par Berlīnes ZA korespondētājlocekli, bet 1906. gadā viņu ievēlēja par Rīgas Politehniskā institūta goda locekli.

1878. gadā par ķīmijas tehnoloģijas profesoru kļuva Maksimilians Glāzenaps (1845–1923; fakultātē 1870–1923), kas pats 1870. g. bija beidzis Rīgas Politehnikumu un visu savu mūžu dažādos laikos veltīja šai augstskolai.

Ķīmijas zinātnisko tradīciju pamatlicējs bija Vilhelms Ostvalds (1853–1932; fakultātē 1881–87), vēlākais Nobela prēmijas laureāts (1909; viņš pagaidām ir vienīgais Latvijas cilmes zinātnieks, kas guvis šo augsto apbalvojumu). Samērā īsajā Rīgas darbības posmā V. Ostvalds atklāja homogēnās skābju bāzu katalīzes likumus, skābju vērtības noteikšanas likumu, izgudroja viskozimetru, piloša dzīvsudraba elektrodu.

Pie V. Ostvalda kā vieszinātnieks 1886. g. strādāja zviedru fiziķis Svante Arrēniuss (1859–1927; fakultātē 1886). Viņš pētīja elektrolītu šķīdumu viskozitāti un neitrālo sāļu efektu katalīzē. Arī S. Arrēniuss vēlāk izpelnījās Nobela prēmiju (1903) un ir otrais šīs balvas laureātu saimē, kas kaut īsu laiku strādājis Latvijā.

Par vienu no pasaules stereokīmijas centriem Rīga kļuva laikā, kad Rīgas Politehniskajā institūtā sāka strādāt Karls Bišofs (1855–1908; fakultātē 1887–1908). Viņš izvirzīja telpisko traucējumu hipotēzi, ieviesa telpiskās izomērijas jēdzienu.

Stereokīmijā un šķīdumu teorijā vēl nozīmīgāku ieguldījumu deva Pauls Valdēns (1863–1957; fakultātē 1887–1919) — pirmais latvietis (tiesa gan, vēlāk pārvācojies), kura ieguldījums zinātnē augsti vērtēts visas pasaules līmenī. Viņš atklāja organisko savienojumu optiskās inversijas parādību (to nosauca par Valdena apgriezenību un piemin organiskās ķīmijas grāmatās visā pasaulē), autoracemizāciju, lika pamatus neūdens šķīdumu elektroķīmijai.

Rīgas korozionistu skolas pamatlicējs ir poļu ķīmiķis Mečislavs Centneršvērs (1874–1944; fakultātē 1898–1930). Viņš jāpiemin ne tikai kā katalīzes, korozijas, sāļu disociācijas un citu parādību pētnieks, bet arī kā veselās izcilu latviešu ķīmiķu paaudzes skolotājs, mācību grāmatu autors. M. Centneršvēra spalvai (kopā ar Jāni Krustiņsonu) pieder arī pirmā augstskolu ķīmijas mācību grāmata latviešu valodā — “Neorganiskās ķīmijas kurss” I un II daļa (1922, 1924).

Edvīns Ieģrīve (1878–1944; fakultātē 1920–1939) pirmais ieteicis analītiskajā ķīmijā izmantot vairākus nozīmīgus organiskos reaģentus neorganisko jonu pierādīšanai.

Nozīmīgs virziens tagadējās Ķīmijas tehnoloģijas fakultātes zinātniskajos darbos ir bijuši indandionu atvasinājumu pētījumi, ko jau pirms aptuveni 80 gadiem uzsāka Valdemārs Fišers (1881–1934;

fakultātē 1908–1934). Viņš pētījis arī kristalizēšanās likumības pārsātinātos šķīdumos.

Visu savu darbu mūžu jauno ķīmiķu audzināšanai veltījis Augusts Ķešāns (1881–1954; fakultātē 1919–1954), kā arī Kārlis Štrenks (1886–1958; fakultātē 1920–1953), kurš veicis nozīmīgus pētījumus sēra un fluora ķīmijā. A. Ķešāna vārds toties saistīts ar borātu pētījumiem un nozīmīgu ieguldījumu latviešu ķīmijas terminoloģijas veidošanā.

Metālu korozijas elektroķīmiskajā teorijā un korozionistu skolas radīšanā līdz ar M. Centneršvēru nozīmīgu ieguldījumu devis arī Mārtiņš Straumanis (1898–1973; fakultātē 1925–1944). Viņš izstrādājis arī jaunu rentgenstruktūranalīzes metodi kristālrežģu parametru noteikšanai. Šo darbu M. Straumanis veicis kopā ar Alfrēdu Ieviņu (1897–1975; fakultātē 1924–1975). Abi šie zinātnieki (tāpat kā pārējie šajā rakstā turpmāk pieminētie) ievērojami arī ar to, ka Ķīmijas fakultāti beiguši jau Latvijas neatkarības laikā.

Bruno Jirgensons (1904–1982; fakultātē 1928–1944) ievēribu ir guvis ar biokoloīdu koagulācijas un aminoskābju un olbaltumvielu konformācijas pētījumiem. Viņš atklājis likumību, kā noteikt aminoskābju piederību L vai D rindai (Luca un Jirgensona likums). Diemžēl (bet varbūt par laimi?) kara virpuļi viņu aizrāva svešātnē, tādēļ lielāko radošā mūža daļu viņš pavadīja ASV.

Jau iepriekš minētos indandionu atvasinājumu pētījumus būtiski izvērša Gustavs Vanags (1891–1965; fakultātē 1921–1965). Būtisks ir arī viņa ieguldījums diketonu ķīmijā. Savukārt silikātķīmiķu skolu iedibināja Jūlijs Eiduks (1904–1986; fakultātē 1930–1986).

Visi šajā rakstā minētie Ķīmijas tehnoloģijas (Ķīmijas) fakultātes mācībspēki ir bijuši arī tās audzēkņi. Izņēmums ir tikai tās pirmais profesors A. Teplers. Taču arī Līdijas Liepiņas (1891–1985; fakultātē 1946–1972) *Alma mater* ir citur. Viņa pieder pie tiem nedaudzajiem latviešu zinātniekiem, kas bija pārdzīvojuši staļinisko genocīdu Padomju Savienībā un pēc Otrā pasaules kara atgriezās Latvijā. Te viņa veica pētījumus par metālu un ūdens mijiedarbības kinētiku.

L. Liepiņas, G. Vanaga, J. Eiduka un citu viņu laikabiedru audzēkņi tagad paši veido Ķīmijas tehnoloģijas fakultātes zinātnisko un pedagoģisko kodolu un sekmīgi turpina savu slaveno priekšgājēju tradīcijas.

Zviedru fiziķa Svantes Arrēniusa sakari ar Rīgu

Svantes Arrēniusa (1859–1927) — elektrolītiskās disociācijas teorijas radītāja zinātniskajā izaugsmē izšķiroša loma bija Vilhelmam Ostvaldam un Rīgai.

1884. gada maijā Upsalas Universitātē 25 gadus vecais fiziķis S. Arrēniuss aizstāvēja doktora disertāciju “Pētījumi par elektrolītu galvanisko vadītspēju”. Disertācijā viņš izteica domu, ka elektrovadītspēja palielinās, samazinoties elektrolīta koncentrācijai. Lai izskaidrotu šo parādību, zinātnieks pieņēma, ka, šķīdinot vielu ūdenī, molekulas sašķeļas pretēji lādētās daļiņās, ko vēlāk M. Faradejs nosauca par joniem. Līdzīgi uzskati bija pausti jau agrāk.

Viens no pirmajiem Latvijas dabaszinātniekiem Teodors Grothuss (1785–1822), kurš Parīzes Politehniskajā skolā kā brīvklauzītājs apmeklējis slaveno zinātnieku K.L. Bertolē, A.F. Furkruā un Ž.L. Gē-Lisaka lekcijas, divdesmit gadu vecumā 1805. gadā Romā franču valodā publicēja darbu “Apcerējums par ūdens un tajā izšķīdušo vielu sadalīšanos galvaniskās elektrības ietekmē”. Darbā bija izteikts atzinums, ka elektriskās strāvas ietekmē molekula sašķeļas pozitīvās un negatīvās daļiņās, kas virzās uz pretējo polu un zaudē savu lādiņu. Grothusa apcerējumu, ko saņēma viņa skolotājs Furkruā un citi pētnieki, pārdrukāja franču, vācu un angļu ķīmijas žurnālos. Teorija ieguva vispārēju atzinību, un T. Grothuss kļuva gan par Turīnas, gan Minhenes akadēmijas korespondētājlocekli un Parīzes galvaniskās biedrības goda locekli.

Taču tā neveicās Svantem Arrēniusam. Viņa ideja par molekulas sašķelšanos jonos, vielu šķīdinot, likās pārāk jauna un aplama. Pašu disertāciju novērtēja tikai ar atzīmi *non sine laude* (ne bez uzslavas), bet tās aizstāvēšanu — *cum laude* (ar uzslavu). Lai gan S. Arrēniuss ieguva doktora grādu, viņam atteica docenta vietu Upsalas Universitātē, jo pēc tradīcijas arī disertācijas novērtējumam bija jābūt *cum laude*. Galvenais oponentu iebildums bija šāds: “Jonu hipotēze pieļauj, ka visi sāļi ūdens šķīdumā sadalās savās sastāvdaļās, piemēram, vārāmais sāls — nātrija hlorīds — nātrijā un hlorā. Tomēr katram ķīmiķim

zināms, ka nātrijs ir metāls, kas strauji reaģē ar ūdeni, izdalot ūdeņraði, bet hlors ir zaļgana gāze ar nepatīkamu smaku. Turpretim nātrija hlorīda šķīdums neuzrāda ne nātrija, ne hlora īpašības.”

Tomēr pēc neveiksmes S. Arrēniuss nemeta zinātnes šķēpu krūmos. Viņa disertācijas brošūru 1884. gada jūnijā saņēma tā laika ievērojamie zinātnieki: Jakobs van't Hofš Amsterdamā, Lotars Meijers — Tībingē, Rūdolfs Klauziuss — Bonnā un Vilhelms Ostvalds — Rīgā. Atsauksmes bija pozitīvas, un 1884. gada beigās S. Arrēniussam apstiprināja docentūru Upsalā fizikālajā ķīmijā.

“Pēc pamatīgas studēšanas es pārliecinājos,” atzina V. Ostvalds, “ka jaunais cilvēks bija uztvēris un daudzējādā ziņā atrisinājis lielo problēmu par skābju un bāzu ķīmisko tieksmi, kurai es biju paredzējis veltīt gandrīz visu mūžu un no kuras sasprindzinātā darbā es biju noskaidrojis tikai dažus pamatus.”

Vilhelms Ostvalds apstiprināja S. Arrēniusa pieņemumus. Vēl tā paša gada augustā viņš ieradās Upsalā un satikās ar jauno zinātnieku. 1886. gadā S. Arrēniuss atbrauca uz Rīgu, strādāja tikko uzceltajā V. Ostvalda laboratorijā, veica pētījumus par šķīdumu elektrovadītspēju, viskozitāti un katalīzi. Viņš darbojās roku rokā ar V. Ostvalda asistentu Johanu Šporu, mērījumiem izmantoja Ostvalda viskozimetru un citu aparāturu. S. Arrēniuss atzina: “Politehnikumā strādāja ļoti cītīgi, visiem lipa klāt Ostvalda darba prieks.”

Rīgā iegūtie rezultāti deva iespēju S. Arrēniussam 1887. gadā galīgā veidā formulēt elektrolītiskās disociācijas teoriju, kas tika iespiesta V. Ostvalda Leipcigā izdotā žurnāla “Zeitschrift für physikalische Chemie” pirmajā sējumā. Arī citādi S. Arrēniussam bija jāpateicas V. Ostvaldam. V. Ostvalds šo teoriju pielietoja dažādās ķīmijas nozarēs, eksperimentāli to pārbaudīja un pirmais nojauta jaunās idejas lielo nākotni, tādēļ dažkārt tā nosaukta arī par Arrēniusa–Ostvalda teoriju. “Bez Tevis tā lieta neietu cauri,” atzina pats S. Arrēniuss. Elektrolītiskā disociācijas teorija sāka savu triumfa gājienu — un 1903. gadā Svante Arrēniuss saņēma Nobela prēmiju.

Arī vēlāk turpinājās S. Arrēniusa ciešie sakari ar Rīgu. Viņš sarakstījās ar saviem kolēģiem Paulu Valdeni un Johanu Šporu. Rīgas Politehniskais institūts, atzīmējot 50 gadu jubileju, ievēlēja S. Arrēniusu par Goda doktoru.

Ievadot nākamo tūkstošgadi, lai piepildās Svantes Arrēniusā 1912. gada novēlējums Rīgas Politehniskajam institūtam — pašreiz tā darba turpinātājām Rīgas Tehniskajai universitātei un Latvijas universitātei: “Lai zinātnes oreols, kas apmirdz Jūsu augstskolu tik daudz izcilu zinātnieku darbu dēļ, nākamajos gadsimtos vēl spožāk iedegas pār Jūsu dzimto pilsētu...”

Kurš ķīmiķis bija Rīgas korozionistu skolas dibinātājs?

Mečislavs Centneršvērs, slaveno ķīmiķu Vilhelma Ostvalda un Paula Valdena skolnieks, dibinājis Rīgas korozionistu skolu, izaudzinājis veselu Latvijas ķīmiķu paaudzi. 30 viņa mūža ražīgākie darba gadi saistīti ar Rīgu.

Mečislavs Centneršvērs dzimis 1874. gada 10. jūlijā Varšavā grāmatattirgotāja Gabriela Centneršvēra ģimenē. Pēc 5. Varšavas ģimnāzijas absolvēšanas viņš studēja Leipcigas Universitātē — sākumā bioloģiju, vēlāk — no 1895. gada — ķīmiju. Strādāja V. Ostvalda fizikālās ķīmijas laboratorijā, kur pulcējās zinātnieki no visas pasaules. M. Centneršvērs izstrādāja disertāciju “Dažādu gāzu un tvaika katalītiskais iespaids uz fosfora oksidāciju” un ieguva filozofijas doktora grādu. Tajā pašā gadā P. Valdēns uzaicināja viņu par asistentu Rīgas Politehniskajā institūtā.

Sākās M. Centneršvēra asistenta darbība. Tomēr to drīz pārtrauca Tērbatas apgabala kurators, kuram bija pakļauts arī Rīgas Politehniskais institūts. Pēc toreizējiem cariskās Krievijas likumiem akadēmiskā darbība bija atļauta tikai tiem ebreju tautības zinātniekiem, kuriem bija maģistra grāds. P. Valdēns paturēja viņu savā paspārnē par laborantu, līdzēja izstrādāt maģistra disertāciju. M. Centneršvērs pabeidza un 1904. gadā Pēterburgas universitātē sekmīgi aizstāvēja darbu par kritiskām parādībām gāzēs, iegūstot maģistra grādu. Tajā pašā gadā viņš sāka lasīt lekcijas fizikā Politehniskā institūta komercnodaļā, bet 1907. gadā — fizikālajā ķīmijā ķīmijas nodaļā. Turpinājās P. Valdena un M. Centneršvēra sekmīgā sadarbība. Viņš piedalījās P. Valdena

neūdens šķīdumu pētījumos. Pētīja jonizāciju sēru un slāpekli saturošos netradicionālos šķīdinātājos. Strādājis ar šīm bīstamajām indēm, vajadzēja labu eksperimentētāja māku un lielu piesardzību, jo vismazākā paviršība varēja apdraudēt dzīvību.

1908. gadā M. Centneršvēru ievēlēja par Rīgas Politehniskā institūta fizikālās ķīmijas docentu un 1917. gadā pēc februāra revolūcijas arī par profesoru.

1919. gadā, kad nodibinājās Latvijas Universitāte, Mečislavs Centneršvērs kļuva par ķīmijas fakultātes Neorganiskās un fizikālās ķīmijas katedras vadītāju. Viņš pulcēja ap sevi spējīgu studentu un zinātnieku saimi. Pētīja metālu šķīšanas ātrumu skābēs, saistot to ar metālu koroziju. Pierādīja, ka sevišķi tīri metāli skābēs šķīst ļoti lēni, bet metāliem ar niecīgu citu metālu piemaisījumu šķīšanas ātrums ārkārtīgi palielinās. Kopā ar savu skolnieku Mārtiņu Straumani viņš izveidoja lokālo elementu teoriju. Šī teorija nosaka, ka uz metāla virsmas rodas mikroskopiski galvaniskie elementi, starp kuriem savukārt rodas mikrostrāvas, kas "saēd" metālu. Šie pētījumi guva lielu ievērību — tika nosaukti par Baltijas korozionistu skolu.

Kopā ar J. Krustiņsonu M. Centneršvērs pētīja sāļu disociāciju augstā temperatūrā, bet ar K. Štrenku — sēra fluorīdu, kura pētīšanai bija vajadzīga sarežģīta ar dzīvsudrabu pildīta stikla aparatūra. Latviešu valodā iznāca M. Centneršvēra un J. Krustiņsona teicamā mācību grāmata "Neorganiskās ķīmijas kurss" I un II daļa.

Par nopelniem jauno ķīmiķu audzināšanā un sasniegumiem zinātnē M. Centneršvēram piešķīra Dr. honoris causa grādu un apbalvoja ar III šķiras Triju Zvaigžņu ordeni. Tomēr savu devumu M. Centneršvērs vērtēja visai atturīgi. 1929. gadā beigdams akadēmiskās gaitas Latvijas Universitātē, lai dotos uz Poliju un kļūtu par Varšavas universitātes profesoru, viņš teica:

"Man kategoriski jāprotestē pret to, ka mani grib padarīt par lielu ķīmiķi. Man gribētos šeit pievest kādu anekdoti par Mendelsonu, kas bija filozofa dēls un pazīstamā komponista tēvs. Viņš pastāvīgi želojās — kamēr bijis jauns, viņu saukuši par lielā filozofa Mendelzona dēlu, bet, kad kļuvis vecs, — par dižā komponista Mendelzona tēvu. Bet viņam pašam nekādi sevišķi nopelni nav piešķirti. Viens no maniem nopelniem ir, ka man bijuši lieli skolotāji, bet otrs, ka man

bijuši un ir apdāvināti skolnieki. Pats esmu izpildījis starpnieka lomu, devis to, ko esmu ieguvis no citiem. Man bija lemts mācīties pie vis-slavenākajiem ķīmiķiem, kas dzīvoja 19. un 20. gadsimteņu maiņā kā J. Vislicenuss, V. Ostvalds, J. van't Hofs un P. Valdens.

Universitātē es atradu spējīgus cilvēkus, kas bija gatavi ar mani kopā strādāt. Esmu laimīgs redzēt, ka tie jau ir uz pareiza ceļa un strādā patstāvīgi izvēlēto darbu. Tie būtu G. Falks, A. Averbuhšs, L. Andrusovs, B. Bružs, M. Straumanis un *last not least* (pēdējais, bet ne pats pēdīgais) — H. Vittands.”

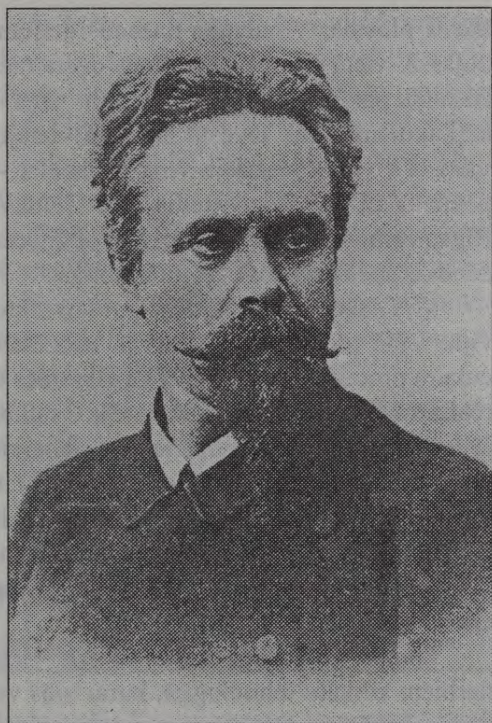
Varšavā M. Centneršvērs turpināja akadēmisko darbību, kļuva par Polijas Zinātņu akadēmijas akademiķi. Līdz ar vāciešu iebrukumu Polijā viņa darbība universitātē tika pārtraukta. 1944. gada 27. martā Varšavas sacelšanās laikā M. Centneršvēru viņa dzīvokli nogalināja. Bija noslēdzies liela zinātnieka, augstas kultūras cilvēka mūžs, kura vārds ierakstīts Latvijas un Polijas zinātnes vēsturē.

Kas bija pirmais un daudzpusīgākais ķīmijas tehnologs Rīgā?

Izcilāko javas saistvielu pētnieku vidū 19. un 20. gadsimta mijā var ierindot Rīgas Politehnikuma (vēlāk Rīgas Politehniskā institūta) un Latvijas Universitātes profesoru Maksimiliānu fon Glāzenapu. Viņa zinātniskā darbība aptver visdažādākās ķīmijas tehnoloģijas nozares. Pateicoties V. Ostvaldam, K. Bišofam, P. Valdenam un M. Glāzenapam, Rīga kļuva par centru, kas apvienoja Vācijas un Krievijas zinātniskās atziņas.

Maksimiliāns Glāzenaps dzimis 1845. gada 21. jūnijā Kurzemē amatnieka ģimenē. Pēc Rīgas Politehnikuma sagatavošanas kursu beigšanas viņš studēja tās ķīmijas nodaļā, kuru beidza 1870. gadā. Latvijas ķīmijas muzejā saglabāties viņa diplomdarbs, kurā sīkā, akurātā rokrakstā aprakstīti sodas ražošanas galvenie zinātniskie un tehniskie aspekti.

M. Glāzenaps palika Politehnikumā, kurā gatavojās profesūrai. 1873. gadā viņš kļuva par docentu, bet 1878. gadā — par profesoru. 25

*Maksimiliāns Glāzenaps
(1845–1923)*

gadus (1882–1907) M. Glāzenaps bija ķīmijas nodaļas dekāns, bet 33 gadus “Rigasche Industrie Zeitung” redkolēģijas loceklis un redaktors. Avīze rakstīja par tautsaimniecības jautājumiem Baltijā un Krievijā, ietekmēja tehnisko domu rūpniecībā.

Pirmā pasaules kara laikā, kad Rīgas Politehnisko institūtu evakuēja uz Maskavu, M. Glāzenaps, kurš bija pensionēšanās vecumā, palika Rīgā un turpināja savus pētījumus. Kad Latvijas universitāte 1919. gadā atsāka darbību, viņš atkal bija ierindā. Pedagoģisko darbību Rīgā viņš turpināja līdz 1923. gada 16. augustam, kad slēdza acis uz mūžu.

M. Glāzenapa zinātniskā darbība aptvēra visdažādākās ķīmijas tehnoloģijas nozares: rūgšanas tehnoloģiju, metalurģiju, siltumtehniku, silikātu tehnoloģiju, ūdens apgādi un lauksaimniecības ķīmiju.

M. Glāzenaps veica plašus pētījumus, lai apgādātu Rīgu ar labu dzeramo ūdeni no Baltezera, ierīkojot urbumus tā apkārtņē šķērsām

ūdēns plūsmas virzienam dažādos dziļumos. Pēc kvalitātes tas ierindojās 2. vietā Eiropā pēc Vīnes dzeramā ūdens. Portlandcimenta ražošanai par galveno izejmateriālu viņš ieteica izmantot Kurzemes kaļķakmeni agrāk ievestā krīta un vietējo irdeno saldūdēns kaļķiežu vietā. To vēlāk realizēja viņa skolnieks — Latvijas derīgo izrakteņu pētnieks Eizēns Rozenšteins. Pēc Glūdas—Liepājas dzelzceļa izbūves Rīgas cementfabrika sāka izmantot Ciecēres kaļķakmeni. Vēlāk Brocēnos uzcēla arī otru cementa fabriku.

M. Glāzenaps uzskatāms par cukurbiešu audzēšanas pionieri Latvijā. Viņš pierādīja, ka Latvijā audzētām cukurbietēm nav mazāks cukura procentuālais sastāvs kā Ukrainas cukurbietēm. Viņa ideja tika realizēta Latvijas laikā, kad uzcēla 3 cukurfabrikas — Jelgavā, Liepājā un Krustpilī. Glāzenaps ieteica palielināt mākslīgo mēsļu ražošanu un lietošanu Krievijā un Baltijā, kā arī ieteica vietējo ezera sapropeli (sadaliņušās dūņas) izmantot kā dabisko slāpekļa mēslojumu.

M. Glāzenapa pētījumi rūgšanas tehnoloģijā pazīstami aiz Latvijas robežām. Par šiem jautājumiem viņš rakstījis pazīstamajā Vāgnera enciklopēdijā.

Tomēr vislielāko ievērību M. Glāzenaps ieguvis ar saviem darbiem silikātu tehnoloģijā, kurai viņš veltījis sava mūža pēdējos 30 gadus. Ievērības cienīgi ir viņa pētījumi par kaolīna sadalīšanos karsējot un silikātu ķieģeļu cietēšanas mehānismu. Vispārīgu atziņību M. Glāzenaps ieguva ar pētījumiem par dažādām ģipša modifikācijām, ko iegūst, karsējot ģipšakmeni dažādā temperatūrā. Viņš noskaidroja, ka, apdedzinot to zemā temperatūrā — 160–220°C, var iegūt celtniecības ģipsi, 400–750°C — neaktīvu ģipsi, kuru var izmantot krāsvielu rūpniecībā par pildvielu, bet temperatūrā virs 850°C — aktīvu saistvielu estrihģipsi.

M. Glāzenaps bija liels speciālists portlandcimenta mikroskopijā un mikrofotogrāfijā. Rīgas cementa fabrikas klinkerā viņš atrada minerālu paveidu — tā saucamo jauno belitu, kas izcēlās ar īpatnēju lentveida struktūru. Tikai pēc daudziem gadiem ar jaunām noteikšanas metodēm izdevās noskaidrot, ka šādu īpatnēju struktūru belitā izraisa dažādi piemaisījumi. Vēl ievērojamāki ir viņa pētījumi par portlandcimenta, dolomītromāncementa un gaisa javu saistvielu — ģipša, kaļķu un magneziālo cementu cietēšanu.

M. Glāzenapa devums novērtēts ar Rīgas Politehniskā institūta Goda doktora nosaukumu, kādu no ķīmiķiem saņēmuši vēl tikai Vilhelms Ostvalds un Svante Arrēniuss. Par nopelniem viņam piešķirts arī muižnieka tituls "fon". M. Glāzenaps bija labs pedagogs. "Viņš augstu vērtēja savu kolēģu darba mīlestību, neskatoties, vai tie bija mācībspēki vai studenti," atminas viņa skolnieks profesors E. Rozenšteins. "Katram, kas vēlējās strādāt, vienmēr noderēja Glāzenapa draudzīgais padoms un morālais atbalsts. Nevis gudrošana, bet mēģinājumi atklāj lietu īstu būtību." Cits viņa skolnieks — krievu akadēmiķis Pjotrs Budņikovs atzīst: "Profesora Glāzenapa darbi par keramiku, cementu un sevišķi par ģipsi tālāk attīstīti manos pētījumos."

M. Glāzenapa vārds pieminēts visās Latvijas enciklopēdijās un rokasgrāmatās. Viņa ieguldījums ķīmijas tehnoloģijā laika ritumā nav zaudējis savu nozīmi.

Kurš ķīmiķis izveidoja borātu pētniecības centru Rīgā?

Profesors Augusts Ķešāns pazīstams ne vien kā izcils analītiskās un neorganiskās ķīmijas speciālists, bet arī kā lielisks lektors, latviskās ķīmijas terminoloģijas izveidotājs un zinātnes popularizētājs.

A. Ķešāns cēlies no senas Mālpils zemnieku dzimtas. Dzimis 1881. gada 14. (26.) oktobrī Mores ciema Peļņu mājās rentnieka ģimenē. Pēc pirmmācības Mālpils pagasta skolā (1891–1895) izglītību turpināja Pētera I reālskolā Rīgā (1896–1902). Pēc tam iestājās Rīgas Politehniskā institūta Ķīmijas nodaļā (1903). Studiju laikā pasniedza privāttundas, vasarās strādāja par mērnieku. Pēdējos divus augstskolas mācību gadus bija profesora Paula Valdena lekciju asistents. 1913. gadā A. Ķešāns beidza institūtu, un 1914. gada 1. jūlijā viņš tika apstiprināts par Ķīmijas nodaļas asistentu, bet akadēmiskai darbībai svītru pārvilka Pirmais pasaules karš.

Studiju gados A. Ķešāns publicēja populārzinātniskus rakstus žurnālā "Druva" un laikrakstā "Latvija", vadīja Ķīmijas nodaļu

J. Dravnieka "Latviešu konversācijas vārdnīcā". Šajos darbos viņš skāra visdažādākos jautājumus: "Mākslīgās barības vielas", "Saules gaismā kā enerģijas avots", "Elektriskā enerģija tieši iz ogles", "Pamatvielu pārvēršamības jautājums modernajā ķīmijā" u.c. Rakstā "Uzskatu maiņa ķīmijā 20. gadu simteņa sākumā" A. Ķešāns apcerēja atklājumus, kas satricināja zinātni, — rentgenstarus un radioaktivitāti. Viņš izteica domu, cik vilinoši būtu pārvērst atomus citu citā un iegūt milzīgo apslēpto enerģiju. Apcerējumu viņš nobeidza ar vārdiem: "Bet kas zin, varbūt prātīsim elementus veidot. Arī no uguns kādreiz baidījās, bet tagadējās kultūras pamatā ir uguns izlietošana."

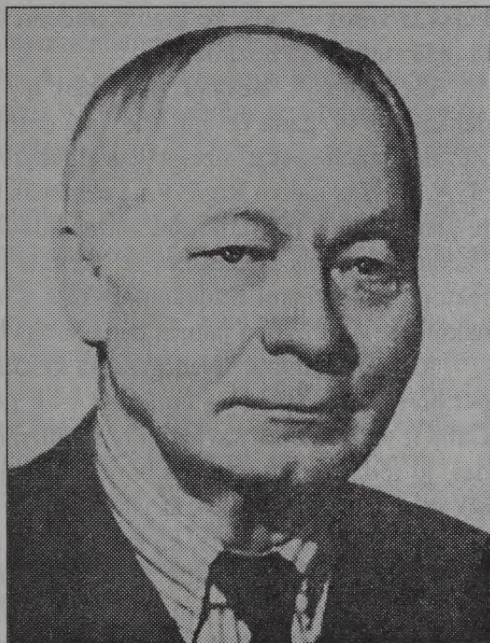
Rakstā par "Gaisa jūras bagātību izmantošana" A. Ķešāns norādīja, ka bez skābekļa ne mazāk vērtīga gaisa sastāvdaļa ir slāpekļis. Atrisinot slāpekļa savienojumu iegūšanu no gaisa un to izmantošanu minerālmēslu ražošanā, cilvēcei bada briesmas vairs nedraudētu.

Pievēršoties saistītā slāpekļa avotiem, A. Ķešāns atzīmēja, ka Rīgas atkritumos gadā sakrājas 2130 tonnu slāpekļa, kas atbilst 14 000 tonnām Čīles salpētra, kas maksātu 1 430 000 dolāru. Rakstā "Cīņa pret kaitīgiem kaīres līdzekļiem" viņš pauž uzskatu, ka, tāpat kā alkohols un tabaka, tautas veselību bojā alkoholoīdi — stipra tēja un kafija, kas var ieņemt alkohola vietu, jo satur kofeīnu un teobromīnu. "Vai nebūs Velna izdzīšana ar Belcebulu?" jautā raksta autors. "Jādomā par to laikus."

Pēc kara gaitām 1919. gadā atgriezies Rīgā, A. Ķešāns savu dzīvi līdz mūža galam saistīja ar Latvijas Universitāti. Sākumā viņš strādāja par vecāko asistentu analītiskās ķīmijas katedrā. 1926. gadā Vīnē viņš specializējās mikroķīmiskajā analizē pie Nobela prēmijas laureāta F. Prēgla. Tajā pašā gadā aizstāvēja habilitācijas darbu un kļuva par privātdocentu. 1929. gadā izstrādāja doktora disertāciju.

A. Ķešāns Izglītības ministrijas terminoloģijas komisijā veidoja latviešu ķīmijas terminoloģiju. Tādi termini kā hidroksīds, šķīdums, pārtvaice, ugunsizturīgs, stīgrība (viskozitāte) u.c. ir iegājuši mūsu ķīmijas valodas zelta fondā.

Būdams vairāk straujas nekā nosvērtas dabas cilvēks, A. Ķešāns bija ass savos spriedumos. Studentiem neklājās viegli. Viņa iemīļotie izteicieni bija: "Es jūsu analīzi ierakstīšu skurstenī" vai arī "Viss saputrots", "Savārtās ziepes".

Augusts Ķešāns (1881–1954)

Kad profesors Mečislavs Centneršvērs pārcēlās uz Varšavu, 1930. gadā atbrīvojās neorganiskās ķīmijas profesora vieta. Tā kā neizdevās piesaistīt kādu prominentu ārvalstu speciālistu, A. Ķešanam uzdeva lasīt lekcijas. Viņš attaisnoja cerības: dzīvais vārds lekcijās dziļi ieskaņējās klausītāju sirdīs.

1931. gadā A. Ķešanu apstiprināja par docentu, bet 1933. gadā — par profesoru. Viņš sarakstīja mācību grāmatu “Ievads kvalitatīvā ķīmiskā analizē”, kas iznāca trīs izdevumos (1936., 1940., 1943. g.). Tā bija ļoti populāra — noderēja par rokas grāmatu ne vien praktiskiem darbiem analītiskajā ķīmijā, bet arī gatavojoties eksāmenam neorganiskajā ķīmijā. Nekur nebija tik konspektīvi un skaidri apskatīti ķīmiskie elementi un to savienojumi kā Ķešāna grāmatā.

“Savam pedagogiskajam darbam profesors Ķešāns arvien ir piegājis ar lielu nopietnību, rūpīgi sagatavojoties un pārdomādams lekciju materiālu un sniedzot to ar lielu izjūtu, dziļu precizitāti, labā, skaidrā, gludā valodā,” rakstīja prof. A. Ieviņš. “Tā kā tas bija pirmais

kurss latviešu valodā, ko jaunie studenti klausījās, tad labi saprotama tā lielā audzinošā nozīme.”

Profesoru A. Ķešānu vairākkārt ievēlēja par Ķīmijas fakultātes dekānu. 1944. gada vasarā, kad kara darbība pārsviedās uz Latviju un vairums mācībspēku, aizejot “bezalgas atvaļinājumā”, devās emigrācijā, A. Ķešāns palika Rīgā. Viņš uzņēmās Latvijas Universitātes rektora pienākumus, raudzījās, lai neizsaimniekotu augstskolas mantu. Pēc Padomju armijas ienākšanas A. Ķešāns nodeva lietas jaunieceltajam rektoram Matvejam Kadekam, pildīja Ķīmijas fakultātes dekāna pienākumus, kā arī guva jaunus panākumus ķīmijas jomā.

Rakstot grāmatu “Neorganiskā ķīmija”, A. Ķešāns konstatēja, ka par borskābes sāļiem — borātiem — ir novecojuši un pretrunīgi dati. Dabā ir vairāki bora savienojumu minerāli, tomēr tos sintezēt neizdodas, jo rodas jaukta sastāva borātu maisījums. 1945. gadā A. Ķešāns sāk pirmos mēģinājumus, atrisinot smago metālu borātu un poliborātu sintēzi. Viņš noskaidroja, ka katrs borāts pastāv tikai stingri noteiktas vides pH robežās. Stingri pieturoties pie pH pastāvības principa, A. Ķešāns kopā ar saviem skolniekiem Universitātē un Zinātņu akadēmijā sintezēja visdažādākos svina, kobalta, mangāna, niķeļa, cinka, kadmija, stroncija, bārija, dzelzs un sudraba borātus.

A. Ķešāna pētījumi par borātu sintēzi guva nedalītu atzinību: tie apkopoti monogrāfijā krievu valodā, kas iznāca 1955. gadā jau pēc viņa nāves. 1962. gadā to izdeva arī Pekinā ķīniešu valodā.

Lai gan profesors A. Ķešāns strādāja pēc labākās sirdsapziņas, pār viņu sabiezēja tumši mākoņi. 1946. gadā viņš iesniedza savas grāmatas “Neorganiskā ķīmija” 1. sējuma manuskriptu, ko atzinīgi novērtēja un ieteica izdot viņa kolēģi — profesori A. Ieviņš, G. Vanags un J. Krustiņšons.

A. Ķešāna grāmatā bija stingri ievērots princips, ka ķīmiskās reakcijas izskaidrojamas ar ķīmiskās enerģijas maiņu. Ar to pietika, lai varētu pārmest, ka cildināts V. Ostvalda enerģisms, “siltuma nāve” un citi “nāves grēki”. A. Ķešāns redaktoram nepiekrīta. 1947. gada pavasarī žurnālā “Padomju Latvijas Boļševiks” parādījās filozofa E. Karpovica raksts “Ko māca profesors Ķešāns?”. Tas bija uzrakstīts asā polemikas garā, nevis citējot, bet pārstāstot faktus, tos pat sagrozot. Tajā izskanēja kategorisks, bargs spriedums: “Profesoram Ķešānam

jāsaprot, ka padomju augstskolu nedrīkst izmantot par pretzinātnisku, ideālistisku un šovīnistisku uzskatu sludināšanas tribīni.”

E. Karpovics pārmeta, ka A. Ķešāns izveidojis ķīmijas kursu uz Ostvalda enerģētiskās filozofijas bāzes, aizstāvējis otrā termodinamiskā likuma ideālistisko interpretāciju, piegājis D. Mendeļejeva periodiskajam likumam metafiziski.

Neiedziļinoties sīkumos, jāteic, ka A. Ķešāna uzskati ir izturējuši laika pārbaudi un svaru kausi sveras uz viņa pusi — zinātni nevar ieguldīt marksisma filozofijas prokrusta gultā.

A. Ķešāna grāmata “Neorganiskā ķīmija” būtu notikums ķīmijas zinātnē, bet tā palika tikai manuskriptā. Pēc M. Centneršvēra un J. Krustiņsona grāmatas “Neorganiskās ķīmijas kurss” (1.–2. d., 1922–1924), kas sen jau novecojis, līdz pat šim laikam latviešu valodā nav iznākusi otra oriģināla neorganiskās ķīmijas mācību grāmata augstskolām.

Nepamatotie uzbrukumi sarūgtināja A. Ķešāna beidzamos dzīves gadus, tomēr viņš enerģiski strādāja. 1954. gada 10. aprīlī A. Ķešāns slēdza acis uz mūžu. Palikuši viņa skolnieki, palikušas viņa idejas, kas dzīvo līdzī laimam un zinātnēi.

Kura latviešu zinātniece piedalījusies pirmās krievu gāzmaskas izveidē?

Ja būtu jānovērtē, ko latviešu sievietē devusi zinātnē, vispirms vajadzētu minēt fizikālkāmiķi Lidiu Liepiņu. Viņa ir slaveno fizikālkāmiķu V. Ostvalda, P. Valdena, M. Centneršvēra un M. Straumaņa tradīciju turpinātāja Rīgā. L. Liepiņa piederēja pie plašās un sazarotās Liepiņu dzimtas, kas nākusi no Vietalvas un Latvijas zinātnēi un kultūrai devusi tālnieci Martu Skulmi-Liepiņu, gleznotāju Džemmu Skulmi, siliķātu speciālistu profesoru Jūliju Eiduku un rakstnieci Ivandi Kaiju.

Lidija Liepiņa dzimusi Pēterburgā 1891. gada 3. aprīlī. Viņas tēvs Kārlis Liepiņš sākumā bija mežzinis Vidzemes un Novgorodas guberņā, bet vēlāk muižas pārzinis kņaza Goļicina īpašumos Piemaskavā.

Vasaras Lidija pavadīja arī tēva brāļa Andreja mājās "Gerkenos" pie Mālpils, kur sadraudzējās ar viņa meitu Martu Liepiņu-Skulmi un māsu Ivandi Kaiju.

L. Liepiņa mācījās L.F. Rževskas sieviešu ģimnāzijā Maskavā. Viņas skolas biedre pazīstamā rakstniece Marieta Šaginjana tai veltījuši dzejoli "Svešā", kā arī pieminējusi to savās atmiņās.

Tajā laikā cariskajā Krievijā sievietēm ceļš uz augstākām mācību iestādēm bija slēgts, tādēļ progresīvie krievu zinātnieki dibināja Maskavā un Pēterburgā augstākos sieviešu kursus, kur mācības noritēja pēc augstskolas programmas. L. Liepiņa studēja Maskavas augstāko sieviešu kursu fizikas un matemātikas fakultātē, kur iestājās 1909. gadā. Kursus vadīja ievērojamais krievu zinātnieks teorētiskās aerodinamikas skolas radītājs S.G. Čapligins. Mācībspēku vidū bija profesori N.D. Zeļinskis — organiskajā ķīmijā, N.A. Reformatskis — neorganiskajā ķīmijā, S.G. Kropivins — fizikālajā ķīmijā un A.E. Eihenvalds — fizikā.

Līdzās studijām L. Liepiņa aizrāvās ar mūziku. Viņas pirmais skolotājs mūzikā bija Maskavas universitātes profesors A.A. Jarošenskis. L. Liepiņas klavierspēli noklausījās arī izcilais komponists un pianists Sergejs Raḥmaņinovs, kurš atradās savas slavas zenītā. Viņš ieteica Lidijai nopietni pievērsties mūzikai. Bija jāizšķiras starp mūziku un zinātni. Izšķirošais vārds piederēja izcilajam krievu ķīmiķim Nikolajam Šilovam (1872–1930) — slavenā ķīmiķa Nobela prēmijas laureāta Vilhelma Ostvalda skolniekam.

Tā kā Pirmā pasaules kara laikā vācieši sāka lietot indīgas kaujas gāzes, tika meklētas metodes to neitralizācijai. No 1915. gada L. Liepiņa strādāja N. Šilova vadītajā pārvietojamā pretgāzu laboratorijā, kurā kopā ar N. Šilovu un S. Vozņesenski pētīja aktīvās ogles adsorbcijas spējas dažādās gāzēs un izstrādāja teoriju par adsorbenta — ogles slāņa biezumu atkarībā no gāzes iedarbības ilguma. Tā L. Liepiņa līdzās N. Zeļinskim, kurš ieteica izmantot aktīvo ogli, N. Šilovam un S. Vozņesenskim uzskatāma par vienu no krievu armijas gāzmasķas radītājiem. Veiktais pētījums bija tik nozīmīgs no militārā viedokļa, ka to varēja publicēt tikai pēc 12 gadiem, kad tas ar N. Šilova, S. Vozņesenska un L. Liepiņas vārdu 1929. gadā vienlaicīgi parādījās krievu fizikālās ķīmijas un vācu koloidālās ķīmijas žurnālā.

*Lidija Liepiņa
(1891–1985)*

1917. gadā Lidija Liepiņa pabeidza Maskavas augstākos sieviešu kursus. No 1919. līdz 1930. gadam viņa bija Pļehanova Tautsaimniecības institūta analītiskās ķīmijas, bet no 1920. līdz 1932. gadam — Maskavas augstākās tehniskās skolas neorganiskās un fizikālās ķīmijas mācībspēks. Tajā pašā laikā viņa strādāja par vecāko zinātnisko līdzstrādnieci I Maskavas universitātes Viskrievijas zinātniski pētnieciskajā institūtā. No 1932. līdz 1941. gadam viņa vadīja Kara ķīmijas akadēmijas Koloīdkīmijas katedru.

L. Liepiņa bija viena no pirmajām sievietēm Padomju Savienībā, kuru 1934. gadā apstiprināja par profesori un kurai 1937. gadā bez disertācijas aizstāvēšanas piešķīra ķīmijas zinātņu doktores grādu.

1919. gadā krievu žurnālā "Lomonosova fizikālās ķīmijas biedrības vēstis" un vācu "Zeitschrift für physikalische Chemie" kopā ar

N. Šilovu publicēts viņas pirmais darbs par adsorbciju elektrolītos un molekulāriem spēkiem. Līdz pat 1930. gadam kopā ar N. Šilovu, bet vēlāk neatkarīgos pētījumos turpinājās viņas pētījumi par virsmas oksīdiem un virsmas reakcijām, kas atklāja jaunu lappusi šajā virzienā fizikālajā ķīmijā.

1922.–1923. gadā L. Liepiņa Vācijā iepazinās ar F. Fabera, Volfganga Ostvalda un M. Lenbloka laboratorijām. 1929. gadā viņa strādāja M. Bodenšteina laboratorijā Berlīnes universitātē. Zinātniece kopā ar N. Šilovu vairākkārt apmeklēja Latviju, apciemojot tēvu Ropažu mežniecībā Vangažu tuvumā. N. Šilovs kādā no vizītēm Latvijas universitātē iepazīstināja L. Liepiņu ar savu kādreizējo kolēģi no V. Ostvalda laboratorijas Leipcigā — profesoru Mečislavu Centneršvēru.

Kara gados L. Liepiņa palika Maskavā. 1942. gadā viņa kļuva par evakuētās Maskavas universitātes Vispārīgās ķīmijas katedras vadītāju un 1943. gadā — par Maskavas Medicīnas institūta Vispārīgās ķīmijas katedras vadītāju. Viņa uzsāka pētījumus korozijā, risināja praktiskus jautājumus par lidmašīnu pretkorozijas aizsardzību, meklējot efektīvus inhibitorus (kavētājus).

1946. gadā L. Liepiņa pārcēlās uz Latviju un kļuva par Latvijas Valsts Universitātes (no 1958. gada Rīgas Politehniskā institūta) Fizikālās un koloidālās ķīmijas katedras vadītāju. No 1946. gada bija saistīta arī ar jaundibināto Latvijas Zinātņu akadēmijas Ķīmijas (tagad Neorganiskās ķīmijas) institūtu, kur viņa strādāja par tā direktora vietnieci (1946–1958), direktori (1958–1959), Fizikālās ķīmijas laboratorijas vadītāju un vecāko zinātnisko līdzstrādnieci. Viņa bija pirmā sieviete, kura tika ievēlēta par Latvijas Zinātņu akadēmijas akademiķi (1951). Kaut arī viņa nebija komunistiskās partijas biedre, tai piešķīra toreiz augsto Sociālistiskā Darba varones nosaukumu (1965).

L. Liepiņas lekcijas mijās ar konsultācijām, darbs laboratorijā ar zinātnisku apcerējumu rakstīšanu. Viņas zinātniskās intereses nevar ietvert vienas problēmas lokā. Ar saviem skolniekiem un līdzstrādniekiem viņa pētīja gāzu un elektrolītu adsorbciju, solu koagulāciju, metālu koroziju ūdenī un ūdens šķīdumos. Oriģināli un savdabīgi L. Liepiņa traktējusi korozijas procesu — par metālu un ūdens mijiedarbību radījusi oriģinālu teoriju, kas palīdz labāk izprast šo vienkāršo un reizē sarežģīto parādību.

Lidija Liepiņa arī toreiz, kad Padomju Savienība atradās aiz dzelzs priekškara, pateicoties savām svešvalodas zināšanām un zinātnieces reputācijai, piedalījās vairākos kongresos ārzemēs — Itālijā, Vācijas Federatīvajā Republikā, Francijā, tikās ar izciliem zinātniekiem. Viņas balss skanējusi starptautiskajā fizikālās ķīmijas kongresā Parīzē, teorētiskās un praktiskās ķīmijas kongresā Minhenē, Eiropas simpozijā par korozijas inhibitoriem (kavētājiem) Ferrārā.

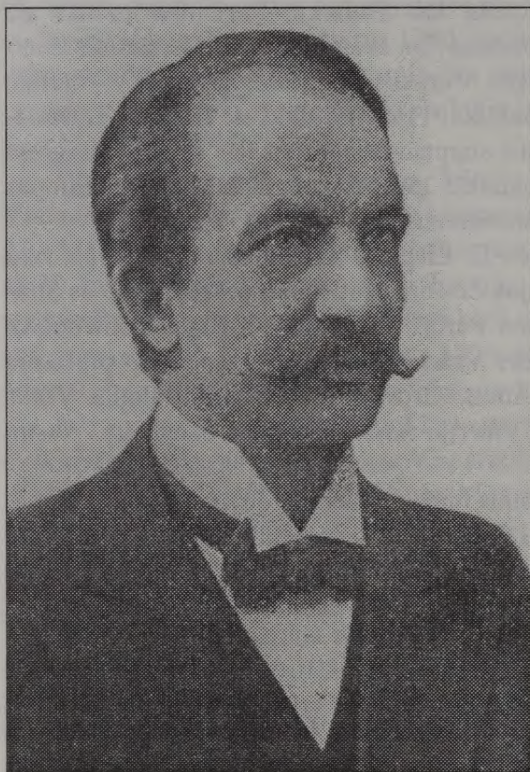
Plašs bija akadēmiķes L. Liepiņas skolnieku un līdzstrādnieku loks. Viņu vidū bija Latvijas Zinātņu akadēmijas prezidenti Jānis Stradiņš (kopš 1998.g.), Bruno Puriņš (1984–1989), Rīgas Politehniskā institūta rektors Aleksandrs Veiss (1963–1985), asociētais profesors Augusts Ruplis, docenti Ādolfs Groskaufmanis, Juris Balodis, Vilnis Breicis, ķīmijas doktori Valerija Kadeka, Asja Lokenbaha, Austrā Vaivade, Zigrīda Oše u.c.

Lidijas Liepiņas bagātais mūžs iesniedzās devītajā gadu desmitā: viņas dzīves loks apraujas 1985. gada 4. septembrī Rīgā. Lai cik garš būtu šis mūžs, pētnieks gadus neskaita: mūža vērtību nenosaka nodzīvotie gadi, bet gan darbs, kas dzīvo līdzī laimam, līdzī zinātnēi.

Pauls Valdens — izcils latviešu ķīmiķis

Par ievērojamāko latviešu izcelsmes zinātnieku līdzās valodniekam Jānim Endzelīnam uzskatāms ķīmiķis Pauls Valdens, pētnieks ar pasaules vārdu, kas atstājis paliekošus darbus fizikālajā ķīmijā, organiskajā ķīmijā un ķīmijas vēsturē. Darbojies stereoķīmijas un neūdens ķīmijas novadā. Ir fizikāli organiskās ķīmijas pamatlicējs.

P. Valdena slava aizskanējusi tālu pasaulē. Viņš bija Pēterburgas Zinātņu akadēmijas, Vācu dabaspētnieku zinātņu akadēmijas “*Leopoldina*”, Somijas akadēmijas īstenais loceklis, Karaliskās Zviedrijas Zinātņu akadēmijas, Getingenes Zinātņu akadēmijas Francijas institūta korespondētājloceklis, bez tam vēl Londonas ķīmijas biedrības, Paracelza biedrības, Starptautiskās farmācijas vēstures biedrības un PSRS Zinātņu akadēmijas goda loceklis. Viņam piešķirts Rostokas,

*Pauls Valdēns
(1863–1957)*

Tībingenas un Madrides universitātes un Štutgartes augstākās tehniskās skolas goda doktora nosaukums. Trīs reizes izvirzīts Nobela prēmijai (1913., 1914. un 1934. gadā).

Pauls Valdēns dzimis 1863. gada 14. (26.) jūlijā Vidzemes guberņas Cēsu apriņķa Rozulas pagasta (tagad Stalbes pagasta) Pīpēnu mājās kā trīspadsmitais bērns zemnieku Jāņa un Annas Valdena ģimenē.

Pastarītis jau agri zaudē ģimenes siltumu. Četru gadu vecumā viņš zaudē tēvu, par viņu nespēj rūpēties arī māte. Skolas gaitas uzsāk Rubenes skolā. Vecākie brāļi savu aizbilstamo ievieto apriņķa skolā un pansiņā Cēsīs. Viņš nonāk vācu vidē, kas uzliek zīmogu visai viņa dzīvei.

Visvairāk jaunekli interesē literatūra. Tomēr pēc Cēsu apriņķa skolas un Rīgas Pētera 1. reālskolas beigšanas viņš 1862. gadā iestājas

Rīgas Politehnikuma ķīmijas nodaļā, jo reālskolas atestāts dod tiesības studēt tikai tehniskajās augstskolās. Eksistences līdzekļus P. Valdēns nopelnīja, strādādamas par demonstratoru fizikas kabinetā.

Jau studiju gados P. Valdēns līdzās saviem tiešajiem pienākumiem pievērsās eksperimentālajam darbam. Sākums uz zinātnes virsotnēm nav viegls. Pieticīgajā pagraba istabā Politehnikuma ēkā ar patapināto fizikas kabineta aparāturu P. Valdēns noteic daudzdzīvīgo skābo sāļu elektrovadītspēju dažādā atšķaidījumā. Šo pētījumu P. Valdēna skolotājs V. Ostvalds 1887. gadā publicē savā jaunizveidotajā žurnālā *“Zeitschrift für physikalische Chemie”*.

Tajā pašā gadā V. Ostvalds pārceļas uz Leipcigu un P. Valdēns nonāk jaunā vadītāja orgānā un stereokīmijas profesora Karla Ādama Bišofa kalpībā, kļūstot par viņa asistentu. *“Mūsu jaunais birģermeistars bija jauns un skaists,”* K. Bišofu raksturo Valdēns, *“un kā jauna slota viņš mēža labi, līdz bija izmējis visu agrāko fizikālo ķīmiju un mūs, ostvaldiešus, pārstādījis struktūr- un stereokīmijas lauciņos ar benzola gredzeniem, oglekļa tetraedriem un malonestera tvaika smaku.”* P. Valdēns neatmet pētījumus fizikālajā ķīmijā. No K. Bišofa laboratorijas izmestā elektrovadītības aparātūrā atrod patvērumu pieticīgajā P. Valdēna mitekli. Vēlās vakara un nakts stundas tiek veltītas iemīļotajiem eksperimentiem, miegam atļicinot tikai dažas stundas.

1889. gadā P. Valdēns ar izcilību pabeidz Ķīmijas nodaļu un piecos gados noiet ceļu līdz adjunktprofesoram. Vasaras brīvlaikā viņš strādā Leipcigas universitātē V. Ostvalda laboratorijā un 1891. gadā tur aizstāv disertāciju *“Organisko skābju tieksmes lielumi”* vācu filozofijas doktora grāda iegūšanai. 1893. gadā P. Valdēns Odesā aizstāv maģistra disertāciju stereokīmijā, un 1894. gadā viņu ievēl par palīgprofesoru.

Sadarbībā ar profesoru K. Bišofu rodas daudzas publikācijas un 1894. gadā — pirmā rokasgrāmata stereokīmijā. 1896. gadā P. Valdēns atklāj neparastu imersijas parādību — tā saucamo “Valdēna apgriezenību”, ko uzskata par vienu no svarīgākajiem stereokīmijas eksperimentāliem pierādījumiem pēc slavenā franču ķīmiķa un mikrobiologa Luija Pastēra klasiskajiem darbiem šajā nozarē. Doktora disertāciju *“Materiāli par optiskās izomērijas izpēti”* viņš aizstāv 1889. gadā Pēterburgas universitātē. “Valdēna apgriezenība” izraisa ilgstošas diskusijas. Tikai

1937. gadā angļu zinātniekiem E. Hjūzam un K. Ingoldam izdodas to izskaidrot, vadoties no organisko reakciju elektronu teorijas priekšstatiem.

Pēc doktora disertācijas aizstāvēšanas P. Valdens kļūst par neorganiskās un analītiskās ķīmijas profesoru. Mainās arī pētniecības virziens. Viņš pievēršas neūdens šķīdumu elektroķīmijai. Pierāda, ka jonizācija var notikt dažādos organiskos šķīdinātajos. Ar saviem pētījumiem viņš tuvina S. Arēnusa un V. Ostvalda jonu teorijas un D. Mendeļejeva ķīmiskās teorijas pretējos viedokļus.

P. Valdens kā viens no pirmajiem Politehnikuma mācību spēkiem sāk lasīt lekcijas krievu valodā. *“Viņa lekcijās,”* atceras profesors Gustavs Vanags, *“bija ir zinātne, ir vēsture, ir dzeja, pa starpām savs humors. Vai kāds brīnums, ka tās ar pirmo dienu savaldzināja manu zinātkāro jaunekļa prātu?”*

P. Valdens ir Rīgas Politehniskā institūta rektors (1902–1905) un Ķīmijas nodaļas dekāns (1906–1917). 1910. gadā viņu ievēl par Pēterburgas Zinātņu akadēmijas akadēmiķi. 1901. gadā pēc P. Valdena un K. Bišofa norādījuma bija uzcelta jauna, pēdējām zinātnes un tehnikas prasībām atbilstoša dabas zinātņu institūta ēka Puškina (tagad Kronvalda) bulvārī 4, kur tika radīti vislabākie darba apstākļi. P. Valdenam izņēmuma kārtā atļauj strādāt Rīgā. Savu profesora darbu Rīgā viņš apvieno ar akadēmiķa darbu Pēterburgā.

P. Valdena zinātniskā un organiskā darbība gūst plašu atbalsi. Viņš pārstāv Krieviju 8. starptautiskajā tīrās un pielietojamās ķīmijas kongresā (1912). Tajā viņu ievēl par prezidentu nākamajam kongresam, kuram jānotiek 1915. gadā Pēterburgā, bet tam svītru pārvelk Pirmais pasaules karš.

Rīgas Politehnisko institūtu 1915. gadā evakuē uz Maskavu. Evakuācijas laikā P. Valdens no jauna kļūst par tā rektoru (1916–1918). Piedalās aktuālu pārtikas problēmu risināšanā. Pēc Brestas miera līguma 1918. gadā viņš atgriežas Rīgā.

1919. gadā P. Valdens vada Latvijas augstskolas organizēšanu. Tomēr toreizējā sarežģītajā politiskajā situācijā, nesaskatot iespējas radošam darbam, emigrē uz Vāciju, kur ir Rostokas universitātes profesors (1919–1934). Apkopojot galvenokārt Rīgā iegūtos rezultātus, viņš 1924. gadā publicē vairākas monogrāfijas: *“Chemie der freien*

Radikale", "*Elektrochemie nichtwässriger Lösungen*", "*Das Leitervermögen der Lösungen*".

Pēc Hitlera nākšanas pie varas 1934. gadā P. Valdens aiziet pensijā, pievērsās ķīmijas zinātnes vēsturei, kas atspoguļojas viņa daudzajos rakstos un monogrāfijās.

Pēc Otrā pasaules kara līdz pat 90 gadu vecumam P. Valdens lasa lekcijas par ķīmijas vēsturi Tībingenes universitātē. Nomirst 1957. gada 22. janvārī 93 gadu vecumā vecu ļaužu pansionātā Gamertingenā Tībingenes tuvumā.

Lai gan mūs no P. Valdena gaitām Rīgā šķir vairāk nekā 80 gadu, viņš dzimtenē nav aizmirsts. Kādreizējā ķīmiķu ēkā Kronvalda bulvārī 4 I auditorija ir nosaukta viņa vārdā, bet II auditorijā piemiņas plāksne vēstī, ka te Valdens lasījis lekcijas. Rīgas Tehniskajā universitātē iedibināta P. Valdena prēmija un medaļa, kuru saņem par pētījumiem ķīmijas tehnoloģijā un ķīmijas vēsturē. RTU Ķīmijas tehnoloģijas fakultātē uzstādīta no jauna atlietā bronzas biste, ko savā laikā veidojis mūsu tēlniecības vecmeistars profesors Konstantins Rončevskis.

P. Valdena darbiem ir plaša rezonanse zinātnes pasaulē. P. Valdena vārdu min visās ievērojamās universālajās un zinātniskajās enciklopēdijās, viņa vārdu un atklātās likumsakarības atrodam speciālajā literatūrā un augstskolu mācību grāmatās, viņa darbi tiek citēti daudzās publikācijās (pēc Garfilda atsauču indeksa pat līdz 50 reizēm gadā).

Kā augsta kalna virsotne akadēmiķa Paula Valdena devums zinātnē visā diženumā paveras no gadu tāles.

Dārzniecība pašā Rīgas centrā?

1795. gadā Rīgā no Lībekas ieradās vīrs, kura vārds ir cieši saistīts ar Latvijas un Baltijas dārzkopības attīstību — Johans Hermanis Cigra (1775–1857). Viņš saukts par mācītu dārznieku, jo bija studējis dārzkopību Vācijā un Holandē un vēl jauneklā gados apceļojis Eiropas slavenākās dārzniecības.

Darba gaitas J. Cigra sāka kā mācekļis tolaik lielajā J. Šlihta dārzniecībā Ganību dambī, jo drīz nododamies komercdārznieka karjerai. Kā

uzņēmējs iesācējs sākumā J. Cigra tirgojās ar daudzām lietām — ar grīdas paklājiem, tepīkiem, tabakas izstrādājumiem kopā ar pīpēm, minerālūdeņiem... Tad viņš par lētu naudu atpirka vairākas vājas dārzniecības un pārdeva tās tālāk. 1799. gadā, būdams 24 gadus vecs, J. Cigra kļuva vairāku zemes gabalu īpašnieks pašā Rīgas centrā, toreiz gan priekšpilsētā — dzelzceļa stacijas rajonā un Merķeļa ielas sākumā, kur pēc daudziem gadiem tika uzcelti daudzstāvu nami, arī cirks.

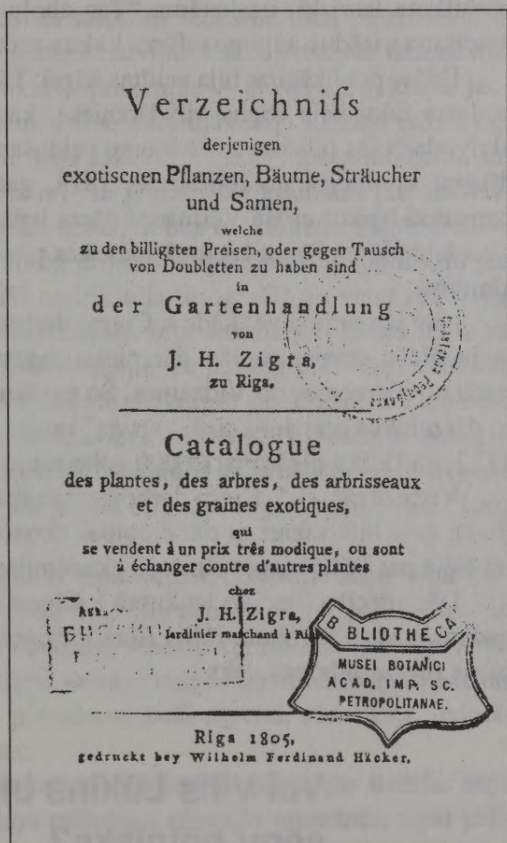
J. Cigras izveidotā stādaudzētava vāciski saukta par “*Kunstgärtnerei*”, kas liecina, ka tajā audzēti krāšņumaugi. Gadu gaitā audzētava kļuva nozīmīgs stādu un sēklu tirdzniecības uzņēmums visas cara impērijas mērogā. Starp citu, J. Cigra bijis paša Pēterburgas galma apgādnieks, ar to iemantojot augstāko aprindu labvēlību augu iegādē ārzemēs.

Un tā 1804. gadā J. Cigra devās uz Angliju, lai iegādātos retus augus “angļu dārzēm”, kā kādreiz dēvēja ainaviskos parkus. Krāšņumaugi — ap 2000 nosaukumu — minēti 1805. gadā izdotajā katalogā—cenrādī, kas ietver daudzus Baltijai jaunus kokus un krūmus, ziemciešu puķes, viengadīgo un podos audzējamo puķu sēklas, arī ap 100 augļu koku un ogulāju šķirņu.

Bet tad pienāca nelaimīgais 1812. gads. Lielais ugunsgrēks nesaudzēja Rīgas priekšpilsētas, arī J. Cigras dārzniecību, taču šis dārznieks pretēji citiem likteņa brāļiem nenolaida rokas, tādēļ jau 1814. gadā uzņēmums atsāka darbu. Kā jau minēts, J. Cigra sākumā bija māceklis pie dārznieka J. Šlihta. Savukārt J. Cigras dienestā bija jauneklis vārdā Kārlis Heinrihs Vāgners, kurš esot daudz darījis, lai pasargātu no liesmām saimnieka siltumnīcu un eksotiskos augus. Kā atlīdzību J. Cigra uzticīgajam palīgam nodeva kādu pašam mazāk noderīgu zemes gabalu dārzniecības iekārtošanai. Kā zināms, 1816. gadā dibinātā K. Vāgnera dārzkopības firma Rīgā plauka ilgus gadus; daudziem tā bija pazīstama pat līdz Otrajam pasaules karam.

J. Cigras stādaudzētavā pirmo reizi Latvijā audzēti tādi mūsu parkos un dārzos samērā plaši stādīti koki un krūmi kā Eiropas ciedrupriede, asā egle, ošlapu kļava, platlapu liepa, pelēkais riekstkoks, ogu ābele, sniegoga, vēlā ieva un vēl citi.

Johans Cigra bija ne vien veiksmīgs komercdārznieks, bet arī dabaspētnieks — viņš pirmais Latvijas teritorijā izsekoja svešzemju

*J. Cigras stādaudzētavas
vecākā kataloga titullapa*

augu aklimatizācijas gaitai. Savus 40 gadu novērojumus par 280 kok-
augu sugām viņš apkopoja 1839. gadā izdotajā grāmatā "Krievijas ķei-
zarvalstī līdz šim zināmo koku un krūmu dendroloģiski ekonomiski
tehniska flora" (vācu valodā). Tā var būt interesanta pat mūsdienu da-
baspētniekiem, īpaši kokaugu ziemcietības sakarā. Paliekoša ir J. Cig-
ras kā "dārzkopības rakstnieka" ieguldījums Baltijas puķkopībā: līdz
19. gadsimta beigām par rokasgrāmatu kalpoja viņa 1806. gadā sarak-
stītā grāmata "Ziemeļu puķu dārznieks". Tikpat nozīmīga bija "Dārzu
mākslas ekonomiski praktiska rokasgrāmata" (1816. g.), kas krievu
tulkojumā iznāca atkārtoti. Bet par pirmo augļkopības grāmatu, kas

pārtulkota latviski, uzskatāma “Tas āboļu dārznieks jeb pilnīga pamācīšana visādu auglīgus dārza kokus audzināt un kopt”.

Dažas publikācijas bija veltītas Rīgai. Tā nav nejaušība, jo J. Cigra, būdams faktiskais Rīgas virsdārznieks, kaut oficiāli tāds neskaitījās, aktīvi darbojās pilsētas apstādījumu veidošanā kopš Priekšpilsētu apstādījumu komitejas nodibināšanas 1813. gadā. Viņa audzētavas stādi izmantoti blakus esošā Vērmanes dārza ierīkošanā. 1823. gadā J. Cigra sāka labiekārtot Rīgas Lielos kapus, kas pirmos 50 gadus bija smilšains klajums.

Nav jāpiemirst vēl kāds J. Cigras darbības virziens: viņš organizēja jauniešu grupas muižu dārznieku sagatavošanai. Tajās iesaistījās puīši no Kurzemes un Vidzemes. Šo pasākumu atbalstīja cara valdība, jo dārzniekus apmācīja tieši “kroņa” muižām Krievijā. Tā, piemēram, 1832. gadā tika piešķirts 15 000 zelta rubļu aizdevums uz 15 gadiem.

Visbeidzot — J. Cigra darbojās vairākās biedrībās (arī ārpus Baltijas), kam bija sakars ar dārzkopības ekonomiku, bet 1821. gadā viņu ievēlēja par Pēterburgas Zinātņu akadēmijas korespondētājlocekli.

Dārzniecība Stacijas laukumā J. Cigras īpašumā atradās līdz 1853. gadam, kad to pārņēma Jūlijs Bērs, līdz tam lielās K.V. Šoha dārzkopības firmas līdzīpašnieks.

Vai Vilis Lūkins bija tikai sēņu pētnieks?

Daudziem lasītājiem, it sevišķi tiem, kuriem patīk sēņot, būs pazīstamas Viļa Lūkina grāmatas par sēnēm: “Bērslapes” (1973), “Bekas” (1978), “Pienaines” (1979), “Mušmires un atmātes” (1981) un “Pūkaines” (1984). Vilis Lūkins bija lielisks sēņu pazinējs, lai gan viņa pamatprofesija, kā mēs dažreiz sakām — “maizes darbs”, bija jurists. Veselu gadsimta ceturksni — līdz pat aiziešanai pensijā 82 gadu vecumā — viņš strādāja par Mežsaimniecības un mežrūpniecības ministrijas galveno juriskonsultu un likumdošanas jautājumos bija ministra “labā roka”. Taču, tiklīdz pienāca sestdiena un svētdiena, Vilis Lūkins ņēma grozu, fotoaparātu un devās uz mežu.

Šajos gājienos tika savāktas un salasītas sēnes ne tikai pusdienu galdam. Tajos tika vāktas un pētītas Latvijas sēnes. Atrastās tika nestas mājās, mikroskopētas, noteiktas, aprakstītas — tā pamazām krājās jaunas ziņas par Latvijas sēnēm. Presē parādījās Viļa Lūkina raksti par atrastajiem jaunumiem. Tie bija raksti žurnālā “Mežsaimniecība un mežrūpniecība”, vēlāk radās arī jau pieminētās grāmatas par atsevišķām sēņu grupām. Sēnes grūti aprakstīt bez to attēliem. Tāpēc lieliski noderēja paša autora sēņu fotogrāfijas. Okupācijas laikā palaikam jau arī sēnes nemaz tā vienkārši nedrīkstēja fotografēt, jo visur raudzījās kāda “modrā” acs. Reiz Vilis Lūkins bija atradis pie kādas sētas uz koka stumbra skaisti augošu sēra piepi. Tā jāfotografē! Viņš kaut kur sadabū trepītes, pakāpjas un tad nu tik knipsē un knipsē. Te uzrodas “biedrs” un jautā (saruna notiek krievu valodā): “Vai tad jūs nezināt, ka aiz sētas ir rūpnīca ar numuru?” (Rūpnīca ar numuru — t.i., slepena rūpnīca.) Bet fotogrāfs kā jau jurists bija asprātīgs un apķērīgs: “Līdz šim nezināju...”

Līdz šim speciālisti vēl nav saskaitījuši, cik jaunu sēņu sugu Latvijā atradis Vilis Lūkins. Viņš bija arī patriots, kurš ļoti mīlēja un cienīja latviešu valodu, un daudzām sēnēm, kurām līdz tam bija zināmi tikai zinātniskie nosaukumi, deva skanīgus un to būtībai atbilstošus latviskos nosaukumus, kā, piemēram, košā agrene, sūneklene, iedobīte, greznulīte, čiekursēne u.c.

Ar lielu interesi un aizrautību Vilis Lūkins piedalījās Baltijas sēņu speciālistu simpozijos, igauņu mikologu rīkotajās nometnēs, tāpat palīdzēja organizēt simpozijus un ekspedīcijas Latvijā; ar savām enciklopēdiskajām zināšanām daudz palīdzēja arī Dabas muzejam, organizējot sēņu izstādes, konsultējot iedzīvotājus par sēnēm un to sagatavošanu.

Vilis Lūkins, būdams jurists, Latvijā bija pirmais, kurš sāka risināt tiesiskos jautājumus par sēņu aizsardzību, par reto un izmirstošo sēņu sugu ierakstīšanu Sarkanajā grāmatā. Viņa spalvai pieder pirmie aizsargājamo sēņu saraksti, no kuriem izveidojās pirmais sēņu saraksts, kuru 1985. gadā ierakstīja Latvijas Sarkanajā grāmatā. Zinātniskajā darbā V. Lūkins intensīvi sadarbojās ar Igaunijas un Lietuvas speciālistiem. Šīs sadarbības rezultātā 1974. gadā tapa Baltijas cepurīšu sēņu konspekts (otrs izdevums publicēts 1986. gadā). Šajā darbā V. Lūkins apkopoja visu to materiālu, kas bija zināms par Latvijas cepurīšu sēnēm.

Vilis Lūkins (1903–1996)

Viļa Lūkina dzīve un arī darbs galvenokārt saistījās ar Rīgu un tās apkārtni. Viņš dzimis 1903. gadā Daugavgrīvā, kur arī sākās skolas gaitas. Pirmā pasaules kara laikā ģimene evakuējās uz Krieviju, bet pēc kara atgriezās Latvijā. Turpinājās V. Lūkina izglītība: kā eksterns viņš 1929. gadā ieguva notāra tiesības. Sekoja notāra darbs Pļaviņās, Smiltēnē, Tukumā un Rīgā. Pēc Otrā pasaules kara valdošais režīms neļāva V. Lūkinam strādāt notāra darbu. Sekoja fiziska darba gadi Rīgas mēbeļu kombinātā, un tikai pēc kāda laika atkal radās iespēja strādāt jurista darbu. Šoreiz tas ir Mežsaimniecības un mežrūpniecības ministrijā. V. Lūkins miris 1996. gada 31. martā. Apbedīts Rīgā Meža kapos.

Līdz savai pēdējai dzīves dienai V. Lūkins strādāja pie liela un kapitāla darba sagatavošanas par Latvijas sēnēm. Tajā pašā laikā enciklopēdija "Latvijas Daba" publicēja daudzus viņa uzņemtos sēņu

attēlus. Tās ir Slīteres, Moricsalas, Milzkalnes, Lepstu, Krustkalnu, Vidzemes jūrmalas un citu vietu sēnes, kuras vēl arvien mums palīdz iepazīt Latvijas sēņu bagātību un daudzveidību.

1996. gadā V. Lūkins apbalvots ar Triju Zvaigžņu ordeņa Goda zīmi. Vilis Lūkins interesējās arī par literatūru, it īpaši tuva viņam bija dzeja, kurā reizēm arī pats "izmēģināja roku", pauzdams savas domas, izjūtas un noskaņas. Ar ģimenes atļauju šeit publicējam viņa dzejoli par dzimto Daugavgrīvu.

Vilis Lūkins

*Dzimtene, mīļotā Daugavgrīva,
Vienmēr tu pretī man stāvi kā dzīva;
Balputu vainagos ieskauti esi,
Daugavas vārdu sirdī sev nesi.
Jūra tev smaida tālumiem plašiem,
Putni trauc pāri skrējieniem āšiem.
Sveic tevi trauksmaini sirēnas skaļās,
Ūdeņiem pieglaužas krastmalas zaļās.*

*Dzimtene, mīļotā Daugavgrīva,
Vienmēr tu priekšā man stāvi kā dzīva.*

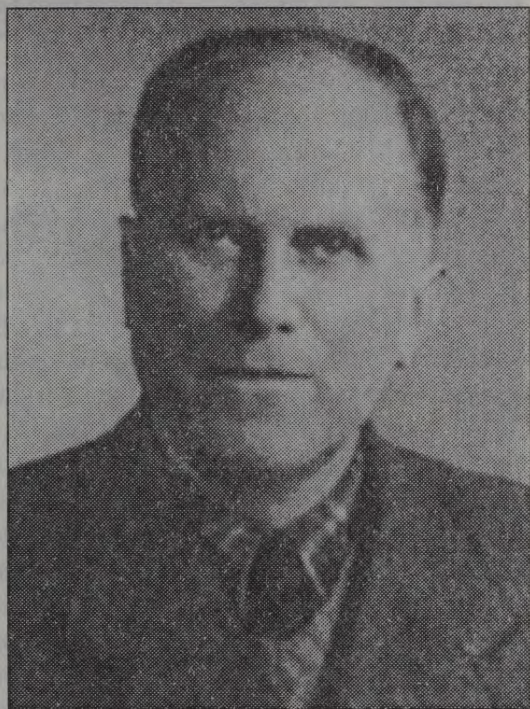
Profesors Edgars Ozols — Latvijas lauksaimniecības entomoloģijas pamatlicējs

Ilgus gadus ar Rīgu savu dzīvi un zinātnisko darbību bija saistījis ievērojamais latviešu entomologs bioloģijas zinātnu doktors Edgars Ozols. Viņš dzimis 1889. gada 4. aprīlī Priekuļos, kuru krāšņā un daudzveidīgā apkārtnē, domājams, pamodināja viņa interesi par dabas izpēti. Neapšaubāmi liela nozīme viņa darbības turpmākajā ievirzē entomoloģijā un augu aizsardzībā bija Baltijas

Bioentomoloģijas stacijas (ši stacija atradās Priekuļos) dibinātājam agronomam fitopatologam Jānim Bickim. Viņa vadībā pēc studijām Latvijas Universitātē Rīgā E. Ozols sāka strādāt stacijā par laborantu. Jau pēc desmit gadiem (1929) viņš kļuva par šīs stacijas pēcteča — Latvijas Augu aizsardzības institūta vadītāju. Pēc šī institūta reorganizācijas — līdz pat 1961. gadam viņš bija Vissavienības Augu aizsardzības institūta Baltijas filiāles direktors. Pēc E. Ozola ierosmes un viņa vadībā tika uzcelts šīs filiāles jaunais laboratoriju korpus Rīgā. Netālu — Hercena ielā 32 — līdz pašam mūža beigām viņš arī dzīvoja. Vienlaikus (no 1945. g.) viņš strādāja par docentu (no 1957. g. par profesoru) Latvijas Lauksaimniecības akadēmijā, kur pasniedza lauksaimniecības un meža entomoloģiju. 1958. gadā E. Ozolam tika piešķirts Latvijas PSR Nopelniem bagātā zinātnes darbinieka nosaukums. 1951. gadā viņš noorganizēja Vissavienības Entomoloģijas biedrības Latvijas nodaļu (tagad Latvijas Entomoloģijas biedrība), kuras pirmais priekšsēdētājs bija līdz pat savai nāvei 1967. gada 23. janvārī.

Viens no galvenajiem E. Ozola zinātniskās darbības virzieniem bija saistīts ar pamatdarbu. Tie bija pētījumi pielietojamajā entomoloģijā. Šie pusgadsimtu ilgo pētījumu rezultāti apkopoti monogrāfijā “Lauksaimniecības entomoloģija” (iznākuši 3 izdevumi — 1948., 1963. un 1973. gadā), par kuru 1966. gadā autors ieguva bioloģijas zinātņu doktora grādu. Profesors, gan publicējoties periodikā, gan lasot lekcijas utt., daudz paveica arī pielietojamās entomoloģijas atziņu popularizēšanā. E. Ozols ir publicējis vairāk nekā 150 zinātnisku darbu par kultūraugiem kaitīgo sugu sastāvu, izplatību un ekoloģiju, kā arī dažādu agrotehnisko paņēmieni ietekmi uz kaitēkļu skaita dinamiku u.c.

Otrs E. Ozola zinātniskās darbības virziens bija pētījumi par parazītisko plēvspārņu — jātņieciņu (*Ichneumonidae*) — faunu, taksonomiju un ekoloģiju. Četrdesmit gadu laikā par Latvijas jātņieciņiem viņš publicēja 36 darbus. Viņš aprakstīja arī Igaunijas, Gruzijas un Tālo Austrumu jātņieciņu faunu. Pašlaik Latvijas Universitātes Zooloģijas muzejā glabājas profesora dzīves laikā savāktā apmēram 15 000 eksemplāru lielā jātņieciņu kolekcija. Izmantojot Latvijā ievāktos materiālus, E. Ozols aprakstīja četras zinātnei jaunas jātņieciņu ģintis un 10 jaunas sugas. Interessants pētījumu virziens bija jātņieciņu iespējamā

Edgars Ozols
(1889–1967)

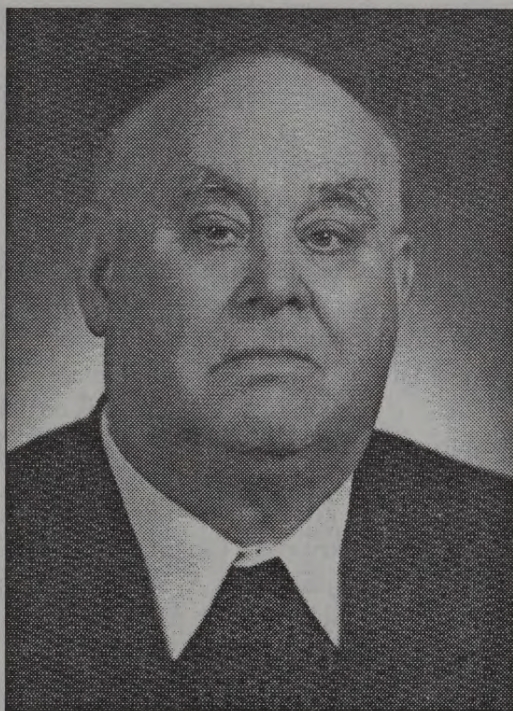
izmantošana augu kaitēkļu apkarošanā. E. Ozols bija iecerējis sarakstīt monogrāfiju par Latvijas jātnieciņiem, taču diemžēl šo ieceri viņš realizēt nepaspēja. Profesors uzturēja ciešus kontaktus ar daudziem pasaules vadošajiem zinātniekiem, piemēram, H. Taunsu (*Townes*) ASV, A. Romanu Zviedrijā, J. Ēlki (*Oehlke*) Vācijā u.c. Arī E. Ozols bija viens no šo pasaulē labi pazīstamo entomologu saimes.

E. Ozolu kā dabas pētnieku raksturoja prasme saskatīt dabas parādībās pašu būtiskāko, redzēt norišu kopsakarības. Savos pētījumos viņš vienmēr centās meklēt jaunus ceļus, izmantojot zinātnes jaunākās atziņas. Jau tajā laikā viņš izprata populāciju ekoloģijas un sugu bioloģiskās daudzveidības pētījumu nozīmi. E. Ozolam bija liela autoritāte kā pasniedzējam. Viņš bija atsaucīgs un izpalīdzīgs kolēģis, kuru darbabiedri un draugi atceras kā optimistisku un ar humoru apveltītu cilvēku.

Kas bija Alfrēds Rasiņš?

Alfrēda Rasiņa vecākus Pirmais pasaules karš noveda tālu Krievijā, kur Maikopā 1916. gada 30. martā sākās viņa mūža gaitas. Jau 1921. gadā ģimene atgriezās Rīgā. Rasiņš mācījās Franču licejā, kur iepazinās ar skolotāju Jāni Zaikovu, kurš viņā izraisīja dziļu interesi par dabu. Vēlāk, mācoties baznīcas ģimnāzijā, viņš sāka vākt un kolekcionēt dažādus dabas objektus. Šī aizraušanās vēlāk aizpildīja ievērojamu A. Rasiņa dzīves daļu — viņš pētīja Latvijas augus un savāca ap 14 000 lapu lielu herbāriju, kas tagad atrodas LU Bioloģijas institūtā. Mūsu botāniķi to izmanto, apkopojot datus par augu izplatību Latvijā. Dzīves apstākļu dēļ palika nepabeigta augstākā izglītība Latvijas Universitātē. Jaunības gados A. Rasiņš aizrāvās ar latviešu tautas dejām, vēlāk — ar tautasdziesmām, kas vienmēr skanēja draugu un paziņu pulkā.

Pirmā pastāvīgā darba vieta A. Rasiņam bija Lauksaimniecības kameronas Augu aizsardzības literatūras apgāds, kur viņš iepazinās ar izciliem augu aizsardzības speciālistiem — entomologu prof. Edgaru Ozolu un mikologu Jūliju Smarodu. Tas arī noteica tālāko A. Rasiņa dzīves ceļu. No 1944. gada viņš strādāja Latvijas Augu aizsardzības institūtā — iestādē, kas gadu gaitā vairākkārt mainījusi savu nosaukumu. Pēdējos okupācijas gados tās oficiālais nosaukums bija Vissavienības Augu aizsardzības institūta Baltijas filiāle. Šajā iestādē A. Rasiņš strādāja līdz savai aiziešanai pensijā 1989. gadā. Viņš pētīja Latvijas tīrumu nezāles un to apkarošanu. Disertācijas darbu "Jaunu pesticīdu lietošana zirņu sējumos un rezultātu ticamības novērtēšanas metodes" A. Rasiņam 1965. gadā atļāva aizstāvēt bez pabeigtas augstākās izglītības, jo viņam bija liela zinātniskā un praktiskā darba pieredze, daudz publikāciju un nezāļu apkarošanas jautājumos viņš bija kļuvis par neapstrīdamu autoritāti. A. Rasiņa darbi bija pazīstami daudzu zemju zinātniskajās iestādēs un izmēģinājumu stacijās. To apliecina turpat vai pussimts atsauksmju par disertācijas autoreferātu. Tika iegūts bioloģijas zinātņu kandidāta grāds, kuru Latvijas Universitātes habilitācijas un promocijas padome 1992. gadā pielīdzināja Latvijas Republikas bioloģijas doktora grādam. Disertācijas darba nosaukums liecina arī par otru Alfrēda Rasiņa aizraušanos — zinātnisko pētījumu metodikas izstrādāšana un pilnveidošana, matemātiskā apstrāde. Tieši matemātiskās metodes un to apgūšana,

*Alfrēds Rasiņš
(1916–1995)*

pilnveidošana un pielietošana aizpildīja ievērojamu daļu no viņa dzīves. A. Rasiņš bija pirmais, kas LVU Bioloģijas fakultātes studentiem nolasīja kursu par matemātisko metožu pielietošanu bioloģijā. Alfrēds Rasiņš bija plaša profila zinātnieks ar enciklopēdiskām zināšanām. Ļoti daudz viņam palīdzēja svešvalodu zināšanas: vācu, franču, krievu, arī angļu. Bija uzkrāta plaša personiskā bibliotēka.

Ilggadēja sadarbība A. Rasiņam bija ar terminologiem. Jau būdams slims un nespēcīgs, viņš strādāja pie nezāļu kataloga sastādīšanas piecās valodās, lai mūsu zemkopjiem būtu iespēja izmantot ārzemju literatūru, labāk apkarot nezāles un iegūt augstākas ražas.

Plaša sadarbība A. Rasiņam bija arī ar arheologiem, kuri veica izrakumus Latvijas pilskalnās — Tērvetē, Asotē, Daugmalē, Talsos u.c. Pētot sēklu atradumus, arheoloģiskajos izrakumos tika iegūts priekšstats par kultūraugu un nezāļu floru sirmā senatnē gan pirms mūsu ēras

(Kreīču apmetne Ludzas rajonā), gan arī mūsu ērā līdz pat XII un XIII gadsimtam.

A. Rasiņu interesēja viss jaunais. To viņš centās izmantot pats un arī labprāt palīdzēja apgūt citiem. Sakarā ar datoru izmantošanu botāniskajos pētījumos bija nepieciešamība izstrādāt klasifikatorus. Tāds darbs tika veikts kopīgi ar ZRA "Silava" speciālistiem.

Taču galvenais A. Rasiņa sirds aicinājums bija Latvijas flora un tās pētīšana. Par Latvijas augu valsti ziņas tika vāktas vienmēr un visur — tās bija gan speciālas ekspedīcijas nezāļu un kaitēkļu pētīšanai visdažādākajos Latvijas nostūros, gan dažādas floristiskas ekskursijas, kā arī braucieni ar laivu pa Susēju, Mēmeli, Lielupi, Ventu, Gauju un citām upēm.

Plašas zināšanas A. Rasiņam bija ne tikai botānikā, bet arī Latvijas vēsturē, literatūrā, valodniecībā, folklorā. Viņu vienmēr bija interesanti klausīties. Viņa balss ir skanējusi daudzās zinātniskajās konferencēs, simpozijos un kongresos ne tikai Latvijā, Lietuvā un Igaunijā, bet arī Krievijā, Baltkrievijā, Ukrainā. Toreizējās Vissavienības Botāniķu biedrības Latvijas nodaļā A. Rasiņš bieži uzstājās ar interesantiem un saturīgiem ziņojumiem gan par saviem jaunatradumiem Latvijas florā, gan arī par citiem botānikas jautājumiem.

A. Rasiņš miris 1995. gada 2. martā. Apbedīts Meža kapos. Mūsu rīcībā Bioloģijas institūtā palicis viņa savāktais bagātais herbārijs, bibliotēka Latvijas Dabas muzejā, monogrāfijas un citas publikācijas visdažādākajos izdevumos. No 1938. — 1994. gadam A. Rasiņš ir publicējis vairāk nekā 300 darbu, to skaitā vairāk nekā 100 rakstu enciklopēdijās.

Zoologs Zandis Spuris

Zandis Spuris dzimis 1923. g. 25. janvārī Rīgā. Viņa māte Erna Spure cēlusies no Tērvetes Grēviņu dzimtas, kuras ciltskokā ir arī literāti Valdis un Valts Grēviņi. Varbūt šajos ģēnos arī meklējamas saknes Zanda tieksmei paralēli akadēmiski zinātniskiem darbiem publicēt arī asas, dažkārt pat sarkastiskas replikas par neprecizitātēm zinātnē, mazāk gan par sadzīviskām tēmām. Īpašas apcerēšanas vērta būtu viņa

sarakste un dienasgrāmatas, kuras ieturētas visai drastiskā un gaužām nenopietnā tonī, dažkārt pat rīmju veidā ar perfektām atskaņām.

Tēvs Dāvids Spuris drīz pēc Zanda piedzimšanas saņēma mantojuma labi iekoptu lauku saimniecību "Pumpuri" ar 39 ha zemes un plašu ābeļu dārzu Jelgavas rajona Jēkabnieku pagastā. 1923. gadā ģimene pārcēlās uz laukiem. 1949. gadā, nodibinoties kolhozam "Darba vienība", tēvs strādāja par rēķinvedi un kasieri, bet māte bija mājsaimniece.

Zanda skolas gadi pagāja Rīgā. 1938. gadā viņš pabeidza Rīgas pilsētas 25. sešgadīgo skolu un iestājās Rīgas pilsētas 2. vidusskolā. 1942. gadā pārgāja uz Rīgas Valsts 4. ģimnāziju, ko beidza 1943. gada maijā. Karalaika apstākļos Zandis pārcēlās uz tēva mājām, kur sagaidīja kara beigas. 1944. gada septembrī viņu iesauca karadienestā Sarkanajā armijā, bet pēc mēneša atbrīvoja sliktas veselības dēļ.

Zandi jau bērnībā vilināja apkārtējā daba — diķis dārza stūrī ar ūdensdzīvnieku pārbagātību, tuvējā Svētes upe... Jau skolas brīvdienās viņš nodevās nopietniem zinātniskiem pētījumiem entomoloģijā. Īpaši viņu interesēja spāres. Pamudinājums šos kukaiņus novērot tuvāk nāca no savulaik populārā izdevuma "Latvijas zeme, daba, tauta", kurā Zandis izlasījis, ka spāres Latvijā vēl nav pietiekami izziņātas un to pētīšana var dot daudz vērtīgu faktu Latvijas faunas izcelšanās izpratnei, kālab šie kukaiņi pelnījuši lielāku ievērību. Par krietnu summu izdevās no Vācijas pasūtīt divus spāru noteicējus. Jau 1943. gadā parādījās nākamā zoologa pirmā zinātniskā publikācija: "Quelques donnees nouvelles sur la faune odonatologique de la Lettonie" (Folia zoologica et hydrobiologica, vol. 12,1). Tajā bija aplūkoti trīs gadu novērojumi par spāru faunu un fenoloģiju Jēkabnieku pagastā. Stāsta, ka ārzemju speciālisti sarakstē Spuri dēvējuši par profesoru, nenojauzdami, ka viņš ir tikai vidusskolas audzēknis.

Metodiskus norādījumus un konsultācijas hidrobioloģiskajos — t.sk. arī spāru pētīšanas jautājumos skolniekam Spurim deva Latvijas Universitātes Hidrobioloģijas stacijas līdzstrādnieks Bruno Bērziņš.

No 1944. g. novembra līdz 1945. g. decembrim Z. Spuris strādāja par laborantu LVU Bioloģijas fakultātē. 1945. gadā viņš kļuva par šīs fakultātes studentu un vadīja arī studentu zinātnisko biedrību. Fakultāti beidzot 1950. gadā ar diplomdarbu par Latvijas spāru faunu, viņš ieguva kvalifikāciju "biologs-zoologs".

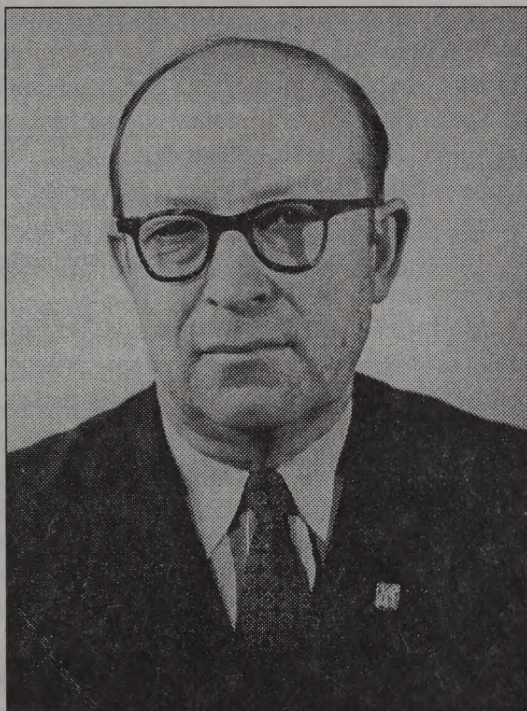
Pēc universitātes beigšanas Z. Spuris tika norīkots darbā par jaunāko zinātnisko līdzstrādnieku Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Mežsaimniecības problēmu institūtā, bet līdz ar LPSR ZA Bioloģijas institūta izveidošanos 1951. gadā pārskaitīts tajā par jaunāko zinātnisko līdzstrādnieku. No 1951.g.–1954.g. Z. Spuris mācījās Bioloģijas institūta aspirantūrā hidrobioloģijas specialitātē. 1954. g. viņš Ļeņingradas PSRS ZA Zooloģijas institūtā aizstāvēja bioloģijas zinātņu kandidāta disertāciju par Latvijas lielo ezeru tipoloģiju un zivju barošanos. Tā paša gada novembrī tika ieskaitīts par vecāko zinātnisko līdzstrādnieku un laboratorijas vadītāju Bioloģijas institūtā. Sākumā vadīja Ornitoloģijas laboratoriju (1957–1963), vēlāk Bezmugurkaulnieku zooloģijas laboratoriju (1974–1976). No 1966. g. līdz 1967. strādāja par Bioloģijas institūta zinātnisko sekretāru.

Veicot zinātnisko darbu, Z. Spuris divas reizes ekspedīcijās ir apbraukājis visu Latviju: pirmoreiz (1955–1960) pētot galvenokārt spāru faunu un ekoloģiju, otrreiz (1961–1969) galveno uzmanību veltot ezeru makstenēm.

1970. g. Z. Spuris Kijevā Ukrainas PSR ZA Zooloģijas institūtā aizstāvēja bioloģijas zinātņu doktora disertāciju par Baltijas maksteņu (*Trichoptera*) faunu. Vēlāk tas pielīdzināts Latvijas Republikas habilitētā doktora grādam. Valsts emeritēto zinātnieku padome 1997. g. 25. februārī Zandi Spuri kā starptautiski atzītu zinātnieku ievēlēja par valsts emeritēto zinātnieku.

Z. Spura zinātniskās darbības diapazons bija ļoti plašs. Pirmām kārtām tā bija entomoloģija — pētījumi par spārēm, makstenēm, trīsuļodiem, blaktīm, divspārņiem, to faunu un ekoloģiju, arī par citām kukaiņu kārtām. Nākamā Z. Spura interešu joma bija hidrobioloģija — bentosa organismi, ezeru veģetācija un tipoloģija, visbeidzot arī ornitoloģija un faunas aizsardzība.

Z. Spuris noskaidrojis daudzu sugu un augstāko sistemātisko grupu faunistisko un floristisko sastāvu, izplatību un ekoloģiju Latvijā un Baltijā, saldūdens bezmugurkaulnieku nozīmi barošanās ķēdēs. Viņš izpētījis vairāku Latvijas reģionu, kā arī Lietuvas un Igaunijas ezeru veģetāciju. Viņš bija viens no Latvijas ezeru tipoloģijas un klasifikācijas autoriem, vadīja vairāku aspirantu zinātnisko darbu, bija konsultants un oponents daudzu disertāciju izstrādāšanā.

Zandis Spuris
(1923–1998)

Zinātnieks kā Latvijas, tā arī ārzemju zinātniskajos izdevumos publicējis 300 zinātnisko rakstu, bibliogrāfiskus pārskatus par Latvijas limnoloģisko un zivsaimniecībai veltīto literatūru. Būdams pats aktīvs zinātnes popularizētājs, populārzinātnisku grāmatu, avižu un žurnālu rakstu autors, kā arī balstoties uz plašajām zināšanām zooloģijā un uz redaktora pieredzi Z. Spuris bija daudzu zinātnisko un populārzinātnisko izdevumu iniciators un redaktors. Viņš kā zinātniskais redaktors bioloģijā piedalījās “Latvijas PSR Mazās enciklopēdijas” (1967–1970) veidošanā, bet kā atbildīgais redaktors zooloģijā — “Lauksaimniecības enciklopēdijas” (1964–1971) veidošanā.

Zinātnieks daudz arī paveica precīzākas, loģiskākas dzīvnieku latviskās terminoloģijas veidošanā, piemēram, piedalījās sērijas “Apvāršnis” (izdevniecība “Zinātne”) veidošanā kā terminoloģijas konsultants un zinātniskais redaktors.

Z. Spuri neatstāja vienaldzīgu paviršības un aplamības zooloģisko terminu lietošanā. Viņš rakstīja, ka ir starpība starp jēdzieniem suga un šķirne, ironizēja, piemēram, par spalvainām cilvēka kājām (pēc Z. Spura domām, tās ir matainas), par bieži sastopamu frāzi “putni un dzīvnieki” (it kā putns nebūtu dzīvnieks!). Taču ne vienmēr šie protesti guva atbalsi. Dažkārt Z. Spuris bija nesaudzīgs arī pret kolēģiem, bez aplinkiem norādot uz neprecizitātēm publicētajos darbos. Darbošanās šādā plašā spektrā reizēm bija visai nepateicīga, tai nācās ziedot daudz enerģijas un nervu slodzes.

Kad sākās Latvijas padomju enciklopēdijas (LPE) šķirklju sastādīšana, izvērtēšana un vienotas dabaszinātņu terminoloģijas sistēmas izstrādāšana un precizēšana, Z. Spuris atstāja aktīvo zinātnisko pētniecību otrajā plānā un no 1976. līdz 1979. gadam strādāja Galvenajā enciklopēdiju redakcijā par Bioloģisko zinātņu, ķīmijas un medicīnas redakcijas vadītāju. Šajā redakcijā tapa zooloģijas un antropoloģijas, botānikas, lauksaimniecības (tās bioloģiskās puses: agronomija, lopkopība u.c.), medicīnas un ķīmijas tematisko šķirklju sarakstu projekti. Šai enciklopēdijai zoologs uzrakstīja arī 985 rakstus par posmkājiem, putniem, zīdītājiem, zooģeogrāfiju u.c.

Pēc darba Galvenajā enciklopēdiju redakcijā Z. Spuris no 1979. līdz 1991. gadam (līdz aiziešanai pensijā) strādāja Latvijas PSR ZA Botāniskajā dārzā, piecus gadus (1981–1986) bija direktora vietnieks zinātniskajā darbā, vēlāk — zinātniskais konsultants.

Kā aktīvs zinātnes popularizētājs Z. Spuris kopā ar līdzautoriem ir sarakstījis grāmatas “Putnu rezervāts” (1962), “Mūsu aizsargājamie dzīvnieki” (1958), “Latvijas PSR aizsargājamie dzīvnieki” (1974). Viņš bija arī organizētājs, sastādītājs un līdzautors tautā populārajiem izdevumiem “Latvijas dzīvnieki” (1966) un “Latvijas dzīvnieku pasaule” (1974). Viņš ir sarakstījis grāmatas “Cilvēkiem un mājlopiem kaitīgie divspārņi” (1955), “Vietējās blakšu sugas” (1957), “Mūsu ezeru bioloģija” (1958), “Dzīvie izrakteņi” (1976), “Pie pasaules putniem” (1987), “Latvijas putnu nosaukumi” (Latvijas Zinātņu akadēmijas Terminoloģijas komisijas 60. biļetens, 1991), “Zvirbuļveidīgo putnu (*Passeriformes*) latviskie nosaukumi” (1992). Krievu valodā izdotas grāmatas “Latvijas PSR spāres” (1956) un “Latvijas ezeru maksteņu fauna” (1967). Z. Spuris piedalījās arī “PSRS Eiropas daļas kukaiņu

noteicēja" (1. daļa, 1964) sastādīšanā. Ar izdevniecību grūtībām cīnoties, palika nenopublicēti gatavi manuskripti "Latvijas vaboles" (ar krāsainām ilustrācijām), "Pie pasaules putniem" (otrā daļa) un "Putnu nosaukumu vārdnīca" (piecās valodās).

Z. Spuris bija vairāku zinātnisko padomju loceklis un Latvijas Entomoloģijas biedrības līdzdibinātājs un ilggadīgs (1970–1995) prezidents, Starptautiskās Odonatoloģijas biedrības līdzdibinātājs. Kā odonatologs aktīvi darbojās arī Starptautiskajā Dabas un dabas resursu aizsardzības savienībā, kuras centrs ir Šveicē.

Izcilais zinātnieks bija pirmā Vissavienības trihopteroloģiskā simpozija iniciators. To viņš noorganizēja Latvijā 1983. g. kopā ar O. Kačalovu. Trešo simpoziju viņš noorganizēja 1990. gadā.

Viņš bija arī žurnāla "Latvijas Entomologs" izdošanas iniciators, organizētājs un nemainīgs atbildīgais redaktors. Šim turpinājumizdevumam, kas pēc būtības bija zinātnisks žurnāls, no 1960.g. līdz 1992. g. ir iznākuši 34 laidieni un 5 pielikumi; vēlāk Z. Spuris nodibināja pat divus jaunus izdevumus: "Acta Hydroentomologica Latvica" un "Entomoloģijas Arhīvs" (katram paspēja sagatavot 4 numurus). Daudz puļu veltīts arī entomoloģisko kolekciju veidošanā.

Zandis Spuris bija viens no dižās un jau mūžībā aizgājušo pēckara zoologu saimes, kurus pārstāvēja Viktors Eglītis, Edgars Ozols, Egons Tauriņš, Jānis Lūsis, Jēkabs Cinovskis, Jānis Sloka u.c. Par viņa autoritāti zooloģijā liecina kaut vai šāds fakts: 1977. gadā bijušais Šveices franciski runājošais zinātnieks Fernards Šmids (Schmid), kurš tagad dzīvo Kanādā, aprakstījis zinātnei līdz tam nezināmu Indijas maksteņu sugu, nosaucot to Latvijas zoologa Zanda Spura vārdā: *Psychomyia spurisi*.

Uz rakstāmgalda palika izdošanai sagatavoti manuskripti, kartotēkas, neskaitāmas piezīmes un ieceres... Vēl pēc viņa nāves pienāca vēstules, bandroles, izsūtīto vēstuļu kopijas, kurās atspoguļojas viņa aktīvā zinātniskā darbība pasaules mērogā.

Z. Spuris miris 1998. g. 15. novembrī, apbedīts Rīgas 1. Meža kapos.

Aleksandrs Šulcs — entomologs un botāniks

Tā nav ikdienišķa parādība, ja kāds pētnieks ir kompetents vienlaikus gan entomoloģijā, gan botānikā un, galvenais, ir devis paliekošas vērtības ieguldījumu šajās abās bioloģijas nozarēs. Pirmais spilgtais šāda apvienojuma piemērs Latvijā ir baltvācietis, mūža otrajā pusē liepājnieks Pauls Lakševics (1865–1936). Otrs tāds pētnieks ir latviešu zinātnieks rīdzinieks Aleksandrs Šulcs.

A. Šulcs dzimis Rīgā 1911. gada 22. novembrī. Pirmā pasaules kara laikā viņa vecāki līdz ar tēva Ādolfa darbavietu — kokapstrādes fabriku “Stella” — evakuējās uz Jekaterinoslavu (Dņepropetrovsku). Rīgā Aleksandrs atgriezās 1921. gadā tikai ar māti Annu, jo tēvs bija miris 1919. gadā.

1931. gadā beidzis Rīgas pilsētas 1. ģimnāziju un tajā pašā gadā sācis studēt LU Matemātikas un dabaszinātņu fakultātes Dabaszinātņu nodaļā. Specializējies sistemātiskajā zooloģijā pie profesora E. Stranda. LU beidzis 1939. gadā, iegūstot maģistra grādu. Jau studiju laikā sācis strādāt par skolotāju — vispirms Siguldas pagasta pamatskolā (1936–1938), tad Rīgā 38. pamatskolā un 4. vidusskolā (1938–1944).

Taču jau vidusskolā A. Šulcs interesējās par dabu — ziedaugiem, putniem un tauriņiem. Pirmos faunistiskos materiālus par Latvijas tauriņiem sācis vākt 1929. gadā, galvenokārt Rīgas nomalēs un tās tuvākajā apkārtnē. Pēc tam tos neatlaidīgi vācis visur tur, kur dzīvojis vasarās — Jumpravā, Rūjienā, Irlavā, Ēdolē, Gaviezē, Sīpelē, Siguldā. Šajā studiju un darba gaitu sākuma periodā iznāca viņa pirmās zinātniskās publikācijas par tauriņiem — vispirms žurnālā “Daba un Zinātne”, tad E. Stranda Rīgā izdotajā “*Folia zoologica et hydrobiologica*”.

Cerībā vairāk nodoties zinātniskam darbam A. Šulcs 1945. gada 9. martā sāk strādāt Rīgas Dabas muzejā par Zooloģijas nodaļas vadītāju. Šajā muzejā (kura nosaukums vēlāk vairākkārt mainījies) no 1959. gada līdz 1969. gadam viņš bija Botānikas nodaļas vadītājs, pievērsoties Latvijas — galvenokārt Rīgas adventīvās (nesen ieceļojušās) floras pētišanai. No 1969. gada līdz 1979. gadam A. Šulcs strādāja Latvijas Mežsaimniecības problēmu zinātniskās pētniecības institūta

Dabas aizsardzības daļā par vecāko zinātnisko līdzstrādnieku. Pensioņā 1979. gadā. Miris Rīgā 1987. gada 8. novembrī. Apbedīts Rīgā Meža kapos.

A. Šulcs pētījis tauriņus gandrīz visā Latvijā. Sešdesmito gadu vasaras mēnešos, vadot Daugavpils Pedagoģiskā institūta studentu lauka praksi botānikā un entomoloģijā, viņam radās iespēja pētīt tauriņus Latvijas DA daļā, par kuru līdz tam nebija nekādu lepidopteroloģisku ziņu. Strādājot Mežsaimniecības problēmu institūtā, A. Šulcs pētīja Latvijas rezervātu un liegumu tauriņus un floru, īpaši Slīteres un Moricsalas rezervātā, Greblākalna un Čužupurva liegumā. Viens no viņa uzdevumiem bija meklēt no bioloģiskās daudzveidības viedokļa nozīmīgas teritorijas, kuras būtu aizsargājamās. Viena tāda viņa atklātā teritorija ir Greblākalns jeb Šķaunes oss DA Latvijā. Tur tika atrasta bagātīga un interesanta tauriņu fauna, arī flora tur ir unikāla. Cita tāda ievēribu pelnījusi un tāpēc aizsargājama vieta ir Rīgas teritorijā ietilpstošā Mangaļsalas piekrastes josla, kur neskarta saglabājusies dabiska veģetācija un savdabīga kukaiņu fauna.

Ilgstošu pētījumu rezultātā A. Šulca kolekcijā sakrājušies vairāk nekā desmit tūkstoši Latvijā ievāktu tauriņu. Pirmoreiz Latvijā viņš atklājis 356 tauriņu sugas; līdz 1996. gada vidum dažādi autori kopā Latvijā konstatējuši vismaz 2360 tauriņu sugu, vairāk nekā 1/6 daļu no tām konstatējis A. Šulcs.

Pētot adventīvo augu floru Rīgā, A. Šulcs konstatējis 235 adventīvo augu sugas, no kurām 70 Latvijā atklātas pirmoreiz. Taču viņš veicis ne tikai floristisku inventarizāciju, bet skaidrojis arī ieceljošu (ievazāto) augu izturību vietējos apstākļos, kā arī to spēju vairoties ar sēklām. Augi daudzkārt tika izrakti un iestādīti eksperimentālajos laucīņos, lai novērotu sēklu nogatavošanos un dīgtspēju.

Šo pētījumu rezultātā tapa bioloģijas zinātņu kandidāta disertācija, kuru viņš sekmīgi aizstāvēja 1975. gadā Ļeņingradā Vissavienības Augkopības zinātniskās pētniecības institūtā. Kā zināms, PSRS zinātņu kandidāta grāds mūsdienās tiek pielīdzināts Latvijas Republikas zinātņu doktora grādam.

A. Šulcs publicējis 48 zinātniskus darbus. Vairākums no tiem (40) ir par Latvijas tauriņiem. Tie iznākuši ne vien Latvijā, bet arī Vācijā un Somijā. Jāpiebilst, ka mūža pēdējos gados gandrīz visas publikācijas

par tauriņiem viņš rakstījis kopā ar dēlu Ivaru, kurš tēva vadībā kļuvis par labu tauriņu pazinēju.

Sešus rakstus A. Šulcs publicējis par adventīvajiem augiem. Bez tam ir divi īsraksti par putniem. Vienā no tiem ziņots par Latvijā pirmoreiz konstatēto nirējpelikānu (*Sula bassana*).

Neatlaidīga un mērķtiecīga darba rezultātā A. Šulcs bija kļuvis par vienu no kompetentākajiem tauriņu sistemātikas un faunistikas speciālistiem Baltijas jūras reģionā. Viņa darbus tāpēc augsti vērtēja arī ārpus Latvijas. Atzinīgi vērtējams arī viņa darbs adventīvās floras pētniecībā. Var droši teikt, ka A. Šulcs ir devis lielu paliekošas vērtības ieguldījumu Latvijas dabas pētniecībā.

Kādas ķīmiskās ražotnes bija Rīgā līdz Otrajam pasaules karam?

Rīgā jau no tās dibināšanas sākuma 1201. gadā tika iegūti kaļķi. Tie izmantoti Rīgas pirmās ordeņa pils, pilsētas mūru, Pētera un Doma baznīcas un citu objektu celtniecībā. Rīgā ārpus mūriem darbojies kaļķu ceplis, no kā savu nosaukumu ieguvusi arī Kaļķu iela. 13. gs. beigās strādājusi neliela stikla darbnīca Pulvera torņa tuvumā, kur izgatavotas dzeltenas un zaļas svina stikla un svina alvas stikla krellītes.

1357. gadā dibināta Lielā aptieka jeb Rātsaptieka. Otru vecāko aptieku — Mazo jeb Ziloņa aptieku, kas sākusi darboties 1570. gadā, kādu laiku vadījis viens no pirmajiem Latvijas dabaszinātniekiem farmaceits Dāvids Hieronīms Grindelis (1776–1836), kurš cēlies no latviešu mastu šķīrotāju Grunduļu dzimtas. Aptiekās izgatavotas ne vien zāles, bet arī ziepes, sveces, tinte, dzērieni un šaujampulveris.

Ap 1740. gadu Ābrams Kunces (Kunze), domājams, kāds Rīgā ieceļojis ebrejs, uzsācis Rīgas zāļu balzama pagatavošanu, kas sākumā saucies par balto jeb Kunces balzamu. Pēc 1860. gada, papildināts ar citām sastāvdaļām, tas ieguvis tagadējo nosaukumu "Rīgas melnais balzams".

Sveču un ziepju izgatavošana 19. gs. pirmajā pusē bija mājamatniecības limenī. Rūpīgi tika vākti malkas pelni, kuros esošo potašu

(K_2CO_3) izmantoja ziepju vārīšanai. Lietojot Leblāna sodu (Na_2CO_3), ziepju un sveču izgatavošana ieguva rūpniecisku raksturu. Rīgā pirmo šādu ražotni ar 20 strādniekiem izveidoja I.P. Pogačovs 1830. gadā. J.A. Reikers 1847. gadā nodibināja savu rūpalu, kurā 1851. gadā pamazām uzsāka gatavot arī tualetes ziepes un parfimērijas izstrādājumus. H.A. Brīgers (Brieger) 1849. gadā izveidoja fabriku, kur no 1876. gada līdz ar tauku svecēm un saimniecības ziepēm plašākos apmēros sāka ražot arī tualetes ziepes un parfimēriju. 1910. gadā fabrika jau nodarbināja 90–100 cilvēku. Tās apgrozījums 1909. gadā sasniedza pat 0,5 miljonus rubļu.

1843. gadā S. Kužņecovs Rīgā Maskavas priekšpilsētā nodibināja fajansa un porcelāna fabriku, kas ražoja arī podniecības izstrādājumus. 1886. gadā par otru šāda veida uzņēmumu izveidojās Jesena porcelāna fabrika.

Strauji ķīmiskā lietrūpniecība Rīgā attīstījās līdz ar kapitālisma attīstību 19. gs. 2. pusē. Radās gumijas izstrādājumu fabrikas "Mündel" (1869), "Provodņik" (1888), "Rossija" (1896), superfosfāta rūpnīca "Heflingers un Ko" (1892), "Rīgas cementa fabrika C.Ch. Schmidt" (1866), Rūtenberga ķīmiskā rūpnīca un akciju sabiedrības "Glover" skābju fabrika (1899).

Sarkandaugavā uzceltā fabrika "Provodņik" bija ceturtā lielākā pasaulē gumijas galošu ražošanas ziņā, bet otrā lielākā — riepu ražošanā. Tā ražoja arī citus tehniskās gumijas izstrādājumus — gumijas cimdus, gumijotus audumus un rotaļlietas. 1913. gadā galošu izlaide vien sasniedza 60 miljonus pāru.

Rīgas superfosfāta rūpnīca "Heflingers un Ko" Jaunmīlgrāvī bija pirmais lielākais šāda veida uzņēmums cariskajā Krievijā. Rūpnīcā pārstrādāja ievestos fosforītus un pīritus. 1913. g. tā saražoja 19,6 tūkstošus tonnu superfosfāta jeb 28% no Krievijas produkcijas. "Rīgas cementa fabrika C.Ch. Schmidt" tika uzcelta Podragā Daugavas kreisajā krastā. Portlandcementam vajadzīgo izejmateriālu — krītu — ieveda kā kuģa balastu no Francijas, Dānijas un Vācijas. Ražoja arī dolomītromāncementu, kas pazīstams kā Rīgas cements. To ieguva no vietējā dolomītmerģeļa.

Attīstījās V. Hjorda (Torņakalnā) un I. Koha laku un krāsu fabrika (Zasulaukā).

1909. gadā Latvijā ķīmiskā rūpniecība ieņēma 2. vietu pēc metālrūpniecības, pārspējot tekstilrūpniecību, kokrūpniecību un minerālvielu rūpniecību. No rūpniecībā nodarbinātajiem strādniekiem 27,2% strādāja metālrūpniecībā, 13,6% — ķīmiskajā rūpniecībā, 13,0% — tekstilrūpniecībā un 12,8% minerālvielu apstrādē. Rīgā 1913. gadā bija 42 ķīmiskās rūpniecības uzņēmumi ar 19 835 strādniekiem, kuri saražoja vērtības par 226 miljoniem zelta franku.

Pirmā pasaules kara laikā gandrīz visus Latvijas ķīmijas uzņēmumus evakuēja uz Krieviju. Pēc kara ķīmiskā rūpniecība bija jārada no jauna. Tā strādāja galvenokārt vietējam patēriņam, izņemot Rīgas superfosfāta rūpnīcu, kas ar produkciju apgādāja Igauniju un Lietuvu. Ķīmiskajā rūpniecībā bija nodarbināti 1,7% no rūpniecībā strādājošo skaita.

Agrāk lielākais ķīmijas uzņēmums — gumijas fabrika "Provodņik" — neatjaunoja darbību, un tās teritorija pārvērtās par kaiju valstību. Fabrika "Mündel" 1928. gadā dabūja jaunu nosaukumu "Meteors". 1924.–1925. gadā tika uzceltas divas jaunas gumijas fabrikas "Varonis" un "Kvadrāts". Fabrikas līdzās gumijas apaviem, kuru izlaide sasniedza 2,5 miljonus pāru gadā, ražoja velosipēdu riepas, kameras, dzensiksas, transporta lentes un bērnu rotaļlietas.

Par lielāko krāsu rūpnīcu izvērtās Mārtiņa Kalniņa fabrika "Nitra". Tā ražoja visdažādāko produkciju, tajā skaitā eļļas krāsas, minerālpigmentus, koksnes antiseptikas un veļas pulveri "Nitra". Turpināja darboties I. Koha un V. Hjorda fabrikas. V. Hjords ražoja veļas pulveri "Borsil".

Brigera ziepju fabrika līdzās ziepēm izgatavoja arī odekolonus un smaržas, bet firma "Mētra" — zobu pastas un krēmus.

Izauga nelieli farmaceitiskie uzņēmumi: "Medfro", "Farmācija", "Farmakons" un Latvijas Universitātes Serumstacija.

"Medfro" ražoja kalcija glukonātu, sarkano streptocīdu (prontosilu) un citus medikamentus, "Farmakons" — sterilus šķīdumus ampulās. "Farmācija" izgatavoja morfiju, kodeīnu, dikoīnu un citus produktus no opija, kā arī — urodānu, hematogēnu un speciālus tonikumus. LU serumstacija ar serumiem un vakcīnām apgādāja ne vien Latviju, bet arī kaimiņzemes.

Pēc Glūdas–Liepājas dzelzceļa atklāšanas Rīgas cementa fabrika pārgāja uz vietējo Brocēnu kaļķakmeni. Portlandcimenta ražošana

stipri paplašinājās, kad sāka celt Ķeguma hidroelektrostaciju. 1935. g. nodibināja Rīgas šifera fabriku. Tā portlandcementu saņēma no Rīgas cementa fabrikas, bet azbestu — no ārzemēm. Akciju sabiedrība "Rīgas ģipsis" viena no pirmajām Eiropā sāka ražot sauso ģipša apmetumu "Rīģipss" un gāzbetonu "Siporekss".

Kuzņecova porcelāna un fajansa fabrikā un Jesena porcelāna fabrikā paaugstinājās mākslinieciskais līmenis. Šo fabriku trauku apdarē piesaistīja pazīstamus gleznotājus: Niklāvu Strunki, Romanu Sutu, Ansi Cīruli, Jāni Kugu u.c.

Tagadējā fabrika "Grīziņkalns" vairākkārt mainīja nosaukumu ("Daugava", "Neo Fenikss") un atrašanās vietu. Tā ražoja šķirnes un taras stikla traukus. Līdzīga produkcija bija Iļģuciema stikla fabrikai. Stikla fabrika "Sarkandaugava", kas līdz 1926. gadam ražoja traukus un pudeles, sāka izgatavot arī logu stiklu.

Superfosfāta, gumijas, laku un krāsu ražošana 1939. gadā deva 77% no kopējās Latvijas ķīmiskās rūpniecības produkcijas. Gumijas rūpniecība vien nodarbināja 54% no ķīmiskajā rūpniecībā strādājošajiem un deva 33% no tās produkcijas.

Ķīmiskā un ķīmiski farmaceitiskā rūpniecība, pēc ķīmijas profesora Mārtiņa Straumaņa vērtējuma, uzplauka "ražojot galvenā kārtā uz pašu pētījumu pamata radītu augstvērtīgu produkciju, kas pamazām izspieda ārzemju ražojumus no vietējā tirgus. Beidzamajos pirmskara gados pavērās pat noteiktas eksporta izredzes uzlabotās ražojumu kvalitātes dēļ".

Kā pēc Otrā pasaules kara attīstījās Rīgas ķīmiskā rūpniecība?

Rīgā pēc 1945. gada, kad Latviju atkal bija okupējusi PSRS, strauji attīstījās ķīmiskā rūpniecība. Tās izaugsmi veicināja saglabājušās ražotnes un speciālisti. Ražošanu atjaunoja vēsturiski tradicionālās gumijas, laku un krāsu, superfosfāta un ķīmiski farmaceitiskā nozare. Tās ar savu produkciju apgādāja visu plašo valsti.

Rīgas superfosfāta rūpnīca palielināja ražošanu. 1966. gadā tā izlaida 332,7 tūkst. tonnu superfosfāta. Taču rūpnīca ar slāpekļa oksīdiem

stipri piesārņoja gaisu, kā rezultātā gāja bojā Mežaparka priedes. 1967. gadā to nācās slēgt.

Gumijas fabrikās "Sarkanais kvadrāts" un "Meteors" koncentrējās gumijas apavu un relīna, bet fabrikā "Meteors" — tehnisko gumijas izstrādājumu ražošana. 1963. gadā visas trīs gumijas fabrikas apvienoja firmā "Sarkanais kvadrāts". Uz tās teritoriju 1970. gadā pārvietoja fabriku "Varonis", kas atradās pilsētas centrā.

Fabrika "Nitra" izvērtās par lielu uzņēmumu — Rīgas laku un krāsu fabriku. Tā ražoja alkīdsveķus, pernici, sikatīvus, lakas, cinka baltumu, emaljas, minerālpigmentus. Alkīdsveķus rūpnīca izmantoja laku ražošanā.

Apvienojot I. Koha laku un krāsu fabriku, V. Hjorda laku un krāsu fabriku un ķīmisko fabriku "Jugla", tika izveidots Rīgas ķīmiskais kombināts. Tas ražoja alkīdsveķu lakas, gaismas jutīgo papīru, sintētiskās miecvielas, sausās krāsas, emaljas. 1964. g. kombināts apguva sintētiskā mentola ražošanu no naftas pārstrādes produkta dikrezola. Mentols nepieciešams parfimērijas, pārtikas un farmaceitiskajā rūpniecībā kā piparmētru eļļas aizvietotājs.

No H.A. Brīgera ziepju fabrikas izveidojās fabrika "Sarkanā ausma", bet no kosmētikas laboratorijas — fabrika "Dzintars", kurai pievienoja "Mētru". 1958. gadā visas fabrikas apvienoja vienā — parfimērijas un kosmētikas rūpnīcā "Dzintars". Tā ražoja dažādus odekolonus, smaržas, matu kopšanas līdzekļus, tualetes ūdeņus, krēmus, lūpu pomādes un pūderus, pēc kuriem bija liels pieprasījums ne vien Padomju Savienībā, bet arī citās zemēs.

1947. gadā uz bijušās fabrikas "Farmakons" bāzes izveidoja Rīgas medicīnisko preparātu rūpnīcu. Tajā ar amerikāņu tehnoloģiju un aparātūru ieguva penicilīnu, liekot pamatus antibiotisko vielu ražošanai.

3. farmaceitiskā rūpnīca — agrākā "Farmācija" — pirmā uzsāka Latvijas ķيميķu izstrādāto prettuberkulozes preparāta PASK (paraacetilsalicilskābes) ražošanu. Tajā ražoja miega zāles — bez lumināla, barbamila arī membutālu, fanadormu, kvietālu u.c. Ieguva arī analģīnu un piperazīnu.

Apvienojot Organiskās sintēzes institūta Eksperimentālo rūpnīcu ar Rīgas medicīnisko preparātu rūpnīcu, izveidoja lielu Eksperimentālo rūpnīcu, kas ļāva plašāk izmantot šī institūta pētījumus jaunu medicīnas

preparātu ražošanā. Tajā ražoti daudzi oriģināli Organiskās sintēzes institūtā sintezēti preparāti, to skaitā pretvēža preparāts ftorafūrs. Eksperimentālā rūpnīca 1992. gadā izauga par patstāvīgu firmu "Grindeks".

Pilnīgi no jauna attīstījās plastmasas, ķīmisko reaktīvu un sevišķi tīru vielu rūpniecība.

Plastmasas izstrādājumu ražošanu, kas Latvijā iezīmējās tikai ar ieviesto izejvielu mehānisko pārstrādi, 1959. gadā uzsāka Rīgas polietilēna izstrādājumu rūpnīca, kas izveidota no ķīmiskās fabrikas "Spodrība". Sākumā tā ražoja tikai polietilēna plēvi, bet vēlāk apguva cauruļu un dažādu plaša patēriņa priekšmetu — spaiņu, bļodu, kārbu, vāciņu ražošanu.

No jauna tika izveidota ražošanas apvienība "Ausma", kurā iekļāva atsevišķus nelielus plastmasas pārstrādes cehus un firmas "Melodija" Rīgas skaņu plašu fabriku, kas dibināta 1931. gadā kā uzņēmums "Bellacord-Electro". Apvienība specializējās galantērijas, saimniecības, sporta, kancelejas preču un rotaļlietu ražošanā. Arī lielajiem Rīgas uzņēmumiem — Valsts elektrotehniskajai fabrikai, "Alfai" un "Straumei", kā arī Teātra biedrībai bija savi specializētie plastmasas izstrādes cehi iekšējam patēriņam.

Latvijas ķīmisko tautas patēriņa preču apvienību nodibināja 1970. gadā, apvienojot Rīgas sadzīves ķīmisko rūpnīcu, Rīgas ķīmisko kombinātu, Rīgas polietilēna izstrādes rūpnīcu, rūpnīcu "Aerosols" Rīgā un "Spodrību" Dobelē. 1968. gadā tā saražoja 36,8 miljonus gab. aerosolu, kā arī mazgāšanas, tīrīšanas, apavu kopšanas līdzekļus, līmes un krāsas un citu produkciju 97,9 miljonu rubļu apmērā. To realizēja ne vien Latvijā, bet arī padomju republikās, Ungārijā, Polijā, Kubā u.c.

Par vienu no visjaunākajām ķīmiskās rūpniecības nozarēm Rīgā izveidojās ķīmisko reaktīvu un sevišķi tīru vielu rūpniecība. Šo maztonnāžas vai pat mikرتونnāžas produkciju sāka ražot 1961. gadā rūpnīca "Reaģents", kuru 1976. gadā iekļāva Olaines zinātniskajā ražošanas apvienībā "Bioķīmiskie reaktīvi" (kopš 1985. gada — "Biolar"). Tai vajadzēja augsti kvalificētu darbaspēku, ko sagatavoja augstākās mācību iestādes — Latvijas Universitātes un Rīgas Politehniskā institūta ķīmijas fakultātes.

Sekmīgi attīstījās silikātrūpniecība — portlandcimenta, porcelāna un stikla ražošana. 1963. gadā Porcelāna un fajansa fabriku un Rīgas

porcelāna fabriku apvienoja vienā un pārgāja tikai uz porcelāna ražošanu. Uzlabojās arī produkcijas — vāžu, servīžu un visdažādāko trauku mākslinieciskais izskats.

Rīgā ražoja ap 42,8% Latvijas ķīmiskās rūpniecības produkcijas. Ar to apgādāja visus PSRS ekonomiskos rajonus. Visvairāk attīstīta bija gumijas rūpniecība, kas deva ap 33% no Rīgas ķīmiskās rūpniecības produkcijas, sadzīves ķīmijas rūpniecība — 20%, laku un krāsu rūpniecība — 17%. Šīm nozarēm bija augsts tehnikas līmenis un kvalitāte.

Pēc Latvijas neatkarības atgūšanas 1991. gadā Rīgas ķīmiskā rūpniecība atkal ir krustcelēs. Pēc plašā Krievijas tirgus zaudēšanas un ekonomijas diktētiem noteikumiem daļa rūpnīcu ir pārstājušas darboties, daļa — ieguvusi otru elpu. Rīgas cementa un šifera rūpnīca, kas tagad kļuvusi par Brocēnu filiāli, vairāk atgādina kapsētu — tukšajās šifera, ģipša, gāzbetona un portlandcementa klinkera cehu logu ailās svilpo vējš, darbojas vienīgi cementa malšanas nodaļa. Nikuļo porcelāna fabrikas. Taču sekmīgi attīstās stikla ražošanas uzņēmums “Grīziņkalns”, kas pievienojis sev Ilģuciema stikla fabriku. Strādā parfimērijas un kosmētikas uzņēmums “Dzintars”, gumijas izstrādājumu uzņēmums “Kvadrāts”, farmaceitiskā firma “Grindeks” u.c. Kāda būs Latvijas ķīmiskās rūpniecības tālākā gaita, to rādīs nākotne.

Vai Daugavas grīvas gruntī ir smagie metāli?

Daugavas grīvā nonāk visi Rīgai cauri plūstošie ūdeņi. Vēl līdz 1991. g. 17. septembrim, kad tika atklāta attīrīšanas iekārtu 1. kārtā, Daugavā nonāca daudzu rūpnīcu neattīrītie notekūdeņi. Šo rūpnīcu notekūdeņos bija augsta cinka, vara, niķeļa u.c. metālu koncentrācija. Arī upē nonākušie kanalizācijas ūdeņi saturēja smagos metālus. No atmosfēras Daugavas ūdeņos nonāca svins, ko gaisā izdalīja transports, lietojot benzīnu ar svina piedevām. No Daugavas ūdeņiem, sīkām daļiņām izgulsnējoties, šie metāli nokļuva upes gruntī. Smagie

metāli uzkrājas gruntī, it īpaši tādā, kas sastāv no sīkām daļiņām. Aptuveni 700 m platās Daugavas grīvas grunts sastāv no oļiem un dažāda lieluma smilšu graudiņiem, ko klāj smalku dūņu kārtā. Starptautiskā vides aizsardzības aģentūra ir noteikusi, ka kadmija, varš, niķelis, dzīvsudrabs, svins, cinks ir vienas no bīstamākajām piesārņojuma vielām ūdens vidē. Šo smago metālu koncentrāciju ūdenstilpēs nepieciešams pastāvīgi kontrolēt. 1994. un 1996. g. Latvijas Universitātes Hidroekoloģijas institūtā tika pētīti smagie metāli Latvijas lielāko upju grīvās. Grunts paraugus ar gruntssmēlēju ievāca Daugavas grīvas vidū (12 m dziļumā), labajā krastā (3–4 m dziļumā) un kreisajā krastā (4–5 m dziļumā).

Smago metālu — dzīvsudraba, kadmija, vara, svina un cinka daudzums Daugavas grīvā ir lielāks nekā Lielupes un Gaujas grīvā. Tas arī ir likumsakarīgi, jo Daugava plūst cauri Rīgai, kurai ir tik daudz rūpnīcu un ostu, kā arī kanalizācijas ūdeņu un autotransporta. Daugavas kreisā krasta gruntī dzīvsudraba, kadmija, vara, svina, niķeļa un cinka daudzums ir lielāks nekā labajā krastā. Atkarībā no sezonas metālu koncentrācija kreisā krasta gruntī 2–20 reizes pārsniedz koncentrāciju labajā krastā. Tieši Daugavas kreisajā krastā atrodas daudzas rūpnīcas, kā arī bijusi kara osta. Pavasaros smago metālu koncentrācija Daugavas grīvas gruntī ir lielāka nekā vasarā un rudenī. Tas var būt saistīts ar sniegu, kas ziemā no Rīgas ielām nonāk upē. Arī dažādos gados konstatēta dažāda smago metālu koncentrācija Daugavas grīvā. 1996. g. tā ir mazāka nekā 1994. g. Smago metālu koncentrācijas samazināšanās Daugavas grīvas gruntī saistīta ar bagarēšanas darbiem upē.

Kopumā novērtējot pašreizējo situāciju, jākonstatē, ka, pateicoties ekonomiskajai krīzei, attīrīšanas iekārtu darbam, bagarēšanai, smago metālu (dzīvsudraba, kadmija, vara, cinka, svina, niķeļa) koncentrācija Daugavas grīvas gruntī nepārsniedz Londonas konvencijā (1985.g.) noteiktās normas nepiesārņotām gruntīm.

Vai Rīgas apkaimes ūdenstilpju zivis ir piesārņotas ar smagajiem metāliem?

Rīgas līcis ar 12 kg/ha lielu produktivitāti ir viens no visražīgākajiem zvejas rajoniem ziemeļu puslodē. Daugavai un Rīgas apkārtnes ezeriem, tāpat kā visām pārējām Latvijas upēm un ezeriem, ir liela nozīme zivju krājumu atražošanā. Ūdenstilpēs zivis ir pēdējais barības ķēdes posms. Smagie metāli: dzīvsudrabs, kadmija, varš, svins, cinks nonāk zivīs no ūdens, detrīta un dažādiem organismiem, ar kuriem tās barojas. Mikrokoncentrācijā cinks, varš u.c. metāli ir zivīm nepieciešami dzīvības procesu nodrošināšanai. Lielā koncentrācijā visi metāli iedarbojas kā inde, kas izraisa zivju saslimšanu un pat bojāeju. Zivis var izmantot par indikatororganismiem smago metālu piesārņojuma noteikšanai ūdenstilpē.

Latvijas Universitātes Hidroekoloģijas institūtā 1994. gadā tika noteikta dzīvsudraba, kadmija, vara, svina un cinka koncentrācija asaros, kas bija nozvejoti Daugavgrīvas rajonā. Šie asari dzīvoja gan Daugavā, gan Rīgas līča piekrastē. 1995. gadā smago metālu koncentrāciju noteica Lielā Baltezera, Mazā Baltezera, Venču, Sudraba un Seķišu ezera asaros (pieder pie plēsīgajām zivīm) un raudās, pliņos, karpās (pieder pie bentosēdājām zivīm). Iegūtie rezultāti rādīja, ka pat lielākā smago metālu koncentrācija Rīgas apkaimē nozvejotajos asaros ir mazāka nekā Eiropas valstīs pieņemtā maksimāli pieļaujamā koncentrācija (MPK). Vara koncentrācija asaru muskulatūrā bija pat 2,7 reizes mazāka nekā MPK, svina — 1,3 līdz 3,75 reizes mazāka, cinka — 1,2 reizes mazāka. Analīzes arī liecināja, ka smago metālu koncentrācija dažādos īpatņos ir stipri atšķirīga. Piemēram, lielākā svina koncentrācija 39 reizes pārsniedz mazāko konstatēto daudzumu, lielākais dzīvsudraba daudzums ir 22 reizes lielāks par mazāko.

Visā novērojumu sērijā vienīgais izņēmums bija Sudraba ezers. Tajā nozvejotajos asaros dzīvsudraba koncentrācija (0,576 mg/kg) bija 1,15 reižu lielāka par MPK. Iespējams, ka tas saistīts ar lokālu piesārņojumu — kara laikā šajā nelielajā ezerā ir iekritusi lidmašīna. Salīdzinājumā ar pārējiem smagajiem metāliem tikai dzīvsudrabam ir

raksturīgs koncentrācijas pieaugums pa barības ķēdi. Tas tika konstatēts arī citos ezeros — skaidri izteikta lielākā dzīvsudraba koncentrācija ir plēsīgajās zivīs — asaros (0,156–0,576 mg/kg) salīdzinājumā ar bentosēdājām zivīm — raudām, pličiem un karpām (0,08–0,216 mg/kg). Savukārt karpās, kuru dzīve cieši saistīta ar grunti, konstatēta augstāka vara un cinka koncentrācija, pārējās zivīs šo metālu koncentrācija maz atšķiras. Dažādās zivīs kadmija un svina koncentrācijas atšķirības ir nelielas. Zivju aknās piemīt sevišķa spēja koncentrēt smagos metālus, un tajās konstatējam ievērojami vairāk kadmija, vara, cinka nekā citos zivju orgānos un audos. Šo metālu koncentrācija asaru aknās tuvojas MPK.

Kopumā jākonstatē, ka Rīgas apkaimes ūdeņu zivis nav piesārņotas ar smagajiem metāliem, jo to koncentrācija nepārsniedz MPK.

Tava labākā grāmata par Rīgu
3. grāmata

Redaktori U. Bormanis un G. Kavacs

Korektore M. Starka

Tehniskā redaktore M. Zaumane

Datorsalicēja L. Ruduka

Maketētājs I. Vikmanis

Formāts 60x90/16. 18 iespiedl. Ofsetiespiedums.

"Izdevniecība Aplis", Aspazijas bulv. 24, Rīgā, LV-1050.

Заказ 118. Тираж 2 000 экз.

Издание осуществлено при участии
ООО «Издательство АСТ»

Лицензия ИД № 02694 от 30.08.2000 г.
674460, Читинская область, Агинский район,
п. Агинское, ул. Базара Ринчино, д. 84

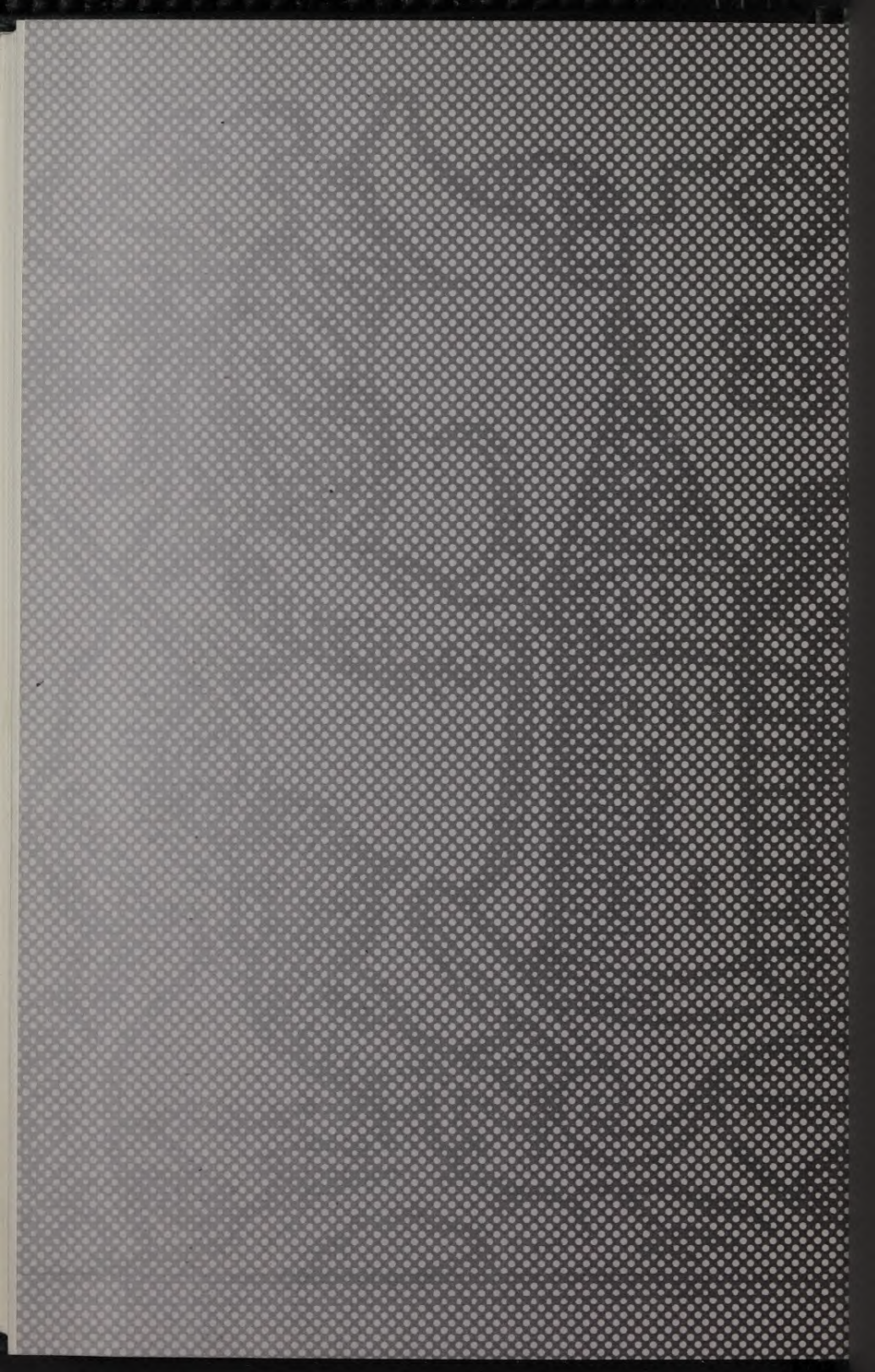
Наши электронные адреса:

WWW.AST.RU E-mail: astpub@aha.ru

Отпечатано с готовых диапозитивов
в ОАО «Рыбинский Дом печати»
152901, г. Рыбинск, ул. Чкалова, 8.

OBLIGĀTAIS
EKSEMPLĀRS

3.1

LĀTVIJAS NĀCIONĀLĀ BIBLIOTĒKA

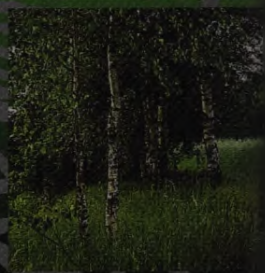

0300022182

98-4
L215 III

112 *jautājumi* *un atbildes* par RĪGU

Rīgas tirdzniecības celi
Cik Rīgai vārtu?
Vai Rīgā ir pazemes ejas?
Kas bija Šreienbuša?
Ar ko ievērojama Lucavsala?
Kā tika pavadīts laiks
Melngalvju namā?
Dailes teātrim – 80
Rasma Roga – jubilāre
“Zaļie plankumi” Vecrīgas kartē
Kas bija Alfrēds Rasiņš?
Zoologs Zandis Spuris
Vai Daugavas grīvas grūntī
ir smagie metāli?

3. grāmata